

JEAN JACQUES ROUSSEAU'NUN AYDINLANMA ELEŐTİRİŐİ

Zeynep EKŞİCİ

Haziran 2019
DENİZLİ

JEAN JACQUES ROUSSEAU'NUN AYDINLANMA ELEŞTİRİSİ

**Pamukkale Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Yüksek Lisans Tezi
Felsefe Anabilim Dalı
Türk İslâm Düşünce Tarihi Programı**

Zeynep EKŞİCİ

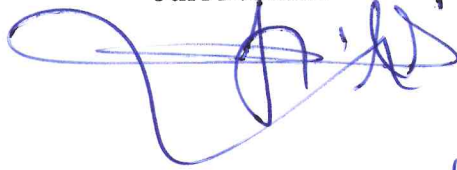
Prof. Dr. Hülya YALDIR

**Haziran 2019
DENİZLİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ ONAY FORMU

Felsefe Anabilim Dalı, 2323 - Türk İslam Düşünce Tarihi Bilim Dalı öğrencisi Zeynep EKŞİCİ tarafından Prof. Dr. Hülya YALDIR yönetiminde hazırlanan “Jean-Jacques Rousseau’nun Aydınlanma Eleştirisi” başlıklı tez aşağıdaki jüri üyeleri tarafından 27 Haziran 2019 tarihinde yapılan tez savunma sınavında başarılı bulunmuş ve Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Fikri GÜL
Jüri Başkanı

Prof. Dr. Hülya YALDIR
Jüri Üyesi

Dr. Öğr. Üyesi Mustafa KAYA
Jüri Üyesi

Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulu'nun 31/07/2019 tarih ve 20/01..... sayılı kararıyla onaylanmıştır.

Prof. Dr. Ahmet BARDAKCI

Müdür

Bu tezin tasarımı, hazırlanması, yürütülmesi, araştırmaların yapılması ve bulguların analizlerinde bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini; bu çalışmanın doğrudan birincil ürünü olmayan bulguların, verilerin ve materyallerin bilimsel etiğe uygun olarak kaynak gösterildiğini ve alıntı yapılan çalışmalara atıfta bulunulduğunu beyan ederim.

Zeynep EKŞİCİ

ÖN SÖZ

Bu çalışma, Rousseau'nun aydınlanma eleştirileri üzerine yazılmış olup; felsefeyle ilgilenenlerin, bilhassa Aydınlanma dönemi ve Rousseau'yu araştırmaya yönelenlerin karşılaşacağı bir konu olması hasebiyle bütüncül bir değerlendirme ile ele alınmıştır. Ayrıca çalışma, birincil kaynaklar olmak üzere, kitaplar, tezler, makaleler ve belgesellerden faydalanılarak Rousseau'nun konuya ilişkin görüşlerini daha açık ve anlaşılır kılmaya çalışılmıştır. Böylece düşünürün Aydınlanma eleştirilerini bir çatı altında toplayarak hem bilime katkı sağlamak hem de çalışma yapacak diğer bilim insanlarının faydalanması amacıyla literatüre kazandırılmıştır.

Aydınlanma dönemi, insana ve insanlığa dair değişen bakışın somut verilerini içinde barındırmaktadır. Çünkü bu çağda insanın düşüncesi, eylemi ve yaşamı büyük bir değişime uğramıştır. Bu değişim insanın oluşturduğu kültürel unsurların hemen her alanına sirayet etmiş ya da onları etkilemiştir. İnsan aklının kullanım alanları ve bu aklın evrene yüklediği anlam, Ortaçağ düşüncesinden beri hâkim olan dini merkezli bir yaklaşımdan sıyrılıp, bilim merkezli bir yaklaşımı esas almıştır. Bu bağlamda insanın gayesinde de değişim olmuştur.

Çalışmada, Aydınlanmayı hazırlayan tarihsel süreç, genel hatlarıyla ele alındıktan sonra, Rousseau'nun Aydınlanmaya dair eleştirileri ayrıntılı bir şekilde incelenerek değerlendirilmiştir. Ayrıca araştırmada, düşünce tarihinde Aydınlanmanın bir 'ilerleme' olarak ele alınmasının, Rousseau'nun nazarında kabul edilmeyen bir düşünce tarzı olduğu vurgulanmıştır. Çünkü Rousseau, Aydınlanmanın getirdiği insan modelini, insan yaşamını ve insanın uğraş alanlarını (üretim ve tüketim faaliyetlerini) ağır bir dil ile eleştirmektedir. Rousseau'nun bu eleştirileri insanın doğadan uzaklaşması üzerine inşa edilmektedir. Çünkü doğadan uzaklaşan insan, hem kendisine, hem cinslerine, hem de evrene farklı gözle bakmaya başlamıştır.

Bu konunun belirlenmesinde, şekillendirilmesinde ve tamamlanmasında benden yardımını esirgemeyen danışmanım Prof. Dr. Hülya YALDIR'a teşekkürlerimi borç bilirim. Ayrıca, daimi destekleri için aileme, bilhassa anneme ve kaynak kitap temininde bana desteğini esirgemeyen ağabeyime teşekkür ederim.

Zeynep EKŞİCİ

ÖZET

JEAN JACQUES ROUSSEAU’NUN AYDINLANMA ELEŞTİRİSİ

Ekşici, Zeynep
Yüksek Lisans Tezi
Felsefe ABD
Türk İslam Düşünce Tarihi Programı
Tez Yöneticisi: Prof. Dr. Hülya Yaldır
Haziran, 2019, VI+131 sayfa

Jean-Jacques Rousseau, yaşadığı dönem itibariyle önemli bir Aydınlanma Çağı düşünürü olmasına karşın, kendi çağının paradigmalarına yönelik negatif tavrıyla sert bir “Aydınlanma eleştirmeni” olarak karşımıza çıkmaktadır. Akıldan ziyade duyguları ön plana çıkaran, doğada özgür ve iyi olan insanın, bilimlerin ve sanatların etkisiyle köleleştiğini, “zincire vurulduğunu”, ahlaken yozlaştığını ileri süren Rousseau, bu görüşleriyle Aydınlanma karşıtı bir tutum sergiler ve çağdaşlarından bu noktada ayrılır. Rousseau’nun Aydınlanmaya yönelik söz konusu eleştirel görüşleri, bu çalışmanın konusunu oluşturmaktadır. Rousseau’nun ‘insan-insanlık tarihi’ anlayışı temelinde, Aydınlanma’nın insan yaşamını nasıl şekillendirdiği, ne gibi değişikliklere ve olumsuzluklara yol açtığı tartışılacaktır. Çalışmanın amacı, Rousseau’nun görüşlerinden hareketle, Aydınlanma’nın yıkıcı ve olumsuz etkilerine dikkati çekmek ve toplumsal ve ahlaki boyutta yozlaşmaya neden olduğunu göstermektir.

Anahtar Kelimeler: Aydınlanma, Rousseau, Özgürlük, Eşitlik, Mülkiyet

ABSTRACT**JEAN JACQUES ROUSSEAU'S CRITICISM OF ENLIGHTENMENT**

Ekşici, Zeynep

Master Thesis

Department of Philosophy

History of Turkish Islamic Thought

Adviser of Thesis: Prof. Dr. Hülya Yıldır

June, 2019, VI+131 pages

Although Jean-Jacques Rousseau was an important Enlightenment thinker as of his period, he is a harsh Enlightenment critic with his negative attitude towards the paradigms of his age. Rousseau, who emphasizes emotions rather than reason, argues that human beings who are free and good in nature are enslaved, chained and morally corrupted by the influence of sciences and arts, with this view, he exhibits an anti-Enlightenment attitude and differs from his contemporaries at this point. Rousseau's critical views on Enlightenment are the subject of this study. On the basis of Rousseau's understanding of human-history of humanity, it will be discussed how the Enlightenment shapes human life and what changes it causes. From the views of Rousseau, the aim of the study is to draw attention to the destructive and negative effects of the Enlightenment and to show that it causes corruption in social and moral dimensions.

Key Words: Enlightenment, Rousseau, Freedom, Equality, Property

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	i
ÖZET.....	ii
ABSTRACT	iii
İÇİNDEKİLER	iv
KISALTMALAR DİZİNİ.....	vi
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

BATI AYDINLANMASININ DÜŞÜNSEL KÖKENLERİ

1.1. Aydınlanma Yüzyılı Eşiğinde Yeşeren Kültürel Formlar	4
1.1.1. Avrupa’da Siyasal Durum	4
1.1.2. Avrupa’da Sosyo- Ekonomik Düzen	9
1.1.3. Rönesans: Hümanizm ve Reformasyon	13
1.1.4. 18. Yüzyıla Doğru İlerlerken Diğer Yaşananlar	18
1.1.4.1. Nüfus Hareketleri, Göçler ve Köle Ticareti	18
1.1.4.2. Kültür, Sanat ve İletişim	19
1.1.4.3. Bilim, Teknoloji ve Felsefe.....	20
1.2. Aydınlanmanın Genel Karakteristiği.....	24
1.2.1. Politik Sistemlere Karşı Tutum.....	28
1.2.2. Dini Sistemlere Karşı Tutum	30
1.2.2.1. Din-Tanrı İlişkisine Dair Görüşler	32
1.3. Fransız Aydınlanması’nın Genel Karakteristiği.....	33

İKİNCİ BÖLÜM

JEAN JACQUES ROUSSEAU’NUN AYDINLANMA ELEŞTİRİSİ

2.1. Jean Jack Rousseau Kimdir?	36
2.1.1. Rousseau’nun Yaşadığı Çağ	36
2.1.2. Rousseau’nun Yaşamı (1712-1765): ‘İtiraflar’	38
2.2. Rousseau’nun Aydınlanma Eleştirisi	44
2.2.1. İnsan, İnsanlık Eleştirisi.....	45
2.2.2. Rousseau’da İnsan-İnsanlık Tarihi (İnsanlığın Evrimi).....	49
2.2.2.1. İnsan- İnsanlık Evriminin Üç Aşaması	50
2.2.2.1.1. Doğa Durumu: Altın Çağ	51
2.2.2.1.2. Sahte Uygarlık Durumu: Hileli Sözleşme	57

2.2.2.1.3. Gerçek Uygarlık Durumu: Yeni Bir Sözleşme‘Toplumsal Sözleşme’	62
2.3. Rousseau’nun Uygarlığa Yönelttiği Eleştirileri	65
2.3.1. Özgürlük ve Eşitlik Temelli Eleştiri	65
2.3.2. Özel Mülkiyet ve İş Bölümü Temelli Eleştiri.....	72
2.4. Toplum, Devlet (Politika) ve Din Eleştirisi.....	77
2.4.1. Toplum.....	77
2.4.2. Devlet (Politika).....	84
2.4.3. Din	91
2.5. Eğitim ve Kültür Eleştirisi.....	95
2.5.1. Eğitim.....	95
2.5.2. Kültür	104
2.6. Bilim- Sanat- Ahlak Eleştirisi	109
SONUÇ	120
KAYNAKLAR	127
ÖZ GEÇMİŞ	131

KISALTMALAR DİZİNİ

ÇEV	Çeviren
TRC	Tercüme eden
ED	Editör
VS	Vesaire
HZ	Hazırlayan
VD	Ve diğerleri
VB	Ve benzeri
S	Sayfa
YY	Yüzyıl

GİRİŞ

Aydınlanma, insana ve insanlığa dair farklı düşünceler sunan 18. yy ile özdeşleşmiş bir kavramdır. Ancak 18. yy dönemine Aydınlanma denilmesinin tarihsel bir alt yapısı bulunur. Çünkü Aydınlanma öncesi, özellikle Avrupa temel alındığında 15. yüzyıldan beri insana, topluma ve evrene ilişkin bakış açısında önemli değişiklikler olduğu görülür. İnsanın toplumsal yaşayışı ve içinde yaşadığı toplumda devletin yönetim şekli değişme uğrar. Yine insanın ekonomik hayatı, dini inançları, gelenekleri, kültürel değerleri, sanata bakışı, bilimi kullandığı alanları, farklı amaç ve gayelere hizmet etmesi bakımından değişmiştir. Aydınlanmada bu alanlar için ‘değişim’ kavramını kullanıyoruz, çünkü değişim niteliğinin hangi yönde olduğu tartışmalar barındırır. Örneğin, Rousseau Aydınlanmada bu alanlarda görülen değişimlerin insanı yozlaştırmaya götüren nitelikler barındırdığını ifade edecektir.

Ortaçağ düşüncesi her şeyden önce laik ve seküler düşünceye karşı din temelli bir dünya görüşünü temsil ediyordu. Ama Rönesans döneminde yeşeren yeni formlar ile birlikte, Ortaçağ’ın kırılmaz kalıpları kırılmış ve insanın önemi ortaya çıkar. Böylece Rönesans’tan sonra 17. yüzyıla, yani Aydınlanmanın eşğine gelindiğinde, Ortaçağ’da kökleşmiş olan düşünceler(kutsallık, papanın etkisi, kilise vb.) etkisini hissedilir derecede kaybetmeye başlar. Çünkü bu yüzyılda insan kendi hayatının anlamını dinin geleneklerinde değil, pozitif bilimlerde aramaya ya da bulmaya başlar. Bilindiği gibi, 17. yüzyıl bir yöntem yüzyılıdır ve matematik (ya da geometri) bir yöntem olarak fizik biliminin yanında bütün alanlara uygulanmaya başlanmıştır.

18. yüzyılda değişim kavramına ilişkin, akıl, ilerleme, gelişme, özgürlük, adalet, kardeşlik, dinamik, aktif olmak gibi kavramların ön plana çıktığı söylenebilir. Bu dönemde akli temele alan, başka hiçbir şeye dayanmadan, kendi yolunu çizmeye çalışan bir insan modeli karşımıza çıkar. Akıl insan hayatını anlamlandıran ve düzene sokan evrensel bir güçtür. Var olan akıl, önceki yüzyıllardan gelmiş inançlardan ve geleneklerden kurtulursa, insan hayatı da kurtulacaktır. Aydınlanmanın öngördüğü yeni bir toplumsal yaşam, devlet, din, gelenek, kültür, sanat, bilim, eğitim ve ahlak insanın düşmüş olduğu kötü durumdan kurtulmasının örneklerini sunuyor olsa da, tartışmalı içerikler barındırdığı aslında, bu dönemi eleştirenler üzerinden açıkça görülür.

Rousseau Aydınlanma döneminden bahsederken, düşüncelerini insanlık tarihi, yani insanlığın evrimi üzerine inşa eder. Ona göre ‘bu benim’ demek ve toplum haline

geçmek, insanın doğasında var olan temel duygularının değişimine neden olmuştur. Çünkü uygarlığın gelişmesi ile birlikte insanın istemesi de değişmiştir. Sadece kendini düşünen insan modeli ortaya çıkmıştır. Ayrıca insan doğadan uzaklaşmıştır, aslında bu onun özünden ya da, tabiatından uzaklaşması demektir. Böylece insanın doğası da bozulma sürecinden geçmiştir. Bozulan insanın, yaşamında ve yaptıklarında da bozukluklar olacaktır. Çünkü özgürlük kaybolmuş, eşitsizlik ortaya çıkmıştır. Köle ve efendi ilişkisinin olduğu bir toplumda özel mülkiyet ve iş bölümü ayrımı da meydana gelmiştir. Bütün bu sebepler insanın ve insanlığın geldiği son noktada, insanın ilişkide bulunduğu alanları (toplum, devlet (politika), din, kültür, eğitim, bilim, sanat, ahlak) etkilemiştir.

Bu tezi seçmiş olmamızın nedeni uygarlaşmanın getirdiği Aydınlanma düşüncesinin ve aklının, Aydınlanma dönemi toplumsal yaşayış içeriklerinin Rousseau tarafından nasıl değerlendirildiğini anlamaya çalışmaktır. Çünkü Rousseau Aydınlanmayı 'Aydınlanma' olarak görmeyen, Aydınlanma döneminde yaşayan düşünürlerden biridir. Onun görüşleri Aydınlanmayı sona erdirecek görüşleri içinde barındırması bakımından son derece önemlidir. Amacımız, Rousseau'nun Aydınlanmaya karşı geliştirdiği eleştirileri değerlendirerek vermektir. Rousseau'nun bu dönemi neden ve ne şekilde eleştiriye tabi tuttuğunu sunmaya çalışmaktır.

Çalışmamızın birinci bölümünde, Aydınlanmayı hazırlayan süreçleri görebilmek için Avrupa'nın nasıl bir tarihsel zemine sahip olduğunun geniş bir takdimi yapılmıştır. Bu bağlamda 15. yüzyıldan başlayarak Avrupa'nın mevcut siyasi durumu ve toplumsal yaşamı ele alınmıştır. Bunu ele alırken Avrupa devletlerinin sömürgeleştirme faaliyetlerinden, keşiflerden, ekonomik ve ticari düzenden bahsedilmiştir. Daha sonra insana ve insanlığa dair dönüşüm ve değişimin izlerini taşıması bakımından Rönesans, hümanizm ve reform hareketlerinden söz edilmiştir. 18. yüzyıla doğru ilerlerken devletlerde ve toplumlarda görülen, Rousseau'nun tasvip etmeyeceği yaşam şekilleri verilmiştir. Çünkü nüfus hareketleri, göçler, köle ticareti gibi insanlık dışı görülen muameleler söz konusudur. Bir tarafta bu tür yaşam şekli varken, diğer tarafta bilim, teknoloji, sanat, kültür gibi alanlarda yapılan araştırmalar, üretimler ve bunların toplumda farklı gayelerle kullanım alanlarının olduğu gösterilmiştir. Bütün bahsedilen bu konular Rousseau'nun eleştirilerinin odak noktalarını belirleyebilmek için bu tarihi vermeyi zorunlu kılmıştır. Çünkü Rousseau 18. yüzyılda yaşamış olsa dahi önceki yüzyıllardan habersiz değildir.

Yine birinci bölümde 18. yüzyılı oluşturan tarihsel verilerden sonra bu dönemin genel karakteristik yapısı incelenmiştir. Bunu yaparken Aydınlanma döneminin en etkin olan iki tarafı (politik sistemlere karşı tutum ve dinin kendisine karşı tutum) üzerinden görüşler dile getirilmiştir. Daha sonra Aydınlanmanın Fransa’da nasıl görüldüğü verilmiştir. Çünkü Rousseau İsviçre’de doğmuş olsa da Fransız bir düşündürdür hem de Fransa da yaşamaktadır. Böylece Aydınlanmaya dair genel tarihsel içerikler bütünüyle ele alınmıştır. Şüphesiz ki Aydınlanma öncesi tarihsel arka planını ve Aydınlanma döneminin yapısını vermek Rousseau’nun eleştirilerinin anlaşılması için bir temel olmuştur.

Çalışmamızın ikinci bölümde, Rousseau, Aydınlanmanın etkilerini yaşamında barındıran bir filozof olduğu için ilk olarak onun kendi yaşamını işlediği *İtiraflar* adlı eseri temel alınarak nasıl bir yaşam sürdüğü aktarılmaya çalışılacaktır. Bundan bahsetmemiz gerekiyordu çünkü düşünürümüz döneminin aynası olması bakımından Aydınlanmanın etkilerini yaşamında barındırır. Ayrıca, Rousseau’nun eleştirilerinde insan ve insanlık üzerine yaptığı eleştiriler incelenmiştir. Bu incelemede onun insanlık tarihi hakkında insanın eskiden nasıl yaşadığını, ama şu anki yaşayışına geçişte insanın neler kaybettiğini ve bu kaybedişin sebeplerin neler olduğu açıklanmaya çalışılmıştır.

Yine ikinci bölümde, Rousseau’nun Aydınlanma eleştirilerini verirken uygarlık temelinde uygarlık eleştirilerinden bahsedilmiştir. İnsanlığın tarihini değiştirmesi açısından özgürlük ve eşitlik temelli eleştirilerini ve özel mülkiyet ile iş bölümü temelli eleştirilerinin uygarlık ile olan ilişkisi gösterilmiştir. Rousseau’nun Aydınlanma eleştirileri bağlamında, Aydınlanma toplumu, devleti (politika), dini, kültürü, eğitimi, bilimi, sanatı, ahlaki ele alınmıştır. İnsanı doğadan uzaklaştıran sebepler, insanlardan birini diğerinin kölesi yapan unsurlardan bahsedilmiştir. İnsanı kendisinden, doğadan uzaklaştıran ve insanı yozlaştıran sebepler eleştirel olarak değerlendirilerek, insanlık tarihi üzerine bir temellendirme yapılmıştır.

Sonuç olarak Batı Aydınlanmasının tarihsel kökenlerini Avrupa’yı merkeze alarak açıklayarak 18. yüzyıla giderken Avrupa’nın nasıl bir dönüşüme uğradığı verilmiştir. Sonra Aydınlanmanın genel özellikleri ele alınmıştır ve özelde de Fransız Aydınlanmasından bahsedilmiştir. Daha sonra Rousseau’nun Aydınlanmayı hangi alanlarda incelediği, bu alanlardaki değişimi ve dönüşümü nasıl değerlendirdiği, eleştirdiği gösterilmiştir. Böylece sonuç bölümünde de tüm bu incelemelerden hareketle Rousseau’nun Aydınlanma eleştirileri üzerine genel bir değerlendirme yapılmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

BATI AYDINLANMASININ DÜŞÜNSEL KÖKENLERİ

1.1. Aydınlanma Yüzyılı Eşiğinde Yeşeren Kültürel Formlar

Rousseau'nun Aydınlanma eleştirilerine geçmeden önce Aydınlanma öncesi toplumların özellikle Avrupa devletlerinin sosyal, siyasal, iktisadi vb. durumlarını ele almak gerekir. Bir kırılma dönemi olan Aydınlanma öncesi yaşayışa bakmak, Aydınlanmayla birlikte nelerin değiştiğini görmemize yardımcı olacaktır. Aynı zamanda Aydınlanma öncesi yaşayışın tarihi verilirse Aydınlanmanın tanımı daha iyi yapılacaktır. 18. yy Aydınlanma dönemine gelene kadar insanların yaşamında, pek çok şey değişmiştir. Bu sürecin yönü, West'in ifadesine göre şu şekildedir:

“Batı'nın kendisinin-bilincinde modernitesi-kendisini rasyonel açıdan geliştirmiş ve dolayısıyla modern bir şey olarak kavrayışı- MS 1500'de başlayan dönemde gerçekleşti; şu bir dizi gelişmenin sonucu olarak: Rönesans, hümanizmin dirilişi, keşif seyahatleri ve doğa bilimlerindeki önemli gelişmeler, kapitalizmin ve modern ulus-devlet sisteminin doğuşu. Onyedinci yüzyıldan itibaren, Francis Bacon ve Rene Descartes gibi modern filozoflar Ortaçağ'ın monolitik dünya görüşünü (bu dünya görüşü Hıristiyanlıkla Antik felsefenin kombinasyonuydu) parçalayarak yıkılmaya başladı. Onsekizinci yüzyıl Avrupa Aydınlanması sırasında bilim ve bilimsel rasyonalite bilginin, moralitenin ve politikanın nihai hakemleri/yargıçları haline geldi” (West, 2016: 11).

Aydınlanmaya kadar böyle işleyen süreçte, gelinen noktada, gerçeklik West'in ifade ettiği gibi miydi, yoksa görüldüğünden başka sonuçlar mı vardı? Bu husus tartışılabilir. Rousseau da bu tartışmanın farklı bir boyutunu savunan taraflarındandır. Bu Rousseau'nun Aydınlanma eleştirisi başlığında ele alınacaktır. Burada Avrupa'nın durumunu, Aydınlanmaya zemin hazırlayan, dönüşüm ve değişimleri verirken yeniçağ çıkış noktamız olacaktır.

1.1.1. Avrupa'da Siyasal Durum

Aydınlanma dönemine geçiş için yeniçağ önemlidir. Bu çağın öncesinde yaşananlara değinerek yeniçağda Avrupa'nın genel görünümü verilmeye çalışılacaktır.

Burada siyasi anlamda yaşananlar dönemin devletleri hakkında genel bir görünüm vermesi açısından ele alınacaktır.

Dönüm noktası olması açısından 1453 yılı İstanbul'un Fatih Sultan Mehmet tarafından fethedilmesi Yeniçağın başlangıcı olarak kabul edilmektedir. Yeniçağ öncesi İngiltere ve Fransa arasında 1337'den 1453'e kadar süren Yüzyıl savaşları söz konusudur. Bu savaşa dair söylenebilecek olanlar Özgen'in ifadesiyle şunlardır:

“İngiltere ile Fransa'yı 1154 ile 1159 Paris Antlaşması arasında karşı karşıya getiren siyasi bunalım dönemini, Yüzyıl Savaşı'nın başlangıcı sayabiliriz. XIV. ve XV. yüzyıllardaki çatışmalar gibi bu dönem de arkası gelmeyen silahlı çarpışmalara sahne oldu. Bu çatışmalardan bütün ayırıcı nitelikleri kazanmış, güçlü bir vatanseverliğe sahip iki millet Fransa ve İngiltere doğacaktır” (Özgen, 2018: 102).

Yüzyıl savaşları, savaş alanlarında yeni silahların ve taktiklerin kullanıldığı bir dönem olarak değişimi ve gelişimi yansıtmıştır. Atlı birlikler ve şövalyeler Avrupa'da eskisi kadar önemli değildir. 14. yüzyılın başlarında Fransa'nın yaşamış olduğu veraset krizi vardır ve bu krizden faydalanmak isteyenler vardır. Bu mesele Hollandalı ve Alman soylu kimselerden alınan destek sonucu Fransa'nın üstünlüğüyle son bulmuştur. Yüzyıl savaşlarından sonra, değişimin bir diğer etki alanı yönetim üzerine olmuştur. Buna göre Fransa'da feodal monarşiden ulusal monarşiye geçme süreci başlamıştır. İngiltere ve Fransa savaşları sırasında ekonomik açıdan birçok sıkıntı çekmiştir, ağır vergiler almak durumunda kalmıştır ve bunların belirleniminde meclislerin önemi daha da artmıştır. İngiltere'de parlamentoya dayalı bir yapı varken, Fransa'da genel meclis; aristokrasi, ruhban ve burjuvaziye dayalı yapıya ulaşmıştır. Böylece Fransa Yüzyıl savaşlarından sonra 15. yüzyılın sonları itibarıyla monarşisini kuvvetlendirmiştir. Sahip olduğu hazinesini geliştiren Fransa, yeni bir mücadele ile Avrupa kıtasında Roma İmparatorluğuyla karşılaşmıştır (Erhan, 2014 I: 8-9).

Avrupa'da ekonomik, sosyal ve siyasi anlamda yeni bir dönemin başlangıcı olarak 1492 senesi, yani yüzyıl savaşlarının sonuna bakıldığında bazı gelişmelerin işaretleri bulunmaktadır. Bunlar, monarşi rejimlerinin güçlenmesi, Rönesans, hümanizm, reform, laikleşme, ticarete yeni yöntemler geliştirme, sanat, bilim gibi alanlarda gerçekleşmiştir. Bu alanlarda köklü değişimler olmasa da temelleri burada atılmıştır (Tekkök, 2014: 97). Burada dikkat edilmesi gereken durum, Avrupa'yı Doğu ve Batı Avrupa olarak düşünürsek Batı Avrupa milletlerinde (İngiltere, Fransa,

Almanya vd.), 15. yy sonlarına doğru değişimler görölmeye başlanmıştır. Bu sebeple bu yüzyılın sonları Batı Avrupa’da yeniçağın başlangıcı olarak kabul edilebilir. Doğu Avrupa (Rusya ve balkanlar) bu değişimlerden daha sonra etkilenmiştir. Bu yüzden Aydınlanma konusunda Batı Avrupa toplumlarıyla aynı kefeye konulamaz, aynı yüzyıl içerisinde değerlendirilemez. Çünkü Rönesans ve Reform hareketleri görüldüğünde de Doğu Avrupa devletlerine etkisi sonradan ulaşmıştır (İnalçık, 2016: 5-6). Yeniçağda Avrupa’nın durumu hakkında bir diğer değerlendirme şu şekildedir:

“Yeniçağ’da, Hıristiyan Avrupa’da, birbirinden tamamıyla bağımsız, birbirine rakip ulus-devletler ortaya çıkıyor; bu devletler içeride tam bir mutlakiyet rejimine doğru gidiyordu. Hiçbir devletin üstün gelmemesi için çeşitli ittifak ilişkilerinde bir denge siyaseti, bir devletler denge sistemi ortaya çıkıyordu. Artık tüm Hıristiyan dünyasını bir yönde harekete geçiren haçlı seferleri görölmüyordu. Onun yerine, her ulus devletin kendi çıkarları için yaptığı ulusal savaşlar gündeme geliyordu. Ulusların kendi kimliklerini bulması, yani milli dilin, milli edebiyatın, ulusal çıkarların ön plana çıkması, yeniçağı doğuran bireysellik ilkesinin bir göstergesi sayılabilir” (İnalçık, 2016: 4-5).

Yeniçağın önemli gelişmelerinden bir diğeri, sosyal anlamda devletlerde yaşayan burjuvazi sınıfının ve soylu olmayan sınıfın daha yetkin hale gelerek toplumlarda güçlenmesidir. Bu dönemde ticari anlamda kredi kurumlarında artış görölmüştür. 15. yüzyılın ikinci yarısında başlayan Yeniçağdan nasibini alamayanlar da vardır. Bunlar; Doğu Avrupa yani ‘Rusya ve Balkanlar’, sonra Çin, Hint, Güneydoğu Asya adaları, Japonya gibi yerlerdir. Bunun gerekçesi de şudur: Kimi devletler hala kendi tarihini oluşturmaya devam etmektedir kimisi de Osmanlı İmparatorluğunun hâkimiyeti altındadır (İnalçık, 2016: 5-8).

Avrupa hakkında 18. Yüzyılın öncesindeki genel duruma bakıldığında burada kısmen 18. yüzyılın ilk zamanlarına girecek olan durumlardan bahsedeceğiz. Dönemin ülkeleri krallıklar ve diğer rejimlerle yöneltilmektedir. Sömürgecilik faaliyetleri artmıştır. Köle ticareti had safhaya ulaşmış, köylüler ve kentliler arasındaki ast-üst ilişkisi mutlak bir şekilde toplumlarda hâkim olmuştur. Köylülere ağır vergiler yüklenirken kentliler özel mülkiyet alanlarını ve şirketlerini büyötmektedirler. Ayrıca ruhban sınıfına da imtiyazlar gösterilmektedir. Doğa kendinde gizlediği madenleri (altın, gümüş vb.) göstermiş ve madenleri keşfeden devletler zenginlik yolunda bunları işlemek için çalışmaya başlamıştır. Fransa’nın durumuna bakacak olursak; sanayi

devrimi ve Fransız devrimi öncesi Versailles sarayı vardır ve ihtişamlıdır, büyüktür ama Fransa savaş felaketi yaşamıştır. Ülkede birçok kriz hâkimken, halktan ağır vergiler istenmektedir, tarımdan üretim yapmak zorlaşmıştır. Bununla birlikte salgın hastalıklar ‘veba’ (1720) gibi ortaya çıkmıştır. Açlık durumunun artması erken yaşta ölümlerin meydana gelmesine neden olmuştur. Ayrıca doğum yapan köylü kadınlar doğumdan birkaç hafta sonra çocuklarını toprağa vermekte ve neden öldüklerini de bilmemektedirler, maddi durumları olmadığı için hastane gibi kurumlardan faydalanamamaktadırlar. Kadın ve anne olmanın zor olduğu bu dönemde Fransa’nın durumu çok iyi gözükmemektedir (Gülmez, 2014: 159).

18. yüzyıl öncesinde İngiltere’de görülen bazı olaylar dönemin durumu hakkında da bilgi vermektedir. Kısaca bahsedecek olursak, İngiltere’nin en büyük şehri Londra’da 17. yüzyılda baş gösteren veba salgının sebebi bilinmemektedir. Bu sebeple dönemin belediye başkanı kedi ve köpeklerden bulaştığı gerekçesiyle birçok kedi ve köpeğin yok edilmesi yönünde çalışmalar yapmış, ancak araştırmalar veba salgının farelerde yaşayan pirelerden bulaştığını göstermiştir. Kedilerin yok edilmesi bu salgını daha da artırmıştır. Bu olaydan birkaç sene sonra salgın yavaş yavaş etkisini kaybettiğinde namı kötü olan Londra yangını (1666) ortaya çıkmıştır. Yangın ahşap binaların hepsini kapsamaya devam etmekle birlikte durdurulması için yangının bir sonraki sıçrayacağı binalar barutla patlatılarak engellenmeye çalışılmıştır ve başarılı olunmuş olsa bile, sonuç ürkütücüdür, çünkü Londra’nın beşte dördü yanmıştır (Bauer, 2016: 117-120). Görüldüğü üzere, daha iyiye gitmek için yapılmış çalışmalar beklenmedik sonuçları beraberinde getirmiştir. Aynı zamanda Birinci İngiliz Devrimi (1649) ve İkinci İngiliz Devrimini (1688) geçiren İngiltere, sonrasında kralın yetkilerini yasalar ile kısıtlamıştır ve ekonomiyle ilgili kararların alınması için bir parlamento kurulmuştur (Gülmez, 2014: 160).

‘Avrupa’da siyasal durum’ başlığını atarak işlediğimiz bu konu içerisinde, genel olarak dünyadaki toplumların durumları hakkında da kısaca açıklamalarda bulunmak gerekir. Buna göre, Amerika ve Hindistan toprak parçası olarak vardılar, ancak bunlar haritada görünmüyorlardı ve artık haritaya alındılar. Amerika, altın ve gümüş madenlerini sömürge aracılığıyla bulmuştur, devletini zengin yapacak unsurlara sahip olmuştur. İngiltere sömürgesi, krallığını güçlendirmek için özellikle Hindistan üzerindeki baskısı etkili olmuştur. Rusya Krallığı kendini göstermeye başlamıştır. 18. yüzyılın eşiği kabul ettiğimiz bu dönemde Rönesans ve keşifler döneminden geçildiği

için İspanya, İsveç ve Hollanda Krallıkları artık eskisi gibi güçlerini gösterememektedirler. Prusya krallığı da bu sahnede yer alır ve asil ailelerin bulunduğu bir krallık olarak bilinir. Krallığın tarım, sanayi ile ilgili yaptığı çalışmalar günümüz Almanya'sının temelini atmıştır (Gülmez, 2014: 160).

Aydınlanma öncesi olarak ele aldığımız 15. yüzyıl ve devamında gelişen siyasi olaylar sonrasında modern devlet adı verilen siyasal örgütlenme şekli, Avrupa'nın tamamında ayrı zamanlarda meydana gelmiştir. Hatta 15. yüzyılda İtalya'da başlayan ve Avrupa'nın büyük kısmına yayılacak olan devlet şekli, modern devlet biçiminin ilk başlangıç evresi olmaktadır. Yine Fransız devletinin örgütlenmesi, İngiliz monarşisi, İber yarımadasındaki evlilik politikaları, Almanya'nın iktidar sisteminin üç ana ayağı imparator, prensler, toprak sahibi sınıfların rolleri farklı nitelikte Avrupa modern devletlerinin olduğunu göstermektedir. Burada Avrupa devletlerinde görülen temel özellikler şu şekildedir; iktidar giderek hükümdarın şahsiyetinde toparlanmaya başlamıştır, haneden ilkesinin meşrulaştırılması gücü vardır, aile üyelerine değil, doğrudan krala bağlı olan kişilere delege edilmeye başlanan yetki kullanımı söz konusudur. Yine diplomasi kavramı ve profesyonel orduların ortaya çıkması gerçekleşmiştir. Modern devletin oluşum sürecinde, geleneksel feodal aristokrasinin, yarı egemen güçten, bütünleşik bir güce dönüşümünün temelleri de atılmıştır (Eco, 2017 IV: 24-29).

Sonuç olarak, yeniçağın hemen öncesi ve yeniçağla devam eden süreçte Avrupa'da siyasal durum hakkında yeniçağ başlarken bir uyanışın olduğunu söyleyebiliriz. Bu başta insanların uyanışı sonra insanların uğraş alanlarına dair yeni, kolay, daha iyiyi hedeflemeye çalışan bir uyanıştır ve asırlar alacaktır. Bilim, sanat, siyaset, toplum, din, eğitim ve insan yaşamına dair algı değişmeye, gelişmeye başlayacaktır. Ayrıca Aydınlanma eşiğinde Avrupa'nın genel durumunu vermiş olduğumuz gibi yeni bir dünya haritası da çizilmiş olunmaktadır. Bu harita keşifler konusu işlenirken daha iyi anlam kazanacaktır. Her ne kadar Aydınlanma öncesinde ele aldığımız konular insanın karanlıktan çıkması için çabalaması olarak algılansa da, Rousseau söz konusu olduğunda, bu durum insanın yozlaşmasına sebep veren unsurlar barındırdığı için eleştirilecektir. Rousseau'nun Aydınlanma eleştirilerini daha iyi anlamak açısından Aydınlanma tohumlarının yer aldığı, Aydınlanma öncesi Avrupa'nın özelde nasıl bir yapıya dönüştüğüne açıklık getirmek için biraz daha ayrıntıya girmek gerekir.

1.1.2. Avrupa’da Sosyo-Ekonomik Düzen

18. yüzyıla kadar gelindiğinde gitgide her yönüyle büyüyen bir Avrupa’yla karşılaşmaktayız. Nüfus artmıştır ve kentler cazibe merkezleri olarak görülmektedir. Çünkü zenginlerin ve nüfuzlu insanların yaşadığı cezbedici malikâneler bulunmakta, aynı zamanda iş adamları, şirket sahipleri ve saray çevresinden makamlarda bulunanlar da kentlerde yaşamaktadır. Bu insanlar aynı zamanda işverendir ve dönemin gelirlerinden olan tekstil bu konuda diğer insanlara iş kapısı olmaktadır. Tekstilin yanında zanaatla ilgilenen kesimde vardır ama buradaki tablo iç açıcı değildir çünkü işlerinin kötü gitmesi yüzünden işyerleri hemen kapanabilecek durumdadır. Fabrikasyon üretimi yapan işveren için durum tam tersidir (Gülmez, 2014: 160-161).

Genel olarak ülkelere bakıldığında ölüm oranları fazladır. Özellikle çocuklar belli bir yaşa geldikten sonra ölmektedir ve iyi bir beslenme yoktur bu da ölümleri tetiklemektedir. İş bulmak için köylerden kentlere göçler vardır. Köyler yerleşim anlamında çok dağınıktır ama tarım için birlik olma çalışmasında bir araya gelmeye başlamıştır. 17. yüzyıldan beri soyluların egemenliği altında bir yaşayış hâkimken artık burjuvazi güçlenmeye başlamıştır. Kadın ve erkek ayrımı da vardır. Kadınlar erkeklerin tahakkümü altında ikinci sınıf varlıklardır, ev işleriyle uğraşır, çocuk bakar, yemek yapar ve eğitim almazlar. Eğer bir işte çalışacaksa, bu ancak eşlerinin de onlarla birlikte çalışmasıyla mümkündür. Ayrıca toplumların kendisinde bulunan yasadışı kurallar olarak dinin, gelenek ve törelerin söylediklerine uymak söz konusudur (Gülmez, 2014: 161). Avrupa’nın genelinde görülen toplumsal yaşam şekli böyleyken özele gidildiğinde yaşayış şeklinin farklılıklar barındırdığı görülebilir. Ancak biz burada ülkeler bazında bir toplumsal yaşamı vermektense genel çerçeveyi açıklamaya çalıştık.

18. yy öncesinde görülen önemli gelişmeler olarak keşifler ve coğrafi keşifler söz konusudur. Buna göre, ilk olarak, coğrafi keşiflere bakıldığında; coğrafi keşifler Batı Avrupa’da 15. yy ortalarında başlamış olsa da bundan önceki çok eski zamanlarda gerçekleşen keşiflerden amaç itibariyle farklılık barındırmaktadır. Her ne kadar dünyanın farklı alanları, kültürleri tanınsa da, ticaret yolları bulunmuş olsa da, keşifleri yapanların deniz aşırı sömürge imparatorlukları kurmalarına yol açmıştır. Coğrafi keşifler Portekiz, İspanya, Fransa, Hollanda ve İngiltere gibi devletlere ticaret imparatorlukları kurmaları için imkân tanımıştır. Örneğin, Portekiz Afrika’dan Avrupa’ya zenci köleler taşımıştır ve bu durum 1440’lardan itibaren görüldüğü gibi amaç kölelerin işlerde çalıştırılmasıdır. Kristof Kolomb, Avrupa tarihinin en önemli

olaylarından birini gerçekleştirerek 1492'de İspanya adına Amerika'yı keşfetmiştir. Portekizlilerin Ümit Burnu'nu keşfetmesinden sonra Vasco de Gama Afrika kıyılarını dolaşarak Hindistan'a ulaşan ilk Avrupalı olmuştur. Ayrıca dünyanın yuvarlak olduğunu kanıtlamak için 1519-1522 tarihleri arasında Portekizliler dünyanın etrafında bir kez tam tur atmışlardır (Erhan, 2014 I: 11-14). Hollandalılar keşiflerde deniz ticareti ve koloniler kurarak gelişmeye başlamıştır. Burada denizlere egemen olmak için setler yapmak, körfezleri kurutmak ve ovaları tarıma uygun hale getirmek için çalışmışlardır (Gökkaya ve Yeşilbursa, 2010: 45).

Yeniçağın getirmiş olduğu önemli gelişmeler insanlık tarihinin yazgısını değiştirecek buluşlar ve icatlar olmuştur. Avrupalılara okyanus ötesini aşmalarını sağlayan deniz seferleri için üretilen dayanıklı gemilerin yapılması ile yeni keşifler gerçekleşmiştir. Bunlardan bir tanesi Vasco da Gama'nın 1479'da okyanusu aşmasıdır. Bu durum denizciliğe ve gemi yapımına dair birçok gelişmenin nedeni olmuştur. Çünkü burada Gama sadece okyanusu geçmemiş, aynı zamanda kendi gemisini de test etmiştir. Gama'ya; bilgisi, yetenekleri ve yön bulma konusundaki yetkinliği önemli oranda kaynak sağlamış olsa da, onun yapmış olduğu bu keşif denizciliğe dair yeni birçok gelişmenin yapılmasına katkı sağlamıştır. Böylece 1500'lerden sonra Avrupa'nın denizlerdeki üstünlüğü aletleriyle kendini göstermeye başlamıştır. Avrupa gemiciliğinin bu kadar ilerlemesi sonucu toplumun yaşam koşulları değişmeye başlamıştır (Özgen, 2018: 137-142).

Coğrafi keşifler iyi anlamda ilkler ve yenilikler getirse de, diğer yandan okyanus ötelerinden geldiği düşünülen salgın hastalıklarda da artış olmuştur. Avrupa teknelerinde, sarı humma, sıtma gibi hastalıklar görülmüştür ve ölen insan sayısı çok yüksektir. Bu durum yeniçağ tıbbının çok etki etmediğini, bunları tamamen tedavi edip ortadan kaldıracak kadar yeterli olmadığını göstermiştir. Hatta Avrupalıların ölüm oranlarının yanında diğer insan ölümleri okyanus ötesi karalarda da görülmekteydi. Bu yüzden insanlar savaş yüzünden değil, çiçek hastalığı yüzünden bir kıyım yaşamıştır (Özgen, 2018: 142-143). Örneğin, Amerika'nın keşfinden yerlilerle karşılaşmıştır. Onlar her ne kadar yarı çıplak insanlar olsa da, vücutları ve bağışıklık sistemleri veba, sıtma gibi bulaşıcı hastalıklara karşı savunmasız kaldığı için çok sayıda yerli hayatını kaybetmiştir.

Bu keşiflerde İspanyollar'ın Meksika'da Aztekleri, Peru'da İnkaları egemen altına almaları Avrupa'da yeni bir akımın başlamasına öncülük etmiştir. Çünkü bir

keşiften çok işgal ve fetih dönemine geçilmesine neden olacak olan ‘sömürgecilik’ faaliyetlerine neden olmuşlardır (Gökkaya ve Yeşilbursa, 2010: 42). Bu yüzden, 18. yy öncesi ortaya çıkan diğer bir durum olarak sömürgeleştirmeye karşılaşılmaktadır. Buna göre, 16. yüzyılın başlarında dünyanın farklı yerlerine ulaşmak için yapılan coğrafi keşifler sonucu keşfedilen toprakların zenginliklerini kendi devletlerine taşımak isteyen Avrupa’da yarışa vardır. Bu durum sömürgeleştirmeyi beraberinde getirmiştir. İspanyollar Amerika’daki zenginlikleri ele geçirmek için hareket ederken, Fransa’da sömürge elde etmeye çalışmıştır. 1541’de Kanada’nın batı kıyılarında sömürge faaliyetinde bulunan Fransa burada koloni kurmuştur ve kürk ticareti yapmıştır. Diğer koloni kuran devletler İngilizler ve Hollandalılar olmuşlardır ve Kuzey Amerika’da ticaret kolonileri kurmuşlardır. Bunun yanında, devletlerin bayraklarıyla beraber girdikleri rekabette ticaretten faydalanmak için şirketler de kurulmuştur (Erhan, 2014 I: 8-9). Ayrıca şunu da belirtmek gerekir ki, Avrupalı sömürgeciler, özel bir işletme türü olarak ‘*plantasyon*’ denen işletmeyi Amerika topraklarında gerçekleştirmişler. Bu işletmede, Afrikalı köleler kendi topraklarından (Afrika) getirilerek şeker kamışı, pamuk işlerinde çalıştırılarak emeğinin hakkı verilmeyerek sömürülüyorlardı. Bu durum hem köle ticaretinin gerçekleşmesinin nedenlerinden biriyken, diğer yandan da plantasyon 17. yüzyılın sonlarına kadar en kazançlı uğraşlardan biri olmuştu (Tanilli, 1987: 54-55).

Ekonomik ve ticari anlamda da arayışlar ve yenilikler vardır. 16. yüzyılın başlarından itibaren iktisadi anlamda ve ticari boyutta zenginlikleri artıran ticaret burjuvazisinin gelişmesi söz konusudur. Böylece devlet içerisinde ve ülke yönetiminde burjuvazi daha etkin olmaya başlamıştır. Yeni keşfedilen topraklardan elde edilen değerli şeyler (madenler) fiyat artışına yol açmıştır. Böylece ticari devrimin yanı sıra ‘*fiyat devrimi*’ meydana gelmiştir. Burada kiminin faydasına olan bu devrim kiminin de zararına olmuştur. Şöyle ki, açgözlülüğün yol açmış olduğu bu durumda bütün toplum etkilenmişse, zengin olan insan yoksul olan insan geleceğinden endişe etmiştir. Öbür türlü yoksul bir köylü fiyat devriminin etkisinden kaçamazdı. Fiyat devriminin getirileri iktisadi anlamda sınıf ayrılıklarını ortaya çıkarmıştır ve burada gizli derneklerin temeli atılmıştır. Avrupa dışarıya ürün ihraç etmek için çalışmıştır ve ihracı olabildiğince en aza indirmeyi amaçlamış durumdadır. Ekonomik ve ticari anlamda bir diğer duruma bakıldığında, maden ele geçirmek devletler için önemlidir. Bu yüzden para madenden biraz daha öte bir konumda olmuştur. Bu arada devletler başka dış pazarlar aradıkça çatışmalar daha çok artmıştır (Erhan, 2014 I: 11-16). Bunlara rağmen

tarım ve sanayi, başta İngiltere olmak üzere gelişmeye başlamıştır. Özellikle makine, tekstil alanında görülmüştür ve bu da ticari ilişkileri etkilemiştir. Ticaretin bir diğer ülke toprağına yapılması için, hem karayolu hem denizyolu taşımacılığı daha çok geliştirilmiştir, bu sayede Avrupa ve Asya ile ticari anlamda bağlantılar kurulmuştur. Bu durum zengin topraklara sahip olan ülkeler için ekonomik çıkarlar doğrultusunda sömürgecilik faaliyetlerinin yeniden güçlenmesine olanak sağlamaya başlayacaktır (Gülmez, 2014: 161).

Sonuç olarak sosyo-ekonomik düzen, keşifler ve coğrafi keşiflerle şekillenmeye başlamıştır. Keşifler sömürgeleştirme faaliyetinin sebebi olduğu gibi ekonomik ve ticari düzeni etkileyen bir durum olarak karşımıza çıkmaktadır. Yine daha sonra bahsedileceği üzere, Rönesans'ın gelişmesi ve Reform sürecinin özellikle Katolik kilisesinin sahip olduğu dogmalara karşı alınan tavırlarda bu keşiflerin etkisi olduğu görülecektir. Keşiflerin sosyo-ekonomik düzene olan etkilerinden bahsettiğimiz için kısaca bu keşiflere değinilecek olursa:

“1453- Yüz Yıl savaşları sona erer.

1455- Hareketli harfli matbaada ilk kitabın basılması

1459- Floransa, Cosimode Medici Platoncu Akademiyi kurar.

1478- Floransa ilk tıp kitabı olan Cornelius Celsus'un De re medica kitabı yayımlanır.

1480- Kutsal engizisyon mahkemesi kurulur

1488- Bartolomeo Diaz Ümit Burnunu geçer

1492- Amerika'nın keşfi

1492- Kristof Kolomb Palos'tan yola çıkar ve San Salvador'a ulaşır.

1494- Venedik Aldo Manuzio matbaasını açar.

1495- Napoli'nin VIII. Charles tarafından kuşatılması sırasında frengi ortaya çıkar.

1497- 1498 VIII. Charles Fransa kralı olur.

1497-1498 Vasgo de Gama Afrika'nın çevresini dolaşarak Hindistan'a ulaşır” (Eco, 2017: II-IX).

Görülüyor ki, Avrupalıların dünya hakkındaki bilgisi artmıştır, bu durum bilimsel çalışmalarda da kendini göstermiştir. Ayrıca Avrupa'nın hem toplumsal hem de ekonomik hayatı olumsuzluklar barındırmakla beraber gelişmenin nüvelerini de göstermiştir.

1.1.3.Rönesans: Hümanizm ve Reformasyon

Aydınlanma öncesinde insan üzerine ve insanın uğraş alanlarına dair değişim gerçekleşmiştir. Bu değişim incelendiğinde Rönesans, hümanizm ve Reformasyon hareketleriyle karşılaşılır. Bu hareketler yeni dünya düzenine etki etmeleri açısından önemlidir. Rönesans, hümanizm ve Reformasyon insana, dine, topluma ve yönetime dair algının değişiminin somut göstergelerini sunmaktadır. ‘*Rinascita, renasci, renovatio*’,Rönesanslıların bu kelimelere yüklediği anlam, tarihsel-teknik bir terim olarak 19. yüzyıl tarihçileri tarafından *Renaissance* kelimesine yüklenen anlamdan farklıdır. Daha açık şekilde ifade edersek Rönesans’ı söz konusu kelimelerle geçmişte var olan bir şeylerin yeniden doğması, hayat bulması canlanması veya yenilenmesine işaret etmek ister. Onun bu kelimelere yüklediği anlam geriye dönüktür (*retrospektiftir*). Buna karşılık 19. Yüzyılda Burckhardt tarafından kullanılan *Renaissance* kelimesi, geçmişte olmayan, yepyeni bir şeyin, yani modern insan ve doğa tasarımına işaret eder. Yani 19. Yüzyılda tarihçiler tarafından *renaissance* kelimesine yüklenen anlam (*prospektiftir.*) (Çörekçioğlu, 2019: 20-21).

Rönesans kavramında dair yaptığımız bu açıklamalarla birlikte yine Rönesans’a dair şu tanımlama yapılabilir: “Rönesans” sözcüğü yalın olarak “yenidenliği”, bu anlamda yenilenmeyi içerir. Rönesans sözcüğü Latince “yeniden doğmak” anlamındaki *renasci* sözcüğünden türemektedir. Ancak Türkçeye Fransızca üzerinden -*Renaissance*- geldiği için, Fransızca okunuşuyla yerleşmiştir. (Yalçınkaya, 2013: 80). Bir başka deyişle Rönesans’ın tanımı şudur:

“Rönesans: ...Tarihsel olarak Yeni Çağın başlamasıyla birlikte Avrupa’da ortaya çıkan edebiyat, güzel sanatlar, (resim, heykel, mimarlık) ve bilim alanlarındaki yeniliklere denilmektedir. 14. yüzyılın sonlarına doğru Avrupa’da burjuva sınıfı feodal düzen içinde varlığını belli edecek kadar güçlenmeye başlamıştır. Oluşmaya başlayan bu yeni ekonomik düzen derebeylik feodalizmini dağıtarak ulusallaşmayı mecburi kılmıştır. Bu gelişmede aynı zamanda toplumsal alt yapının, üst yapıyı zorlamasına ve değerlerini değiştirmesini istemeye başlamıştır. Bu gelişmeler, İlk Çağ Roma-Yunan kültürlerini temel aldığı için de Rönesans yani yeniden doğuş olarak isimlendirilmiştir” (Taştan ve Çelebi, 2007: 345).

Rönesans kültürel bir varlık olarak insanın yeniden doğuşunu ifade etmektedir. Göçmenin ifadesiyle: “Bir insanlık dünyası başlıyor, evrensel sempati dünyası...” (Göçmen, 2013: 9).

Rönesans'ın en büyük kaynağı İtalya'dır. Rönesans'ın İtalya'da ortaya çıkışında '*Rönesans insanı*' tabiri kullanılmıştır. Bu tabire göre, hemen her konuya hâkim olan Rönesans sanatçıları, bilgilerini sanata aktarmayı gerçekleştirmişlerdir. Bu konuda Roberts'ın yaklaşımı şudur: "Rönesans'ın özünde insanların zihnindeki değişim; hepsinden önemlisi âlimlerin, aydınların, zenginlerin ve sanatçıların zihnindeki değişim yatıyordu" (Roberts, 2010: 271). Ayrıca Rönesans insanında, bilgi ve becerilerin üretilen nesnede bütünleşmesi söz konusudur. Farklı düşüncelere bakılması açısından eleştirel düşüncenin 15. yüzyılda gelişmesinde hukukçu eğitimci Lorenzo Valla'nın etkisi vardır. Aynı zamanda siyaset ve toplum yönetimi konusunda da ilkleri ortaya koyan diplomat ve yönetici olan Machiavelli'nin etkisi bulunmaktadır. İtalya Rönesans'ı, etkisini Kuzey Avrupa ülkelerine 15. ve 16. yüzyıllarda göstermiştir ancak burada Rönesans, Reformasyonla birlikte düşünülmelidir. İngiltere, Fransa ve Hollanda etki aldıkları alanlar daha çok müzik, resim, edebiyatta olmuştur. Polonya, bilim ve astronomide etkilenecek Kopernik üzerinden bunu göstermiştir. Fransa'nın da daha çok edebiyat üzerinden etki alması söz konusudur ve Montaigne bunun bir örneğidir. İngilizlerde Francis Bacon etkisi vardır, İngiliz edebiyatında William Shakespeare'ın etkisi vardır. Hollanda'da ise Desiderius Erasmus görülür. Avrupa Rönesansında Alman ve İtalyan sanatının etkileri söz konusu olduğunda, Jan Van Eyck, Albert Dürer, Hans Holbein, Pieter Bruegel en önemli temsilcileri olmuşlardır (Tekkök, 2014: 98-112).

Denilebilir ki, Rönesans 12. yüzyıldan beri müzikte, tiyatrodaki ve şiirde yaratıcılık içindeydi ve etkileyici tarzda üretimler yapıldı. Sonra 15. yüzyılda bu sanatlar Tanrı'nın hizmetinde aynı zamanda bağımsız bir yapıya dönüştü. Burada 16. yüzyılın ilk yarısına kadar ressam, mimar, heykeltıraş, şair, mühendis ve bilim adamına şahitlik edilmektedir. Bu bağlamda Rafaello, Michelangelo, Leonardo Da Vinci rağbet gören sanatçıları, kişilerdi (Roberts, 2010: 272). Ancak Rönesans'ın sanat anlayışındaki yeniliğine de değinecek olursak deha kavramının önemli olduğuna dikkat çekmek durumunda kalırız. Çünkü sanat eserinin görkemli olması, sanatçının kendisinden kaynaklanan bir durumdur. Dolayısıyla geleneğin, öğretinin ve kuralın sanatçının kişiliğindeki etkisi söz konusu olsa dahi yapıtlarında derin ve zengin bir boyut bulunmaktadır ve bunu en iyi anlayanda sanatçının kendisi olmaktadır (Hauser, 2005: 143-144).

Rönesans'tan sonra hümanizm ele alındığında şu şekilde tanımlanabilir:

“Hümanizm: İnsana ve insanın değerlerine önem veren düşünce akımıdır. Avrupa’da Ortaçağ’ın sonlarında İlkçağı yeniden canlandırmayı hedefleyerek Rönesans dönemini başlatan harekettir. Hümanizmin Başlıca temsilcileri Petrarca, Poggio, Valla, Rebelais, Erasmus, Bude ve Montaigne, Michiavelli olmuştur. Hoşgörü ile şekillenen ve kişisel varlığa kesin özgürlük tanıyan bu akım, dinin ve devletin birey üzerindeki denetim ve yönlendirmesine karşıdır. Hümanizm bir anlamda, insanın kendini yeniden keşfetmesi, bu yaşamda mutlu olmanın gereksinimlerini karşılamanın kısaca daha iyi yaşamının yollarının aranmasıyla başlamıştır” (Taştan ve Çelebi, 2007: 182).

15. yüzyılda ilk kez İtalya’da, İtalyan hümanizmi etkinliğini göstermiştir. Bu manada Floransa, hümanizmin beşiği konumundadır. Hümanizmle birlikte sanat (resim ve heykelticilik iç içedir), edebiyat, bilim ve tıptaki gelişmeler önemli görülmüştür, ancak özellikle tıp alanındaki gelişmeler İtalyanların dikkatini çekmiştir. Anatomi, astronomi, matematik gerekli olan uğraş alanlarıdır. Rönesans’la, İtalya insanları geçmişlerini hatırlamayacak bilince doğru gitmiştir. Hümanizmin temsilcileri olarak İtalyanlarda yazar Dante Alighieri, şair ve dilbilimci Francesco Petrarca, şair ve yazar Giovanni Boccaccio vardır. İtalya ile olan ilişkileri sonucu Fransa’da hümanizm kendini göstermiştir. Burada hümanizm varlığını dönemin matbaasına borçludur. İtalyanların özellikle Erasmus’un etkisi Fransa’yı hümanizme yöneltmiştir. Fransa’da Rönesans’ın klasikleri sanat ve edebiyat için önemlidir, çeviri faaliyetleri de görülür. Rönesans’ın Fransa’da yayılmasıyla edebiyat, heykelticilik ve sanat alanında önemli değişimler olmuştur ve özgün eserler üretilmeye çalışılmıştır, dönemin savaş figürlerinin bu anlamda eserlerde yansması söz konudur. Rönesans, Avrupa’nın kuzey devletlerinde daha geç başlamıştır, yani İtalya ve Fransa’daki gibi değildir. Bu durum hümanizm içinde söz konusudur. Bu yüzden Almanya, Hollanda ve İngiltere’ye hümanizmin geç gelmiştir. Buralardaki mimari ise İtalya ve Fransa’daki gibi değildir. Ancak geç de olsa hümanizmin buralara gelmesiyle dini çatışmalar engellenmiştir. Bilim, coğrafya ve modern astronomiye dair yenilikler yapılmıştır (Özgen, 2018: 145-151).

Hümanizmden sonra reform hareketleri incelendiğinde, Reform hareketleri 15. yüzyılın ikinci yarısından başlamıştır ve Rönesans’la iç içedir. Reform hareketleri ile din, devletin kontrolü altına girmiştir ve kilise ile krallar arasındaki mücadelede yeni bir kapı açılmıştır. Reform 16. yüzyılda Avrupa Katolik dünyasının parçalanarak, Hıristiyanlığın bir diğer akımı olarak Protestanlığın doğmasıyla sonuçlanan dinsel

değişimi ve bunu mümkün kılan toplumsal değişimi kapsamaktadır (Yalçınkaya, 2013: 80-83).

“16. yüzyılın ortalarında Katolik kilisesinin kendini yenileme çabaları, ruhban sınıfı, kilise ve manastır yönetim ve örgütlenmesinin yenilenmesiyle kendini gösterir. Ayrıca bu yeni yapılanmaların politik olarak etkileri de karşı reform hareketlerini oluşturur. *Trent Konsülü* (1545-1563)’nde alınan kararlarla başlayan bu süreç *Otuz Yıl Savaşları* ile sona erer. Özellikle ruhban sınıfının eğitimi, İsa’ya inanış isteminin sorgulanması, engizisyon gibi konulara odaklanan yeni düzen, Katolik Kilisesi’nin temelden değişimine yol açmıştır” (Tekkök, 2014: 116).

Reform, din alanında yeniden biçimlenmeyi ifade etmektedir. Kilisenin yeniden biçimlenmesidir. Almanya topraklarında ortaya çıkmakla birlikte tüm Katolik dünyasının yerinden sarsmıştır. “On altıncı yüzyıl Almanya’ında dini sömürgeye karşı gerçekleşen Protestan Reform Hareketi, aslında ekonomik nedenlere bağlı olarak gelişmiş, papalığa verilen vergi ve kilisenin sağladığı gelirlere olan reaksiyonun sonucudur” (Tekkök, 2014: 115).

Dinde reformu hazırlayan koşullar;

“1. Papalıkta çöküşün hızlanması ve ıslahat düşüncesinin yayılması.

2. Hümanizm sayesinde Hristiyanlığın kaynaklarına inilmesi ve serbest düşüncenin yayılması.

3. Matbaanın yeni fikirleri geniş halk kitlelerine yayması” (İnalçık, 2016: 158)

Reformun öncüleri, Martin Luther, Thomas Münzer ve Jean Calvin’dir. Kiliseye, dine ve siyaset üzerine gerçekleştirilmeye çalışılan yenilenme düşüncesi, bu düşünceleri kabul edenler tarafından ses getirmiştir. Geline nokta bakıldığında, Luther’in kilisenin bazı uygulamalarını sorguladığı *95maddelik tezi* nedeniyle papa tarafından aforoz edilmiştir. Ama kendisine destek çıkanlar sayesinde bu durum Almanya’da iyiden iyiye yayılmıştır. Buna binaen Luteryen Kilise kurulmuştur. Burada matbaa Luther’in görüşlerini tüm Almanya’ya ve komşu ülkelere yayılmasına neden olmuştur. Luther’in protestosu, kısa sürede kendisi gibi mevcut kiliseye karşı olanları da yanına çekerek, kilisede reform sancağı altında toplama gerçekleştirdi. Çünkü Luther’in papalığa yönelttiği şeyler Almanya’daki yabancıların ilgisini çekmişti. Öyle ki, yabancılar kilisenin kendilerinden vergi almalarını, kendilerini sömürdükleri düşüncesiyle Luteryen görüşe katılmaları konusu onlara da çekici gelmiştir. Ancak bu durum İmparator V. Karl ve Almanya’daki diğer yöneticilerin de Lutherci olmayı kabul

etmemesiyle bu Protesto'nun sesi kısalmıştır. Böylece Protestanlık karargâhını Cenevre'ye yani Calvin'e yöneltmeye başlamış oldu. Buradaki durum biraz daha farklıdır. Çünkü Calvin Protestanlığın başka bir versiyonunu kurmuştur (McNeill, 2008: 448).

Fransız olan Calvin 1540'da Katolik kilisesinden ayrılarak Kalvinist Kiliseyi kurmuştur. Bu akıma *Presbiteryenlik* de denilmektedir. Katolik kilisesinden ayrılmak her zaman dini nedenlerle olmamıştır. Örneğin; İngiltere Kralı VIII. Henry eşi çocuk doğurmadığı için ondan ayrılmak istemektedir. Fakat Katolik kilisesinin boşanmayı yasaklamıştır. Bu yüzden kilisenin bu yasağını kırarak, eşinden ayrılıp 1534'de İngiltere Anglikan Kilisesini kurmuştur. Reform sürecinde bu denli ortaya çıkan yeni kiliselerin hepsine "*Protestanlar*" denilmektedir. Bunun sonucunda Katolik kiliselerinden Protestanlara karşı olan şiddet faaliyetleri artmıştır ve 15. yy ortalarından başlayarak mezhep ayrılığına dayalı siyasi mücadeleler başlamıştır (Erhan, 2014 I: 17-20).

Reformasyonla birlikte aydınlanma dönemine gelirken ulaşılan sonuç şu olmuştur:

"Siyaset ya da iktidarın meşruluk temeli din olmaktan çıkmış, onun yerine meşruluk kaynağı olarak bizzat insan, muktedir insanın kendisi geçmiştir. İnsan için iktidar mücadeleleri anlamında siyaset artık tümüyle doğal ve zorunlu kabul edilmiştir. Yani siyaset bir yandan "olması gerekenle" uğraşmadığı için bir anlam daralmasına uğrarken aynı anda herkesi içine alacak kadar genişletilmiştir" (Yalçınkaya, 2013: 94).

Görülüyor ki hümanizm, Rönesans ve Reform hareketleri, 'değer görmek istiyoruz, bizde söz sahibi olmak istiyoruz' diyen insanların başkaldırıları ve faaliyetleri uyumluluk bulunmaktadır. Daha iyi yaşamak ve kendini bilerek yaşamak isteyen insanların düşüncelerinde dönüşümler olduğu görülmektedir. Bunun sonucunda insanlar gayelerine ulaşmak için hemen her alanda özgürlüğe varan bir yaklaşım sergileme çabası içerisindedir. Ayrıca insanların bir düşünce veya bir inancın ya da tek bir sanatsal yapının tekelinde olmaktan sıyrılarak kendine dönme arzusu içerisinde oldukları görülmektedir. Ancak insanların bu uyanışının ne kadar gerçekleştiği ve ne kadar gerçekçi olduğu bir tartışma konusudur.

1.1.4. 18. Yüzyıla Doğru İlerlerken Diğer Yaşananlar

1.1.4.1. Nüfus Hareketleri, Göçler ve Köle Ticareti

18. yüzyıla doğru giderken toplumlarda görülen bir başka durum nüfus hareketleri, göçler ve köle ticaretidir. Bu konu Aydınlanmayla beraber insanın yaşayışının değiştiğini göstermek bakımından önem arz etmektedir. Aydınlanma öncesinde ‘nüfus hareketleri, göçler ve köle ticareti nasıldır, hangi ülkelerde görülmektedir ve ne yönde gerçekleşmektedir?’ bakmak gerekir. Sömürgecilik faaliyetlerinin baş gösterdiğini daha önce söylemiştik. Bu durum ülke halklarının diğer topraklara, ülkelere göç etmesine sebep olmuştur. Genel olarak nüfus hareketliliğinin nereden nereye gerçekleştiğini ele almak gerekir. Döneme bakıldığında Amerika, Afrika ülkelerini sömürü altına almıştır. Afrikalı insanlar, İspanyol, Hollanda ve Fransız kolonilerine göç etmeye başlamıştır. Bu yüzden hem göç edenin hem de göç edilen toprak üzerinde yaşayanların ekonomik, siyasal ve kültürel anlayışlarında, yaşamlarında değişme olmasının yolu açılmıştır.

Sömürgecilik sonrası ortaya çıkan göçlerde insan ticareti, diğer tabirle, kölelik ve köle ticareti yapılmaktadır. Amerika’ya gönderilen köleler olduğu gibi, İngiliz hegemonyası altında bulunan köleler de vardır. Köleler genellikle, maden ocaklarında çalıştırılmakta ve zor şartlar altında hayatlarını sürdürmektedirler. Tarım alanlarında çalıştırılan Afrikalı siyahiler, bu sömürgecilik ve köle ticaretinden en çok etkilenenlerden olmuşlardır. Günümüz filmlerine konu olan bu yaşam şeklinin idamesi ‘Kanlı Elmas (Blood Daimond)’ adlı filmde de yansıtılmaktadır. Bu filmde köle Afrikalıların, baskınlarla avlandığı, bunun için birlikler kurulduğu görülmektedir. “Bir köle “kazanmak” için en az beş köle ölür ya da öldürülür...” (Gülmez, 2014: 162). Kimi köleler bu korkunç yaşayıştan kaçmak için uzun yolculuklara çıkmakta veya gemiyle kaçışlarında hayatını kaybetmektedir. Dolayısıyla Afrikalı veya Kızılderili olsun insanlar kendi topraklarından sürdürüldüğü gibi, her iş için bir nesneymiş gibi kullanılmakta ve hayatları önemsiz olarak görülmektedir. Ayrıca havanların bulunduğu ve insanların görmesi için sergilendiği hayvanat bahçelerinin içine Afrikalı köleler arasından seçilmiş siyahiler konulmaktadır. Bu insanlar; beyazlara, asillere ve diğer halka seyrettirilmektedir. Hatta belli ziyaret günleri bile bulunmaktadır. Onları görmek için giden insanlar demirler arasından onları, hayvan besler gibi beslemektedir. Bunun en üzücü örneklerinden biri; Fransa’nın önemli merkezlerinden olan Paris Eyfel

kulesinin altına kurulan siyahilerin halka bir hayvanmış gibi gösterildiği, insan hayvanat bahçesi alanıdır. Bunlara binaen bir istatistik verecek olursak:

“Örneğin 2 milyona yakın Portekizlinin ve beş yüz binin üzerinde İspanyol’un Güney Amerika’ya, yaklaşık üç yüz elli bin İngiliz’in ABD’deki İngiliz sömürgelerine, yine bir buçuk milyon İngiliz’in Jamaika ve diğer Afrika ve Okyanus sömürgelerine, bir milyonun üzerinde Fransız’ında Martinik, Guadeloupe gibi denizaşırı kolonilere göç ettiği bilinmektedir” (Gülmez, 2014:162).

Köle ticareti konusunda da bir istatistik daha verecek olursak:

“Son araştırmalar Amerika’nın keşfinden itibaren köle ticaretinin yasaklandığı yüzyıl sonuna dek ihraç edilen zenci köle sayısının yaklaşık 10 milyon olduğunu göstermektedir. 1700’li yıllardan itibaren Amerika’ya gönderilen köle sayısı yılda ortalama 40 bin dolaylarında iken, bu rakamı 1780’lerde senede 100 bine çıkar ve bu rakamın yarısı İngiliz köle ticareti hegemonyası altındadır” (Gülmez, 2014: 162).

Bunlardan da anlaşılıyor ki, insana verilen değer toprağa verilen değer çok aşağısındadır. Dayatmanın hüküm sürdüğü, insan olmanın zorlu bir yaşamı davet ettiği durum söz konusudur. Çeşitli ırktan ve renkten insanlar kötü muamelelere maruz kaldığı için, zorla toplumlarından göç ettirilerek köle olmak zorunda bırakılmışlardır. İstisnalar elbette vardır ama genel tablo ürkütücü görünmektedir. Kaldı ki, bu söylediklerimizin fotoğraflarıyla belgeleri vardır. Denilebilir ki, verilen rakamlar bize durumun ne kadar vahim olduğunu göstermektedir. Artık bir şeylerin değişmesi için çanlar çalmaktadır.

1.1.4.2. Kültür, Sanat ve İletişim

Yaşam tarzlarının değişmesiyle insanlardaki ilgi alanları da farklılaşmıştır. Kültür ve sanat birbiriyle sıkı şekilde etkileşim içindedir. Avrupa’da sanatın gelişmesi yönetimin desteğiyle olmaktadır. Bu destek Fransa yönetiminin daha da önem vermesiyle ciddi anlamda artmaya devam etmiştir. Tiyatrolar sergilenir, ressamlar himaye altındadır ve sanatçılar soylular tarafından desteklenir ve korunur. Resim, tiyatro, müzik vd. sahip olmak elit bir kültürün gerekleri olarak gözükmektedir. Bu kültürün ortaya çıkması için, yönetimlerin bu sanatlara karşı bakışını genişletmesi gerekmektedir.

İnsanlar sanat dallarında daha özgür çalışmaya başlamışlardır. Sanatta tartışma konusu, form olgusu üzerine olmuştur ve eleştirel bir konu olarak gözüktür. Edebiyatta, yazılı bir eserin biçimindeki uyumluluk onu değerli kılan şey olarak görülmektedir. Resimde de çizimin konusu, şekil değiştirmek üzerinedir, bir de erotizm temelli çizimler devreye girmiştir ve bu sanat olarak görülmektedir. Tiyatroda da, karnavallar, kır hayatı, kent hayatı gibi konuların sahnelenmesi söz konusudur.

“Tiyatroda perili sahneler, geniş sütunlar, büyülu bahçeler aranılır. Bunun yanı sıra, günlük yaşamda da, zenginler çok renkli mobilyalar, mine işlemeli büfeler, Çin porselenleri, kristal vazolar, dallı çiçekli sandıklar aranır olurlar. Şatolarda, galeriler lüksleriyle göz kamaştırır ve göz aldatici hünerleriyle şaşırtırlar insanları. Günlük yaşamda olağanüstülük ve gerginlik hüküm sürer” (Tanilli, 1987: 337).

Müzik’te, barok sanatı etkinliğini göstermekte, kiliselerde oda müziği çalınırken, opera; elit kesimin müziklerinden olmaktadır. “Barok, özgürlük, kurallara ve ölçülere sırt çeviriş; zıtları bir arada toplama. Barokta, gizem ve doğaüstü, heyecan ve tutku zevki var; öte yandan doğa ve folklordaki güzelliklere duyulan yakınlık” (Tanilli, 1987: 334). Klasik müzik değer kazanmış, armoni bilgisi gelişim göstermiştir. Ayrıca bu müziklerin icra edilebilmesi için gerekli olan müzik aletlerinin üretilmesi daha iyi konumdadır, üretilmektedir.

Edebi yazında yazarlar, genellikle kentte yaşayan burjuva ve asiller kesiminden insanlardır. İletişim konusunda ise sanat için inşa edilen salonlarda artış olduğu için buralarda toplanan sanatçılar iletişim halinde olmaktadır. Gazetelerin üretiminde artış olması ve gazetelerin köşe yazılarında sanata ayrılan yerin geniş olması, sanat için önemli olduğu gibi iletişimi sağlamaktadır. Ayrıca buradaki yazılar son gelişmeleri barındırmak açısından değerlidir. Bu durum sadece sanat için değil, bilimde de söz konusudur. Bilime dair yayınların bulunması bazı gazetelerin kimlikleşmesine sebep olmuştur. Bu şekilde sağlanan iletişim, kitap okuma oranında da artış yaşanmıştır ve bu ihtiyacı karşılamak için halk kütüphaneleri açılmıştır (Gülmez, 2014: 162).

1.1.4.3. Bilim, Teknoloji ve Felsefe

18. yy öncesi felsefe ve bilim alanlarındaki değişimlerin yaşanmasının yanı sıra, teknolojiye de gelişmelere doğru gidildiği bir dönemdir. Özellikle madencilik alanındaki üretimin ve pazarın değerli olması ülke devletlerini maden çıkarmak ve onu işlemek için demir çelik sanayisine yönlendirmiştir. Oranın hâkimi yapma yoluna

götürmüştür. Özellikle bu durum İngiltere’de kendisini göstermiştir. Aynı zamanda yol ve bina inşaatları için mühendislik alanları geliştirilmiştir. Bir bina için dökülen çimentonun aylarca kurummasını beklemek yerine, kısa sürede kuruması sağlanarak daha çok yapı inşa edilmeye başlanmıştır. Aynı zamanda dokuma makineleri, hasat makineleri, demir gemi, buhar gemisi, demiryolları, denizaltı yapma çalışmalarının yanında günümüz tarım, sanayi ve ulaşımını kolaylaştıran her ne varsa ilk tohumları burada atılmaya başlanmıştır. Fransa’da ilk otomobil üretilmiştir. İlklerin dönemi olarak görebileceğimiz bu dönemde, ilk paraşüt ve telgraf icat edilmiş, ilk gaz lambası, asansör, katlanan şemsiye, yağmurluk, duvar saatleri, baskül, mayonezli sos, şekerpancarından elde edilen şeker, kauçuk boru, ilk temizlik deterjanları, ilk gıda konserveleri bu yüzyılın buluşları olmuştur (Gülmez, 2014: 163). Tohum ve bitkiler yetiştirilmek üzere diğer ülke devletlerinden Avrupa’ya taşınmıştır. Patates, mısır gibi ürünler temel beslenme kaynaklarından olmuştur. Hayvancılıkta, büyükbaş ve küçükbaş hayvan yetiştiriciliğinde önemli gelişmeler olmakla birlikte et ve süt üretimi değer kazanmıştır. Bu dönem kırsal kesim ile kentliler arasında ticari ilişkilerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Kent nüfusları artmaya başlamıştır. Son olarak da, günümüz bankacılık sistemlerinin uygulamalarının temelinde olan kredi ihtiyacının karşılanması için başta İngiltere olmak üzere mevduat hesaplı bankalar kuruldu. Bunun yanında kredi bankaları, tasarruf bankaları, para basan bankalar, iş bankaları kurulmuştur ve bunların çoğu özeldir ama her biri ülkelerinde siyasi işlev yüklenirler (Gülmez, 2014: 164).

Bu dönemde tarım alanında yapılan yeni düzenlemelerle verimin artırılması amaçlanmıştır. Öyle ki, kış aylarında hayvanların beslenmesi için yonca ekimi ve şalgam ekimine önem verildi ancak bunun yapılabilmesi için ekilecek yerin düzenlenmesi gerekiyordu. Ayrıca patates üretiminin yaygınlaşması Avrupa’nın yiyecek üretiminde olanaklar sunmuştur. Mal yapımı ve ulaştırma alanlarında da gelişmeler vardır. Kanallar sistemi geliştirilmiş, her mevsim kullanılacak bir sistem kurulmaya çalışılmıştır. Kok kömürünün yapma yöntemlerinin bulunması demir cevherini eritme yolunda maden kömüründen yararlanma olanağı sunmuştur. Demir-çelik üretiminde gerçekleşen artış birçok makinenin parçalarının tahta olmasından kurtularak demir olmasına neden olmuştur. Mekanik enerji elde etmek için kömürün yakılmasıyla elde edilen buhar gücü aracılığıyla güçlü makineler geliştirilmiştir. Zanaatlerde de değişiklik görülmüştür. Örneğin; Çin porselenlerini taklit edilmesi söz konusuydu (McNeill, 2008: 506-508).

17. yy' da henüz bilimsel bir çalışmada uzmanlaşma yoktu. Bu yüzden Descartes ve Leibniz gibi düşünürler kendilerini felsefe, matematik, astronomi ve doğal bilimlere verdiler. Bu dönemde modern bilimin kesin dönüşümleri ortaya çıkmaya başlamıştır (Tanilli, 1987: 353). Kepler'in astronomi alanında, Galileo'nun fizik alanında ve Harvey'in fizyoloji alanındaki çalışmaları önemli olmuştur. Descartes 17. yy denince akla gelen ilk düşünürdür. Descartes; matematik yöntemi benimsemiş ve ardıllarının temel felsefi görüşlerine yöntem bakımından birlik kazandırmıştır. 17. yüzyılda rasyonalizm, rasyonalite ve aklın gücüne dayanan bir formalite vardır. Rasyonalizme olan inancın artmasıyla 17. yy filozofu Descartes çalışmalarıyla ve metoduyla aydınlanma düşüncesine önemli derecede katkı sağlamıştır. Rasyonalizm ile Descartes'in rasyonalizmden anladığı başkadır. Descartes rasyonalizmi, rasyonalizm tanımını aşar. Rasyonalizm bilim alanında somut iken, Descartes'in rasyonalizmden anladığı zihin tarafından var kabul edilip zihin tarafından tasdik edilmesi için kullanılır. Dindeki rasyonalizm ise insan akli ve mantığına ters gelen bir şey değildir. Descartes doğa ile akıl veya nesne ile zihin arasında ilişki kurar. Akla uygun olan, doğaya da uygundur ve doğaya uygun olan akla uygundur. Bir birliktelik söz konusudur. Akıl anlaşılırsa doğa anlaşılır, doğa anlaşılırsa akıl anlaşılır mantığı vardır ve bu uygunluğu insan kendisi bulmaktadır. Sonra bulunan şey Tanrının evrendeki yansımasıdır. Tanrı insana gücü veriyor, insana akli veriyor ve insan bu akılla aradığını buluyor. Bu dönemin önemli düşünürleri arasında siyaset alanında Hobbes, varlık alanında Descartes, etikte Spinoza ve ayrıca Leibniz'in de etkili olduğu alanlar vardır. Bu hususta Cevizci şunları ifade etmektedir: Rönesans'da Platonik ve Aristotelesçi öğelerle hümanist değerlerin birbirlerinde ayrılmayacak şekilde iç içe geçmesi söz konusuyken, on yedinci yüzyılda felsefe daha başka içiçeliklerin olduğu bir yapı taşımaktadır, Felsefenin etkisiyle ortaya konan dünya tasavvuru, birey kavrayışı, koşulsuz öznelcilik, ilerlemeci tarih tasavvuru, mutlak hümanizma ve arka planındaki kapitalizmle, kısacası her şeyiyle yepyeni bir felsefe var olmaktadır (Cevizci, 2016: 13).

17. yüzyılın ne istediği bellidir, bir yöntem ortaya koymak ve 17. yüzyılın yöntemi matematiktir. Bilim de birlik anlayışı aranmaktadır. Ortaya çıkan temel kavramlar matematik ve fizik üzerine yoğunlaşmıştır. Din alanında da bir birlik aranmakta ve inanılan şeyin temeline bakılmaktadır. Yani bu yüzyılda bir birlik ve tek tiplik söz konusudur. Bu tek tiplik yöntem arayışı ve yöntemin işlevselliği üzerinedir. Bu yüzyılda insanların yaşam tarzları farklı olsa da, bilime bakış daha nesneldir.

Liberalizmin öncülerinden olan John Locke, aklın insan hayatına kılavuzluk edebileceğini söylemektedir. Locke deneyimlerin önemine vurgu yapar ve ‘tabularassa’ düşüncesi felsefe içerisinde yer almaktadır. Onun diğer etkisi siyaset üzerine olmuştur, krallıklar mutlak otorite olamazdılar, kral-halk ilişkisinin güven duygusu temelli sürdürülmesi gerekmektedir. Böylece Fransız devriminde Locke’nin de etkisi söylenmektedir (Gülmez, 2014: 163).

Aydınlanma döneminde İngiliz düşünürlerin ve bilim insanların katkısı yadsınamaz derecede büyüktür. Özellikle Newton’un fizik ve astronomideki (yerçekimi yasası, gezegenlerin güneşe doğru çekilişini açıklaması vb.) çalışmaları kendinden sonraki bilim adamlarını da etkileyecektir. Kaldı ki, modern zamanda da etkisi hüküm sürmektedir. Ayrıca, Newton’un hareket yasaları, optik çalışmaları, matematikte türev ve integrali keşfetmesi söz konusudur. Bunun yanında felsefeyi metafizik olarak değil, doğa olaylarının açıklanması şeklinde görmesi felsefe ve bilimin farklılığını koymasından önemli olmuştur. Newtoncu bakış açısı, 18. yüzyıldaki bilim ve felsefesinin yönünü etkileyeceği gibi, döneminde yapılmış olunan çalışmalarda da doğanın okunması ve anlaşılmasına dair büyük adımlarını atmıştır. Çünkü ortaçağda baskın olan kozmolojik ve epistemolojik düşüncede, kilise kurallarının ve kabul edilen evrenin merkezinin dünya olduğu görüşünün aksi iddia edilse de, bu açıklanamamaktaydı. Bilmenin ilerlemek olduğu ve bilginin güç olarak algılandığı bir anlayışla yeni bir döneme doğru adımlar atılmaktadır (Gülmez, 2014: 163).

Felsefe ve bilimde ilerleme olmasının yanı sıra ekonomik anlamda da ilerlemeler görülmektedir. Toplumların ekonomik idareleri ve avantajları konusunda da iktisat alanında yeni kuramcılar ortaya çıkmıştır. Günümüz iktisat disiplininin temellerinin atıldığı, sistemli olmayı hedefleyen bir ekonomik algı durumları ortaya çıkmaya başlamıştır. İktisat alanında François Quesnay ve Adam Smith’in etkisi olmaktadır. François Quesnay ekonominin bir disiplin olarak yapılanmasına katkı sağlamıştır. Ekonominin yasalarını sorgular ve üretim-tüketim sektörlerini, yatırımlar, üretici, gelir, istihdam, çalışan sınıfları ele alır ve bu sebeple ilk ekonomi bilimcidir. Adam Smith ise çok önemli bir iktisat kuramcisidir. Ekonominin bir disiplin olarak sistemleşmesine olanak sağlamıştır. İş bölümüne dikkat çeken Smith, ekonomide önemli olanın Pazar alanı olduğunu ve bireysel yatırımlara önem vermek gerektiğini vurgulamaktadır. Ayrıca Smith’e göre, üretim gücü, iş bölümünün gelişimine bağlıdır. İş bölümünü çeşitlendiren sermayedir ve sermayede birikimle olur. Bu birikim, diğer işlerle

rekabeti artıracaktır. Bu yüzden sanayi ve ticarete kentlerde oluşan Pazar, kırsal kesimdeki hayat koşullarını da değiştirecektir (Gülmez, 2014:163).

Sonuç olarak, 18. yüzyıl öncesinde, bilimde eski tabuların yıkılıp evrenin merkezinin kaydığı görülmektedir. Teknolojide hayatı daha kolay ve verimli kılacak aletlerin, sanayi, tarım, ticaret, ulaşım vd. alanlarda geliştirilip kullanılmasıyla toplumlar arası etkileşim artmıştır. Felsefede rasyonalizmin etkisi hâkimdir. İktisatta da, ekonomik değerin artırılmasının yollarının araştırıldığı bir döneme doğru gidildiği görülmektedir.

1.2. Aydınlanmanın Genel Karakteristiği

‘Aydınlanma nedir, neyi aydınlatır, aydınlanan kimdir, niçin Aydınlanma, Aydınlanmanın sebepleri ve sonuçları nelerdir?’ gibi sorulara verilmeye çalışılacak cevaplar dönemi daha iyi anlamaya yardımcı olacaktır. Bu durumda Aydınlanma tanımının ne olduğu veya ne olması gerektiği sorusuna bakacak olursak, verilecek tanım üzerinden inşa edilecek olan 18. yy dönemi; tarihsel, sosyolojik, bilimsel, kültürel, sanatsal, iktisadi, dini, felsefi ve hatta psikolojik yaşayış bakımından değerlendirilecektir. Aydınlanmaya bir başlangıç ve sınır çizecek olursak Çüçen’in söylemine dikkati çekebiliriz:

“Aydınlanma, Avrupa’da 1688 İngiliz Devrimiyle başlayıp 1789 Fransız Devrimiyle en üst noktasına erişen bir düşünce hareketidir. Avrupa insanının bireysel ve toplumsal yaşamını yeni bir anlayışla oluşturma çabası olarak niteleyebileceğimiz bu dönem, batı uygarlığının tarihsel gelişiminin ve değişiminin düşünsel ve kültürel sonucudur. İlk önce İngiltere’de başlayan toplumsal değişim (kapitalizmin doğuşu) daha sonra Fransa’da özgürlük hareketi olarak devam etti. Nihayet Almanya’da felsefi temellerini oluşturarak tüm dünyayı etkileyecek modernleşme/batılılaşma hareketine dönüştü” (Çüçen, 2012: 25).

“Aydınlanmayı başlatan soruyu ilk olarak 18. yy ortaya koymamıştır. Daha ortaçağın çözülmeye başlaması ile Renaissance ile bu soru ortaya konmuş, aşağı-yukarı 15. Yüzyılın ortalarından beri “insanın varlığının anlamı ve bu dünya içindeki yeri” bir problem olmuştur” (Gökberk, 2016: 289). O halde Aydınlanma nedir? Aydınlanma, Avrupa’da 17. yüzyılın ikinci yarısından itibaren başlayıp 19. yüzyılın ilk çeyreğini içine alan bir zaman diliminde bir kısım filozofların insan yaşamında mutlak yönetici ve rehber olarak akli etkin kılmasıdır (Cevizci, 2003: 46).

Gökberk'in ifadesiyle Aydınlanma genel anlamda şudur: "Aydınlanma, insanın düşünce ve değerlemede din ve geleneklere bağlı kalmaktan kurtulup kendi aklı ve kendi görgüleri ile hayatı aydınlatmaya girişmesidir... "Kant *Aydınlanma nedir?* adlı yapıtında Aydınlanmayı şöyle tanımlar: Aydınlanma insanın kendi suçu ile düşmüş olduğu bir ergin olmayış durumundan kurtulup aklını kendisinin kullanmaya başlamasıdır" (Gökberk, 2016: 289). İnsan ne yapmıştır da bu ergin olmayış durum içerisindedir ve daha önce aklını kullanmıyor mudur? Bu sorular da yanıtız bırakılmayacaktır. Ancak belirtmek gerekir ki, Aydınlanma ortaçağın düşünüş ve yaşayış tarzına yeni bir boyut getirdiği için önemlidir. Dikkat edilmesi gereken bir husus vardır, o da şudur: "Toplumsal ve siyasal aydınlanmayla metafizik aydınlanmayı birbirine karıştırmak doğru olmaz" (Timuçin, 2008: 13).

Yapılan bu Aydınlanma tanımlamalarından sonra denilebilir ki, insanın ilgilendiği ve içinde insanın bulunduğu bütün alanlarda bir değişme ve gelişme söz konusudur. Her ne kadar bu değişimin niteliği tartışılıyor olsa da, bu değişim yadsınamaz. "Aydınlanmak isteyen insanın kendisi ve aydınlatılması istenen şey de insan hayatının anlamı ve düzenidir" (Gökberk, 2016: 289). Bunun yanı sıra Aydınlanma yaşanan evrenin gizemlerinin, bilinmeyenlerinin arayışıdır. Bunların gerçekleşmesinin aracıda akıldır. Çünkü Aydınlanma akla evrensel bir boyut getirmeye çalışmıştır ve bu durum bütün insanlar, uluslar, dönemler ve kültürler için geçerlidir. Doğru ve yanlış ayırt etmek, evrensel ilkelere ulaşabilmek için akıl yegâne ölçüttür. Akıl Aydınlanma döneminde mutlak otorite konumundadır (Ağaoğulları, 2013: 163). Akıllı olan düşünür ve düşünen insan da sabit değil, arayış içindedir. Bu arayış Aydınlanma döneminde bütün alanlarda kendini göstermiştir. İnsan kendine yönelik düşünmesiyle felsefede arayış içinde olmuştur. İnsan evrendeki varlığını sorgulayarak evrende dolayısıyla bilimde arayış içerisinde olmuştur. Ayrıca insan var olan kendi türleri ile nasıl yaşaması gerektiği noktasında ise sosyolojik, siyasal bir arayış içerisinde olmuştur. Kendi niteliklerinin farkında olan insan, yaşadığı toplum içerisinde ahlaki, sanatsal, kültürel, dini anlamda da sorgulamaya, anlamaya dahası anlamlandırmaya çalışmıştır. Bütün bunların hepsi özgür düşünce ve inanış ortamlarının olduğu yerlerde ağırlık kazanmıştır. Aydınlanma döneminde kilisenin baskısı azaldığı için bu dönem insanlara özgür düşünme ortamı sunmuştur. Bilim adamlarının araştırmalarına karşı (bilimsel, düşünsel, eylemsel) çok katı olunmamıştır, müsaade edilmiştir. İstisnalar vardır ancak genel itibariyle durum bu şekildedir. Buradaki anlamda müsaade ediş gerek

yaşanılan ülkede, toplumda gerekse de insanın kendi düşünce dünyasında gerçekleşmiş görünmektedir. Böylece Aydınlanma, farklı bakışlar ortaya çıkacağına habercisi olmuştur.

“Aydınlanma yüzyılının ideali, bilginin ilerlemesine dayanan İntellektüel bir kültürdür. Aklın aydınlattığı doğrular ile beslenecek olan bu kültür sonsuz bir ilerlemeye adaydır. Akla karşı beslediği bu güven yüzünden Aydınlanma düşüncesi geleneklerin köleliğinden kurtulacağına, kaderini kendisi kendi eliyle düzenleyeceğine, insanın özgürlük ve mutluluğunun boyuna artacağına inanır; bu güvenle tarihin oluşturduğu bütün kurumları aklın eleştirmesinden geçirir; toplumu, devleti, dini ve eğitimi aklın ilkelerine göre yeni baştan düzenlemeye girişir, nihayet yolunu aklın gösterdiği bu durmazdan gelişip ilerleyen bir intellektüel kültür temeli üzerinde insanlığın birleşeceğine inanır” (Gökberk, 2016: 291).

Görülüyor ki, Aydınlanma insana dair kırılmalarla dolu bir dönemdir. Her alanda kendini ve yaşadığı dünyayı keşfeden insan, geçmişle yüzleşerek geleceği tasarlamaya çaba göstermektedir. Ayrıca ilerleme olarak kabul edilen bu dönem, modernizme gidecek olan kapıları barındırmaktadır. Çünkü insanlar arasındaki farklılıklara, toplumsal ve ahlaki anlamda farkındalıklara dair insanlık medeni ve uygar düzeyde gelişim göstermektedir.

18. yüzyılda özgürlük ortamının oluşmasıyla kültür toplumu meydana gelmektedir. Artık çoğulcu ekol ve akımların kendini rahatça ifade edebildiği bir akıl yüzyılı vardır. Laik bir dünya görüşü hâkimdir, nitekim bazı inanç değerlerinin ve öğretilerinin önünü açmak esas olmaktadır. İnsanın yaşayışı içinde, insan hiçbir “izm’e” tapmamalı, kendi hayatını kendi aklıyla sonuna kadar aydınlatmalıdır. İnsan, akli rehber edinip ilerlemeli ve kadın sömürüsüne son verilmelidir, insan kendi gücüyle hayatını sürdürmelidir ve bu durumda kişi yetenekliyse zirvede olmalıdır. Ayrıca, akılcılığa dayanan Aydınlanmanın amacı peşin yargıları yıkmaktır. Nedir bu peşin yargılar? Ortaçağdan beri süregelen Katolikliğin getirdiği düşünceler, gelenek ve göreneğin sorgulanmadan kabul edilmiş eylemleri ve de siyasal peşin yargılardır. İşte bunlara karşı çıkmak, eleştirmek, düşünmek ve ifade edebilmek için sahip olunması gereken ortam yine insan temelli olarak gerçekleşebilecektir. Bu eleştirel yaklaşımların tohumları Rönesans ve Reform hareketleriyle atılmış 18. yy Aydınlanmasında verimli bir şekilde gelişmiştir.

İnsanoğlunun 18. yüzyıla gelinceye kadar aynı akli yanlış kullandığının farkına varmıştır. İnsanın aklını kullanmaya cesaret göstermesi, doğa bilimlerine, deney ve gözleme dayalı bilimlerin gelişmesine önemli derecede katkı sağlanmıştır. Artık bakış değişmiştir, yani insan gökyüzünü araştırdığında melekleri dikizleyen bir varlık değildir bu yüzden ne suçlansın, ne de dünya tepsidir, sonuna gidilirse dünyadan aşağı düşülsün. Bu yüzden inanışın eksenini değiştirmiştir. Anlama durumunun özü ise; ‘insan kendini anlarsa doğayı anlar, doğayı anlarsa da kendini anlar’ mottosudur. Bu mottodan hareketle insan-doğa ilişkisi, bugünkü astronomi, matematik, fizik, biyoloji vd. birçok disiplinin bölünmesi, gelişmesi ve de sistemleştirilmesinin sebebi olmuştur. Evreni, doğayı ve kendini anlamayı belirleyen yegâne güç, devlet veya onun baskısı, din veya dinsel inançların baskısı altında değildir. Ayrıca daha önceki dönemlerde olduğu gibi ne okunulan kitaplar saklanır, ne de gözlem amaçlı yapılan aletler bertaraf edilir. Aksine, insan aklının tutulmasının bozulmasıyla düşün ve bilim insanlarının çalışmaları, kitapları, aletleri desteklenmiş, gerektiğinde bunun önüne engel olabilecek durumlar da kaldırılmıştır.

18. yüzyılda bilgi değerlidir. Çünkü bilgi bir anlamda, gelişmek, büyümek, ilerlemek, daha rahat ve konforlu bir hayat yaşamak, mutlu olmak, kendine güvenmek demektir. Amaç eşit ve özgür yaşamaktır. Bunun gerçekleşmesi, araştırılanı uygulamaya dökmek, düşünceyi özgürce ifade edebilmek, yargının iyi çalışması, ahlakın işlerliği ve de genelin mutluluğuyla birlikte adalet teriminin hakkının da verilmesi ile ifade edilebilir. Ayrıca bu durum birçok disiplinin işlerliğinin yeniden sorgulanması demektir. Bu yüzden birçok düşünür bu dönemde kuşkucudur. Sorgulamanın yöntemi; olduğu gibi kabul etmek değildir yine yanlışları söylemekte değildir, doğruları söylemekte değildir. Kuşkuyla yaklaşır, eleştirerek ideal olanı belirtmek ve betimlemektir.

Aydınlanmanın genel karakteristik özelliklerini söyleyecek olursak; bu dönemde söz konusu edilen Aydınlanma felsefesi akılcıdır, ilerlemeye açıktır. İlerleme gelişme insan aklına güvenmeyle olur. Bu güven mutluluğu da sağlar, çünkü mutluluk Aydınlanmanın hedeflerinden biridir. İnsanların bu dünyada mutlu olabilecekleri söylenmektedir, bu konuda esas olan peşin yargılardan insanların kurtulması gerektiğidir. Buna bağlı olarak insanlığın ilerlemesi ve mutluluğu ancak evrensel akıl ile sağlanabileceği düşüncesi döneme hâkim olmuştur. Bu dönemin insan tipi; kendine güvenen, akılcı ve özgür insandır. Herkes eşit ve özgürdür, insanın düşünme ve düşündüğünü ifade etme özgürlüğü vardır. Ayrıca özgürlüğün ticaretle ilişkisi söz

konusudur, bunu özellikle Voltaire vurgulamaktadır. Akıl her şeyin ölçüsüdür, akıl, geleneğin ve Tanrının iradesinin yerine geçmektedir. Akılla ve bilimsel bir metotla incelenen her şey laik bir temele oturtulmalıdır. Bu sebeple din, ahlak ve siyaset laikleştirilmeye çalışılmıştır. Dönemin hukuk ilkelerini akla uygun, eşitlikçi, adaletli bir hale getirmek, bu bağlamda hukuk reformu gerçekleştirmek esastır. Felsefi kuramlar ile doğa bilimlerinin ilişkilendirilmesi söz konusudur. Bilim ve felsefe arasında bir ayrım veya sınır yoktur. Bilim her alanda gelişme içindedir. Bilimsel anlamda yeni denemeler yapılmaya devam etmektedir. Birçok bilimin temeli atılmaktadır, astronomi, fizik ve kimya vs. bilimsel gelişmeler vardır. Yapılan araştırmalarda uygulama ön planda tutulmaktadır ve araştırmalarda ulaşılan sonuçlar halkla paylaşılmaktadır. Halkın anlayabileceği sözlük ve ansiklopediler dönemde kullanılmaya başlanmıştır. 18. yy filozoflar yüzyılıdır, filozofların her şeye kuşkuyla yaklaşması dikkat çekicidir. Tarihsel dinleri reddeden bir eğilim içinde olan filozoflar görüşlerini akıl yoluyla ortaya koymaya çalışmışlardır.

Aydınlanma felsefesi bir burjuva felsefesi de olmaktadır. Çünkü burjuvazi bir nevi Aydınlanmanın akılcı dünya görüşüdür. Burjuvazi özgürlük fikrini, eşitlik ve ticaret hacmini genişletmek için kullananlardır. Bunun yanında mutlak monarşi ve geleneksel kabul edilmiş olan yapı sorgulanmaya başlanmaktadır.

Aydınlanmanın genel olarak vermiş olduğumuz bu özelliklere ne kadar sahip olduğu ve uygulanıldığı ise tartışmalı gözükmektedir. Nitekim bu dönemde yaşamış bir Aydınlanma düşünürü olarak Rousseau insanlardaki ve toplumlardaki uygarlığa gitme yönündeki değişimi eleştiriye tabi tutmaktadır. Aydınlanma, mutlak özgürlük ortamı oldu diye her şeyin çok iyiye gittiği bir dönem midir, yoksa zannedilenin aksine insanın kendi özünden uzaklaştığı bir dönem midir? Rousseau'da bu sorunu kendi açısından tartışmaktadır. Aydınlanma döneminde karakteristik özelliklerin görüldüğü birçok alanda genel olarak insanların tutumları iki şekilde ifade edilmekteydi. Bunlardan biri politik sistem veya sistemlere karşı tutum, diğeri dinin kendisine karşı tutumdur. Özelde insanlar birçok tutum geliştirmektedir ama genel anlamda bu konular üzerinden düşünce geliştirmektedirler. Daha iyi anlamlandırmak için bu tutumlara bakmak gerekir.

1.2.1. Politik Sistemlere Karşı Tutum

Aydınlanma içerisinde siyasal yönetim reformlarının gerçekleşmesinin değerlendirilmesi gerektiği bir konu olarak mevcut politik sistemlere karşı görüşler

ortaya konulmuştur. Burada toplumsal anlamda amaç siyasi düzenin işlerliğinin halk üzerinde gerçekleşme şeklinin nasıl olması gerektiğine dairdir. Bu konu şu şekilde ifade edilebilir: “Aydınlanmacılar, özellikler de Fransız filozoflar, içinde buldukları siyasi yapıyı, adalet ilkelerini çiğneyen, halklar ile özgürlükleri ayaklar altına alan ve yasaları hiçe sayan keyfi bir iktidar olarak algılarlar. Dolayısıyla onlara göre haklar ve özgürlükler adına *Ancien Régime*’e karşı verile mücadelenin başarıya ulaşabilmesi, bir başka deyişle aydınlanmış bir toplumun kurulabilmesi, ancak var olan siyasi yapının değiştirilmesi ya da düzeltilmesiyle mümkündür” (Ağaoğulları, 1013: 172).

Politik sistemlere karşı ortaya konulacak olan siyasi yapının gerçekleşmesinde yapılması gerekenler vardır. Buna göre ilk adım, siyasi otoritenin geleneksel ilkelerinin gözden geçirmesidir. Sonra iktidarın başındaki kralın denetlenmesi gerektiği üzerinde durularak iktidarı Tanrısal bir denetlenememezlik durumundan kurtarmak gerekir. İktidara yeni bir meşruluk sağlanmalıdır. Bu meşruluğun kaynağı halk olmalıdır. Siyasal sözleşme kurgusu burada söz konusu edilse de halkın çıkarını gözetmek, tüm insanların iyiliğini dikkate alarak yönetmek iktidarın meşruluğu için yeterli olarak algılanmalıdır. Buraya kadar bakıldığında düşünürler arasında görüş birliği hâkim olacaktır ancak siyasi alana ilişkin saptamalar ele alındığında birçok düşünce ortaya çıkmaktadır ve kimi düşünceler çelişkilerle doludur. Bu durum siyasetin sorununa dair bazen teorik, bazen de pratik açıdan yaklaşılarak düşünürleri çözüm önerileri sunmaya götürmüştür. Bu öneriler ele alınırken Aydınlanmanın siyasi yapısında üç temel kaygı olduğu ifade edilmektedir. Bu kaygıları gidermek adına ortaya konmaya çalışılan yeni politik sistemlerle karşılaşmaktadır. Bunlardan birincisi; ‘*Reformcu yaklaşım*’dır. Bu yaklaşımın bir örneği Diderot’tur. Diderot’un tutumuna göre; siyasi değişim için zemin olabildiğince yasal düzeyde gerçekleştirilmelidir. Bu konuda diğer düşünürlerin çoğu reformcu yaklaşımda bulunarak hukuk alanına eğilerek, yasalar önünde eşitliğe dikkati çekerek ve toplumsal birçok konuya değinerek yasal düzlemde politik yaklaşım gerçekleştirmişlerdir (Ağaoğulları, 2013: 172-174).

Siyasal yapıya karşı ikinci sistem ‘*Aydın Despotizmi*’dir. Bu terimi ortaya koyanlar dönemin iktisatçıları olan *Fizyokratlar*dır. Fizyokratlar ‘bırakınız yapsınlar, bırakınız geçsinler’ sözleriyle tanınmaktadırlar. Aydın despotizmi ifadesinde *despot* sözcüğü, monarkın elinde bulundurduğu iktidarın sahibi olduğu ve kimseye hesap verme zorunluluğu olmadan karar alabilme gücünü ifade etmektedir. *Aydın*, sözcüğü ise Platon’un filozof-kralına ithafen felsefenin ilkelerini benimseyen ve halkın iyiliğini

gözeten anlamındadır. Burada yasal despotizm ifadesinde bulunan politik yaklaşımında, iktidarın yöneticisini filozof-kral yapma gayesinde olmaları söz konusudur. Ayrıca monarkın gücünün önemli olduğu bu düşüncede, iktidara akli ve felsefeyi egemen kılmak önem arz etmektedir. Yine burada Aydınlanmacılar toplumda yaşanan sorunlara karşı reformlarla çözüm bulmak istegindedirler. Ayrıca Aydın despotlar, Avrupa'daki monarkların saygınlıklarından yararlanarak bu durumu kendileri için propaganda haline getirmek düşüncesinde olabilmektedir (Ağaoğulları, 2013: 174-175).

Dönemin siyasal yapısına karşı üçüncü politik sistem '*Liberal siyasal düzen*'dir. Burada amaç, halk için barışın, adaletin, düzenin sağlandığı, halkların özgürlüklerinin ve haklarının güvence altına alındığı ve ortak çıkarın gözetildiği liberal bir siyasal yapı kurmaktır. Bunun için söylenen dört düzen şeklinden bahsedilir. Bunlardan ilki; yasaların egemenliğine vurgu yapan Locke ve Holbach gibi düşünürlerin görüşlerini içeren düzen şeklidir. Buna göre yasaların yüceltilmesi, halkın rızasını dikkate alarak ortak yarara dikkat eden iyi yasaların ve doğru anayasaların olması söz konusudur. İkinci görüş; iktidarın sınırlanmasına dikkati çekerek monark ile halkın arasında sözleşme olmasını varsayarak doğal hukuku gündeme getiren düzen şeklidir. Üçüncü görüş 'güçler ayrımı' denilen yasama ve yürütme gücünün tek elde toplandığı devletlerde özgürlüğün olmayacağını yargı gücünün yasama ve yürütme güçlerinden ayrılmadığı devletlerde özgürlüğün hiç olmadığını ele alan düzen şeklidir. Dördüncü görüş, siyasal temsil ve katılım düşüncesini ele alan kraldan bağımsız bir yasama organının bulunmasına vurgu yapan anlayıştır. Bütün bu düşüncelerde görülüyor ki devrim düşüncesine doğru kapı açılmak istenmektedir. Eğer ki değişim gerekli ise bu aynı zamanda aklın da gereğidir ve iktidar buna dirençli ise devrim zorunludur (Ağaoğulları, 2013: 175-177).

1.2.2. Dini Sistemlere Karşı Tutum

Aydınlanma döneminde aklın işleyişinin, yeni kurallar belirlemeye çalışma yetisiyle dini değerlerde de birtakım geleneksel kabullerin yeniden ele alınması gerekmektedir. Bu hem aydınlanmanın gerekliliği hem de insan aklının kendisinin belirleyeceği dünya görüşü oluşturmasıyla ilgiliydi. Buna ulaşmak için gerekli ortamın Aydınlanma vasıtasıyla sağlanmasıyla birlikte artık din-Tanrı ilişkisi yeniden ele alınacak ve bu konunun devletle ilişkisindeki yeri yeniden değerlendirilecektir. Buna binaen; Avrupa'da insanın hazır bulunduğu gelenek şemalarından kopup hayatının düzenini kendi akli ile bulmaya girişmesi, Rönesans ile başladığı gibi 18. yüzyılda bu

gelişme en yüksek noktasına ulaşmaktadır. Bu durum zaten 18. yüzyıla Aydınlanma çağı denmesinin sebebidir (Gökberk, 2016: 289). Ama Aydınlanmada teorik sorunların yanında birde pratik sorunlar vardır. Burada tarihi bir vahiy dini olan Hıristiyanlık ile akıl dininin uzlaştırılması da denenmektedir. Amaç gerçek Hıristiyanlığın akla uygun olduğunu göstermektir aslında varılacak olan yerde çıkacak olan sonuç; akıl dini biricik din olarak kabul edilmesi şeklindedir. İkinci problem alanı olarak ahlak ele alınır. İnsanın doğasında ahlaka bir yatkınlık olduğu ancak insanın özündeki bu ahlaki organı bulmak ve bunun ne olduğunu araştırmanın önemli olduğu vurgulanmaktadır (Tuncay, 2008: 6).

Aydınlanma düşünürlerinden bazıları akli temele alarak dini işleyişe baktıklarında en tehlikeli dini kurumlar olarak Roma Katolik Kiliselerini görmüşlerdir. Çünkü Aydınlanmanın akli temele almasından ziyade bu inanış vahiy ve imanı aklın üzerine çıkarmaktadır. Ayrıca bunun paralelinde insanlara boş inançlar aşladıkları gibi sonuçları da iyi olmamaktadır. Bunun yanında sadece karşı olunan kurum bu değildir. İnsanlara büyü ve mucize ile güvenli bir yaşam sağlamak düşüncesine sahip olan inançlar da eleştirilmektedir. Çünkü Aydınlanma yaşayışının algısına ters düşmektedir. Dolayısıyla bunları engellemek için bilim ve akıl insanlar için önemli konuma getirilmeye çalışılmıştır. Din ve dinsel inançların insanları bağlayan tutumlarından uzaklaşması amaçlanmıştır. Böylece dinin sekülerleşmesi sağlanmıştır. Bu sekülerleşmenin sonucu olarak dini otorite, kilise yetkinliklerini özellikle kamusal alanda kaybetmeye başlamıştır. Durum böyle olunca dini inanç noktasında bireysel tercih ve bireysel pratik-eylem ön plana çıkıp hâkim olmaya başlamıştır. Aydınlanmada dinle ilişkisi bağlamında bir diğer kabul edilemeyen konu metafizik üzerinedir. Bu konuda Kar'ın ifadesi şu şekildedir: "...Dindeki hastalıklı tavrın çok daha rafine olmuş bir devamı olarak gördükleri metafiziğe ciddi şekilde saldırmışlardır" (Kar, 2014:176). Görülüyor ki, dini inanç olguları dahi olsa, ilke akıl olarak ele alınmalıdır. Akıl bu yüzden bir araç konumundadır.

Sonuç olarak akli önemli konuma getiren, vahyi ve imanı ikinci plana iten Aydınlanmada belirli bir dine inanma şartı olmaksızın, akıl temelli inanç olması gerektiği vurgusu yapılmaktadır. Aydınlanma dini yok sayar gibi bir algı ortaya çıkmamalıdır. Özgürlüğe açık olan Aydınlanma toplumları bu konuda geleneklerin bağından kurtulmayı salıkvermektedir. O halde dönemin dini inançlar noktasında ne gibi yaklaşımlara sahip olduğunu değerlendirmek gerekir. Dönemi daha iyi tanımak

bakımından önemli olacağı gibi toplumların ortak duygulara sahip olmasını sağlayan dini yapıların şekilleri konusunda bir bakış verecektir.

1.2.2.1. Din-Tanrı İlişkisine Dair Görüşler

Kant'ın insanın ergin olmayış durumundan kurtulması olarak gördüğü Aydınlanma'da dini konular önemlidir. Bu yüzden Kar'ın ifadesiyle: "...din konusundaki ergin olmayış her şeyden daha tehlikeli, zararlı ve onur kırıcıdır" (Kar, 2014:177). Kant'tan ziyade aydınlanma düşünürleri dini, ilerlemenin önündeki bir engel olarak görürler. Çünkü insan aklını, yetkinliğini kullanırsa ne geleneksel miraslara ne de vahye inanmaya gerek kalmayacağı görüşündedirler. Buna paralel Hıristiyanlık inancını da eleştirmektedirler. Dinin yerine akli koymak amaç gibi görünmektedir. İnsanların dine ihtiyaç duymalarının gereksizleştiği ve bilimin ilerlemesinin önündeki bir engel olduğu kanısına varılmaktadır. Dolayısıyla Aydınlanmada bu duruma meydan okuyan bir taraf olarak yönünü belli etmektedir. Dinin baskısından kurtulduğunda yeni bir insan ortaya konulabilecektir ve bu durumda insan özgürleşeceği gibi ön yargılarından da kurtulmuş olacaktır. Kar'ın ifadesiyle, Diderot'a göre; "...din diye bilinen şey, korku ve insanın güçsüzlüğü teması üzerine bina edilmiş, yanlış kanıtlara dayalı, teologların kendi hâkimiyetlerini korumak üzere ürettikleri dokunulmaz bir bütündür. Oysa gerçek din, tabii din, insanın içsel uyumuna ve aklına ters düşmeyen; kurulu dinler gibi insanları bölmek yerine, birleştiren dindir" (akt,2014:179).

Aydınlanmada ikinci plana atılan vahiy dini yerine vahiy kabul etmeyen deizm ortaya çıkmıştır. Deizm, Tanrının varlığının keşfini akla dayandıran bir inanç sistemidir. Rasyonalist ve hümanist düşünce tarzının hâkim olmasıyla birlikte, deizm temelinde, insanın dünyayı yeniden algılayıp kendine göre dönüştürmesi söz konusudur. Böylece insanın yargılamalarındaki güvenilirlik, akılcılık, pozitivizm, bilimselcilik ve ilerlemecilik kendini göstermiştir. Ayrıca, liberalizm-özgürlük, inanç ve düşünme hürriyeti, hoşgörü ve eşitlik Aydınlanma tarihinde gerçekleşmeye başlamıştır. Bu bağlamda insanın özgürleşmesi durumu kilisenin otoritesinden, feodalite ve kapitalizm gibi sosyal baskılardan insanın kurtulup özgürleşmesini ifade etmektedir (Kar, 2014: 182).

Aydınlanmanın bir diğer karakteri olan David Hume'unda din-Tanrı ilişkisine dair getirmiş olduğu Tanrı delilleri ele alınabilir. Çünkü ona göre mucizelerle Tanrının varoluşunun delili olarak gösterilmesi Tanrının var olduğunu ispat etmek yerine, Tanrı

inancına zarar vermektedir. Diğer yandan, Tanrının evrendeki düzenliliği sağlayan olarak görülmesi ve bir amaç için yarattığı görüşünün de analojiye dayanan bir argüman olup oldukça zayıf bir akıl yürütme olduğu görüşündedir. Yani Hume'a göre evrende bir düzen varsa bunun yaratıcısı ve sürdürücüsü olarak Tanrı'nın varoluşu çıkarılmamaktadır. Böylece Tanrı'nın varoluşunu kuşkulu hale getirmekte ve paralelinde kötülük problemine geçmektedir. Buna göre evrendeki kötülüklerin kaynağı olarak tanrının gösterilemeyeceğini ve kötülüklerin var olduğu gerçekliği karşısında tanrının var olmaması gerektiğini ifade eder (Cevizci, 2015: 632).

Aydınlanma düşünürlerinden bir diğeri olan Voltaire'nin dini konudaki yaklaşımını ele alacak olursak, Voltaire deist bir yaklaşım sergilerken sonraları ikili bir yapıda düşüncesini açıklamaktadır. Ona göre dünyada gözlemlediğimiz depremler, savaşlar, cinayetler vb. kötü şeylerin olması Tanrının insanı gözetmediğinin delilidir. Tanrı mümkün dünyaların en iyisini yaratmak istemiştir ama ortaya insanın sınırlarını aşan kötülük ortaya çıkmıştır. Hâlbuki bunun bir hikmeti olmalıdır (Cevizci, 2015: 670-680).

Denilebilir ki, din-Tanrı ilişkisinde mevcut bulunan eski kabullere dayanan dini inançların kaynakları sorgulandığı gibi, bu kaynakların güvenilirlikleri tartışılmaktadır. Kimisine göre, bir Tanrı vardır ama bu bir dinin Tanrısı değildir sadece Tanrı'dır. Kimisine göre de Tanrı yoktur. Din- Tanrı ilişkisinde kötülük problemine kapı açıldığı gibi bu problem hala daha günümüzde tartışılmaya devam edilmektedir. Bu yüzden kimine göre kötülük Tanrı ürünüdür, kimine göre değildir. Sonuç olarak dönemde dini inançlarda akıl süzgecinden geçmekte, akla uygun bir Tanrı ve din anlayışı ortaya konmaktadır. Eskilerin inandıkları geleneksel dini inançlar ve çoğunluğun kabul ettiği vahiy ve mucize temelli inançlar aklın sorgulamasıyla yeniden ele alınıp eleştirilmekte karşı argümanlar öne sürerek bu inanışların akıldışı olduğunu gösterme eğiliminde bulunmaktadır.

1.3. Fransız Aydınlanması'nın Genel Karakteristiği

Fransız Aydınlanması, Aydınlanmanın bizatihi kendisiyle özdeşleştirilen temel uğrak merkezidir. Fransız Aydınlanması, Aydınlanma ruhunu temsil etmenin yanı sıra bu ruhu gerçekten oluşturan bir felsefeye de ev sahipliği yapmaktadır. Ayrıca buradaki aydınlanma hem yıkıcı ve eleştirel bir yönelimi hem de yeni baştan inşa edici bir tavrı yansıtmaktadır. Entelektüel bir topluluğun belirgin hale gelmesi söz konusudur.

Buradaki entelektüeller metafizik ve soyut düşüncelerden nefret etmektedirler. Onlar kendilerini bir filozof olarak görmek yerine, insanları daha iyi ve daha mutlu kılmak amacıyla kendilerini topluma ilişkin araştırmaya adanmış yazarlar, reformcular ve propagandacılar olarak görmektedir. Felsefeciler, aristokrasi ve kilisenin kadim düşünce ve klasik otoritelere bağlanma eğilimini gösterirken, onlar okuyabilen orta sınıf üyelerine yeni reformist düşüncelerini aktarmaktadırlar. Burada filozoflar 17. yy filozoflarının düşüncelerini aktardılar. Din, eğitim, politika başta olmak üzere yeni düşünceleri ansiklopediye aktararak geniş kitlelere ulaşmak hedeflenmektedir. Eylem ön plana çıktığı için düşünürler, teorik düşünen filozoflar olmak yerine, bütün insanların refah ve mutluluğunu amaçlayan pratik ve faydacı filozoflar olmayı seçmektedirler. Her şeyi reformdan geçirmek gereklidir. Referans noktası olarak doğa alınmaktadır. Ayrıca herkesin uyması gereken bir doğal düzen mevcuttur. Doğal ahlak, doğal hukuk, doğal din ve doğal bir ekonomik düzen olmalıdır. Buna paralel olarak insan hakları, akıl ve bilim yoluyla kurulacak yeni bir ahlaki ve sosyal cennetin temeli olmaktadır. İnsan davranışının gizlerini çözebilmek için düşünce özgürlüğü talebinde bulunmaktadır. Ayrıca dinde var olduğuna inanılan akıldışı unsurlara ve batıl inançlara savaş açılmaktadır. Dönem aydınları saraya ve baskıcı yönetime karşı çıkıp reformları alabildiğince hızlı bir şekilde yaymak için çalışmaktadırlar. Geleneksel din anlayışına da savaş açılmakla beraber Hıristiyanlığın Tanrının cennetinden kovulmuş günahkâr insan anlayışını da reddedilmektedir. Bu yüzden vahyi yok sayan deist bir tanrı anlayışı benimsenmeye başlanmıştır. Reformların mahiyeti ve ölçüsü insana sağladığı yarardadır. Kurumların varoluşunun yegâne ölçüsü de budur (Cevizci, 2015: 647-649). Dinin yanı sıra bilim ve sosyal yaşama dair şunu belirtmek gerekir:

“Fransa’da bilimsel aydınlanma materyalizme yönelerek düşünce ve ifade özgürlüğüne damgasını vurmuştu. Devlet ve kilisenin zorbalığı karşısında özgürlük için çıkış noktası materyalizmle birleştirme ve karıştırma kabul edilmiştir. Birçok düşünür şiddetli propagandasıyla özellikle ezilmiş sosyal tabakadaki avam arasında önemle kabul görmüş, kademeli olarak Fransız Devrimine yol açmıştır. Yani gerek Montesqueis ile Rousseau, gerek diğer bazı Aydınlanma filozofları ortaya koydukları düşüncelerle Fransız Devrimi’ni hazırlamışlardır” (Çavuşoğlu, 2013: 42).

18. yy Fransız filozoflarının düşünceleri ve propagandalarının bir pozitif birde negatif boyutu vardır. Negatif boyutu itibariyle geçmişin kapsamı içinde kalan bütün düşünce, inanç ve kurumlara savaş açmalarıdır. Pozitif boyutunda, akıl ve bilim eliyle

kurulacak yeni bir dünyanın habercisi olup geleceği yaratacak düşünce ve inançların savunucusu olmalarıdır. Bilim, insanın bu dünyadaki durumunu iyileştirecek yegâne güçtür. Özgürlüğün her türüne mutlak bir inanç vardır. Sadece doğa bilimleri değil, sosyal bilimlere de yönelen filozoflar işlerinin kolay olmadığını ve engebeli bir yolun kendilerini beklediğini bilmektedirler. Bu yolda kitaplarının sansürlenip yakılacağını bilseler dahi, yürümeye devam etmişlerdir. Çünkü bütün insanlar için kuracakları bir yenedünya düzeni vardır ve her yönden iyi olması gerekmektedir. Fransız Aydınlanması temelde üç farklı dönemden geçmiştir. 1) Erken aydınlanma, Voltaire ve D'Alembert öncülüğünde gerçekleşen dönem. 2) Olgun-yüksek aydınlanma, Montesqueiu, Condillac, Maupertius, La Mettrie, Rousseau öncülüğünde gerçekleşen dönem. 3) Geç aydınlanma, Concorde etrafında şekillenen dönemdir (Cevizci, 2015: 649-650). Denilebilir ki Fransız aydınlanmasında değişimin olduğu gerçektir. Bu hem düşünüş, yaşayış hem de eylemsel boyutta olup insanlığın ilgilendiği hemen her alanda olmaktadır. Aydınlanmanın karakteristik niteliğiyle buna ilerleme denilebilir ancak Rousseau açısından bu ilerlemenin niteliği nedir ve ne kadar gerçekçi bir ilerlemedir, tartışma konusudur.

İKİNCİ BÖLÜM

JEAN JACQUES ROUSSEAU'NUN AYDINLANMA ELEŞTİRİSİ

2.1. Jean Jack Rousseau Kimdir?

2.1.1. Rousseau'nun Yaşadığı Çağ

Rousseau'nun Aydınlanma eleştirilerine geçmeden önce onun hayatını kısaca vermek gerekir. Söz konusu Aydınlanma eleştirileri olunca Aydınlanma dönemi içerisinde yaşayan Rousseau'yu eleştiri yapmaya iten yaşayışın nasıl olduğuna bakmak gerekir. Böylece Rousseau'nun görüşlerini değerlendirmek ve eleştirilerini daha iyi anlamlandırmak noktasında düşüncelerinin oluşum aşamaları da görülmüş olunacaktır. Bunun için önce Rousseau'nun içinde bulunduğu çağı tanımak gerekir. Sonrasında onun kendi hayatını anlattığı *İtiraflar* eseri temele alınarak yaşamı verilecektir.

Rousseau'nun çağına bakıldığında Rousseau Fransa'da yaşamış bir düşünür olduğu için Fransa üzerinden bir değerlendirme yapılacaktır. Fransa'da dönem düşüncelerinde bir kaynaşma vardır ve bu aynı zamanda toplumsal yaşamda da kaynaşma olduğu anlamına gelir. Artık eski dengeler bozulmaya başlamıştır, çünkü yeniçağ başlamıştır. Krallar bu yeniçağ akımının içindedirler, çünkü ülkelerine yeni bir biçim vermek isterler. Yönetimde söz sahibi bazı kimseler için '*aydın despotlar*' denilmektedir ve aydın despotizminden bahsedilir. Dönem kralı Louis, asillerin güçlerini kırar ve burjuvalara yeni iş alanları açar. Ticaret geliştiği gibi sömürgecilikte gelişmektedir. Yeniçağın getirilerinden biri olarak ülkeler arasında yarış vardır. Bu yarış yeniliklerle ilgilidir. Yeni okullar açılır, yönetim yenileştirmeye çalışılır ve kılık kıyafette de bazı değişikliklere gidilir. Toprak ekonomisi toplumsal yaşamda birincil sırada değerlidir ve geniş topraklarda nüfuzlu aileler hâkimdir. Buna bağlı olarak kimi yerlerde insanlar tam köle olmaya devam ederken, kimi yerlerde de yarı köle olarak yaşamaktadır. Tam köleler, sahiplerinden habersiz ne çiftlikten çıkabilir ne de evlenebilir. Yarı kölelere ise bir miktar para ödenir. Asiller bölgelerinde yaşayanları yönetirler hatta yargırlarlar. Endüstri, ticaret geliştikçe ve para ekonomisi değerlendirildikçe kentliler de gelişmiştir. Bu durum Fransa'da, kralların kentlilere dayanarak merkeziyetçiliği sağlamalarına yol açmış, derebeylerin yönetme ve yargılama güçlerini daraltmıştır. Burjuva sınıfı ekonomideki etkisinin farkına vardığında, asillerden geri kalmadığını da anlamıştır. Artık sesini çıkaran burjuvalar memuriyette ve yasalar

önünde eşitliği istemektedirler. Bu durum Fransa'da kralların durumunu zora sokmuştur. Çünkü kral topraklara sahip olanlar bakımından asillere bağılyken, merkeziyetçiliği bakımından da burjuvalara bağılıdır. Şimdi burjuvalar devlet işlerinde de söz sahibi olmak istemektedirler. Diğer taraftan asiller sessiz kalmaz ve haklarının yendiğini iddia ederek krala yüklenirler ve onun yetkilerini daraltma çabası içerisine girmektedirler. Tam olarak Rousseau'nun bulunduğu toplum böyle bir durum içerisindeyken düşünsel çatışmalar, kargaşalar ortaya çıkar ve düzeni değiştirecek düşünceler ortaya çıkar. Fransa'nın bir devrime doğru gitmesi söz konusu olmaktadır. Bu devrimin nitelikleri ve içerikleri hemen her alanda kendini göstermeye başlar. 18. yy Fransa'da ekonomik gelişmenin yaşanmasıyla birlikte, konaklar, bahçeler, arabalar ve salon hayatı, kısacası lüksü meydana getirir. Sanat, ekonomi, politika tartışmaları artırmıştır ve bilimle ilgilenmek artmıştır. Toplumsal değerler önem kazanmıştır ama ekonomik gelişmenin toplumla paylaşılması gibi bir durum yoktur. Emeğin değeri kölelikle eşit görünmektedir çünkü hala toprak köleliği yürürlükte olduğu için birçok Afrikalı köle varlığını sürdürmektedir. Aydın çevreler, hürriyet ve konuşma özgürlüğü isterler. Alışverişte de hürriyet istenmektedir ve liberalizm kapısına doğru gidilmektedir. Doğal hakların dokunulmazlığına olan inanç artmaktadır. Tartışmalarda ve yazılarda, yasalarla yönetilmesi bakımından İngiltere örnek ülke olarak gösterilmektedir. Fransa'da diğer ülkelerden farklı olarak Rousseau'nun yazılarının bulunduğu ve çağının özelliklerini taşıyan Ansiklopedi ortaya konulmuştur. Bu ansiklopedi 18. yüzyılın yeni lügatidir. Bu lügatte hürriyet, eşitlik, insanlık gibi kavramlar vardır. Tabi her çağda bu kavramlardan öyle veya böyle bahsedilmiştir ancak bu çağda kavramların algılanışı ve anlamlandırılması daha başkadır (Alsan, 1962: 3-8).

18. yy Fransa'sının genel durumu böyleyken bu toplumda yaşayan Rousseau'nun yaşayışı nasıldır bakmak gerekir. Çünkü o, döneminde bir aydın mıdır, efendi midir, köle midir, burjuva mıdır, yoksa yazılarıyla para kazanmaya çalışan ama geçinmekte sıkıntı yaşayan dönem düşünürü müdür? Değerlendirmemiz gerekir. Aydınlanma döneminde eleştirilerini ortaya koyan Rousseau'nun bu eleştirilerine karşın kendisinin nasıl bir hayat sürdüğü örnek teşkil etmesi bakımından önemlidir. Bu yüzden ayrıntıya çok girmeden genel hatlarıyla ve kırılma noktalarıyla düşünürün yaşamını vermek, düşünürün ruhsal dünyasını anlamak açısından önemlidir.

2.1.2. Rousseau'nun Yaşamı (1712-1765): 'İtiraf'lar'

Rousseau'nun ilkin 1712- 1728 yılları arasındaki yaşamını ele alacak olursak, Haziran 1712'de İsviçre'de doğar. Ama ailesi Fransızdır, çok eskiden dedelerinin Paris'ten Cenevre'ye yerleşerek Cenevre yurttaşı olmasıyla Rousseau orada doğmuştur. Rousseau bir süre sonra annesini kaybeder. Babası Isaac Rousseau ise bir saatçidir ancak gezgin biridir ve İstanbul'a gelerek burada saray saatçiliği yapmıştır. Annesi ölünce Rousseau'yu halası büyütür fakat ilgisiz büyür. Sonra av yüzünden birisini yaraladığı için Cenevre'den uzaklaşmasını uygun görürler ve Rousseau'yu rahip Lamercier'e verirler. Burada bir süre eğitildikten sonra önce zabıt kâtibine sonra hakkaka çırak olarak verilir. Zamanındaki eğitimlerinde dayak yiyen Rousseau bir gün hakkakçıdaki işine geç kalır, gittiğinde kapının kapalı olduğunu görür bu yüzden ertesi gün ustasından yiyeceği muameleyi düşünür ve bir daha da oradaki işine gitmez. Orda burada dolaşır. Katolik rahibine giderek din değiştirmek istediğini Protestanlığı bırakıp Katolik olacağını söyler ve hemen Katolikler onu korurlar (Rousseau, 2018 I: 7-52).

1728-1729 yıllarında Cenevrenin iki fersah uzaklığında Conflans'a kadar giden Rousseau burada papaz Mösyö Pontverre ile tanışır. Papaz Rousseau'yu Protestanlıktan Katolikliğe geçmiş olan Madame de Warens'in yanına gönderir. Madame de Warens Rousseau'nun bu dini daha iyi öğrenmesi için Conflans'a gönderir. Orada cebine biraz para girer, Rousseau bu parayı tükettikten sonra hasta bir kadına kâtip olur. O kadın ölünce işsiz kalır, iş arar lakin bulamaz. Bayan Warens onu papaz okuluna gönderir hâlbuki Rousseau papaz olmak istemez. Bu sefer Warens sanattaki eğilimi sebebiyle Rousseau'ya müzik çalışmasını önerir. Rousseau kilisenin korosuna girer fakat bazı nedenlerden ötürü buradan da ayrılır. 1730'a gelindiğinde Rousseau müziği doğru dürüst öğrenememiştir, müzik alanında ders vermeye başlar bu onun için bir öğrenme sürecidir (Rousseau, 2018 I: 52-103).

Rousseau 1731'de karnını doyurmak için kısa işler yapar ve kilise için yaptığı nota kopyalamak işiyle uğraşır. 1732'de Conflans'a Madame Warens'in yanına gider. 1736'ya kadar yaşayışına bakıldığında, Conflans'de kaldığı sürede yaptığı işler yeterli gelmez. Bazı olaylardan sonra asker olmaya karar verir ancak bu da olmaz. Kadastro memurluğuna yeltenir ve bu işte çalışmaya başlar. Kadastrodan çıktığında boş vakitlerini ise doğayla iç içe geçirir. Yıldızlara merak sarar, astronomi, tıp, fizikle uğraşır ve teleskop satın alır. 1737'de bir şeyler Rousseau için iyi gitmemektedir o da sağlıklıdır. Rousseau Montpellier'e gider aynı senenin Temmuz'unda Warens'in evinin

karşısındaki yamaçta bulunan Charmette'lerin evi olarak bilinen köşkte kalır ve 1938 senesini burada geçirir. Chambery'e yeniden dönen Rousseau günden güne sararmaktadır, hiçbir şey onu mutlu etmemektedir, doktorlara görüldüğünde ise kalbinde bir şey olmadığını ona söylerler. Rousseau bir türlü doktorlara inanmaz ve yaşadığı yerden uzaklaşır. Müzik için nota yazmayı dener, bu denemesi yeni ve yaratıcı olarak kabul görmez. Opera yazmayı dener, parasını harcar fakat Paris'e geri döner. 1739'da gelişigüzel okumalar yaparken, diğer yandan şiirler ezberlemeye çalışır, şiir ve yazı denemeleri yapar. 1740'da Rousseau Fransa'da M. de Mbly adında bir zengininin evinde iki erkek çocuğuna özel öğretmen olur. Burada bir müddet çalıştıktan sonra İsviçre'ye gider. 1741'de yeniden Fransa'ya geldiğinde müzik ve nota üzerine çalışmalarına devam eder ve başarısız olur, işsiz kalır. 1744'de bir otele yerleşip operasını yazmaya devam eder. Burada Thérésé ile tanışır ve ondan 5 çocuğu olur. İlk operasını verdiğinde başarı sağlamaz. Bir yandan nota kopya ederek ders vermek, diğer yandan kâtiplik ve opera ile ilgilenecek kazanç sağlar ama yine de yetiremez. Bu yüzden bakamayacak durumda olduklarından çocuklarını bakımevine verirler. Eşi buna üzülse de yapacak bir şey yoktur, bu durum daha sonra Rousseau'nun pişmanlık duyacağı bir olay haline gelecektir (Gültekin, 2001: 23-38).

Rousseau'nun yaşamına bakıldığında, 1745'den itibaren özellikle 1748-1755 seneleri, modern anlamda onu değerli kılan özelliklerin, niteliklerin ve ürünlerin meydana geldiği zaman dilimidir. Rousseau bu süreçte *Muses Galantes* operasıyla dikkatleri üzerine çektiği gibi Diderotla yakın arkadaşır ve hemen hemen aynı yaşadıkları. Diderot'un '*Görenler İçin Körler Üzerine Mektup*' adlı yazısında ateizm ve materyalizm kokusu olduğu için Vincennes kalesine kapatılır. Rousseau'da hapisteki bu arkadaşını görmek için gider ama yol uzundur bu sebeple eline bir edebiyat dergisi alır (*Mercure de France*). Burada Dijon Akademisinin düzenlediği ödüllü olan yarışma konusuna bakar, 'ilimler ve güzel sanatlardaki ilerlemeler ahlakın düzelmesine katkıda bulunmuş mudur?' (Rousseau, 2018 II: 92). Bu yazı konusunu gördükten sonraki yaşadığı duygu durumunu Rousseau şu şekilde ifade eder: "Bu yazıyı görünce aniden gözlerimde başka bir dünya canlandı ve başka bir insan oldum" (2018 II: 92). Diderot'un yanına giden Rousseau yerinde duramamaktadır. Diderot ne olduğunu sorduğunda da elindeki yarışma kâğıdını ona gösterir. Diderot'ta yarışmaya girmesi konusunda Rousseau'yu yüreklendirir. Bu konuda Rousseau'nun duygu durumu şudur: "Dediklerini yaptım ve bu mahvıma sebep oldu. Sonraki hayatımda başıma gelen tüm

felaketler bu bir anlık düşüncesizliğimin sonucudur” (Rousseau, 2018 II: 93).Rousseau gece boyunca *Bilimler ve Sanatlar Üzerine Bir Söylev*'i yazar, 37 yaşındadır ve yazısını yazarken yaşadığı durum onu romantizme doğru sürüklemektedir. Yine Voltaire ve Montesque gibi düşünmüyordur ama onlardan farklı hislerle yazıyordur. Belki İngiltere'yi görmemiştir ama İngiliz halkı mutlu mudur veya kendisinin Charmettes'de kırlarda duyduğu mutluluğu bütün insanların duyması için ne gibi koşullar gerekmelidir? Rousseau'nun kaleminden suyun akıp yolunu bulduğu gibi akan yazısında merak konusu olan şey ortaya nasıl bir yazının çıkacağıdır. Bu merakı gidermek adına yazının içeriğine bakıldığında Rousseau, bilimlerle sanatların kişiyi mutsuzluğa sürüklediğini söylemektedir. Uygarlığın doğayı bozduğu üzerinde durarak insanları yozlaştırdığını ileri sürmektedir. Ayrıca toplumun ilerlemesinin bu yozlaşma ve bozulmada etkisinin olduğu üzerinde durmaktadır (Alsan, 1962: 15-16).

Rousseau düşüncelerini yoğun bir şekilde ara vermeden yazdıktan sonra akademiye yazısını gönderir. Yarışma günü gelince 1750'de ödülü Rousseau'ya verirler. Bu yazıyla birlikte Rousseau artık baştan aşağı değişmiştir. Rousseau'ya karşı ilgi ve iltifatlar arttığı gibi, düşmanlıklarda artmıştır. Rousseau yazdığını yaşamaya çalıştığı için hayatında birçok şeyi değiştirmeye çalışır. Bu durumu şu şekilde ifade eder: “Söylenenlere aldırmadım ve bildiğim yolda yürümeye devam ettim. Islahata önce kılık kıyafetten başladım. Sırmaları, beyaz çorapları bir kenara attım. Başıma yuvarlak bir peruka geçirdim. Kılıcımı bıraktım, saatimi sattım, çılgınca bir şekilde “Şükür Tanrı'ya, saatin kaç olduğunun artık bir önemi yok!” diye haykırdım” (2018 II: 107). Rousseau'nun bu şekilde yaşamayı seçmesindeki etken, lüksün göstermiş olduğu giyim kuşamın insanoğlunu bozmasıdır. Çünkü Rousseau bu konu için söylediklerini yaşamayı seçen bir düşünürdür. Bu şekildeki yaşayışından dolayı Paris çevrelerinde Rousseau'ya birçok kapıyı kapatırlar. Ayrıca onun yaşayışıyla alay etmek anlamında, basit insanlar gibi olmak olarak algılanan, doğalcılık oyunları tiyatrolarda sergilenmeye başlar. Geline nokta bakıldığında, Rousseau'nun bu şekildeki yaşayışı onu ünlü yaparken, aynı zamanda kapısının da çalınmamasının sebebi olur. Çünkü Rousseau kimi söylemlerinde insanlara karşı ters konuşabilmektedir. Arkadaşı Diderot, Thérèse ve hatta annesi bile onun bu davranışlarına anlam verememekte ve rahatsız olmaktadır. Fakat onlar Rousseau'nun yaptığı, anlam veremedikleri konuşmalarını ve davranışlarını onun hastalığına vermeye çalışırlar.

Rousseau kendisinin iyi veya kötü anılmasından faydalanarak yeni bir opera yazar. Bu opera kralın önünde sergilenir ve Rousseau'yu Kral'a takdim etmek isterler ama o kaçar. Bu duruma ailesi sinirlenir, çünkü Rousseau'ya aylık bağlanması imkânı ellerinden kaymıştır. Rousseau bu davranışından dolayı, kendisine söylemlerde bulunan ailesini destekleyenlere de kızmaktadır. Bu sıralarda da Dijon Akademisi yeni bir yarışma yapacaktır. 1755 yılına tekabül eden bu dönemde yarışmanın konusu 'insanlar arasındaki eşitsizliğin kaynağı nedir ve bu eşitsizlik doğal mıdır?' Rousseau'da yarışmaya katılır. *Discours sur L'Inegalite(Eşitsizlik Üzerine Söylev)* meydana gelir ve bunu yazarken Diderot'un etkisi çoktur. Cenevre hükümetine ithafen yazdığı yazıda şöyle der: "Bir toprak parçasını çevirip "Bu, bana aittir!" diyebilen, buna inanacak kadar saf insanlar bulabilen ilk insan, uygar toplumun gerçek kurucusu oldu" (2018a: 133). Bu yazısı onun uygarlık eleştirilerinin temelindeki düşüncelerden birisi olmaktadır. Ancak Rousseau bu yazıda ödül alamamıştır.

Rousseau *Eşitsizlik Üzerine Söylev* yazısını Voltaire'de göndermiştir. Voltaire ise şu şekilde cevap vermiştir:

"İnsan soyuna karşı yeni kitabını aldım ve teşekkür ederim. Hepimizi aptallaştırma tasarısında hiçbir zaman böyle bir zekâ kullanılmamıştır. Sizin kitabınızı okuyunca insan dört ayak üzerinde yürümek istiyor. Ama altmış yıldan fazla bir süredir bu alışkanlığı bıraktığım için, ne yazık ki tekrar dört ayak üzerinde yürümenin olanaksız olduğunu düşünüyorum. Kanada vahşilerini araştırmaya da girişemem, çünkü mahkûm olduğum illetler, Avrupalı bir cerrahı benim için zorunlu kılıyor; çünkü o bölgelerde savaş devam ediyor ve çünkü bizim eylemlerimizi örnek alan vahşiler, neredeyse bizim kadar kötüleşmiştir" (akt. Russel, 2017 III: :348).

Buradan da anlaşılacağı üzere, Rousseau ile Voltaire arasında çatışmalar meydana gelmeye başlamıştır. Rousseau Voltaire'e şunu yazmıştır: "Aslında sizden nefret ediyorum, çünkü bunu siz istediniz; ama eğer istemiş olsaydınız, hâlâ sizi sevmeye değer bir adam gibi sizden nefret ederdim. Zira size yönelik kalbimi dolduran bütün duygulardan, yalnızca ince dehanızdan esirgeyemediğimiz hayranlık ve yazılarınıza duyulan sevgi duruyor. Sizde yetenekleriniz dışında onurlandırabileceğim bir şey yoksa, bu benim suçum değil" (Russell, 2017 III: 350). Nihai olarak Rousseau bu yazısı için ödül alamamıştır.

Rousseau Paris'in gürültüsünden kurtulmak ister ve Cenevre'ye geri döner yine din değiştirir. Katoliklikten Protestanlığa geçer ve yeniden Paris'e dönmek durumunda

kalır. Rousseau burada kendisi gibi düşünürlerle buluşur. Paris'te Montmorency ormanının içinde bir şatonun 'L'Hermitage' bahçesinde kendisi için düzenlenmiş bir kulübede yaşamaya başlar (Alsan, 1962: 19-20). Rousseau içinde bulunduğu duygu durumlarını şu şekilde ifade eder:

“Hava soğuk hatta yerlerde kar olduğu halde toprak yeşermeye başlamıştı. Etrafta kır menekşeleri, çuha çiçekleri görülüyordu. Ağaçlar tomurcuklanmaya başlamıştır. Geldiğimiz gece evin yanı başındaki ormandan bülbül sesi geldiğini duydum. Sanki pencerenin önünde ötüyordu. Uykudan uyandığımda, taşındığımızı unutarak kendimi hala Grenelle Sokağı'nda sandığım sırada bu şakımayı duyunca heyecanlandım ve taşkın bir sevinçle haykırdım: “Hele şükür, bütün dileklerim yerine geldi!...”(Rousseau, 2018 II: 152-153).

Yine aynı şekilde şunu söyler: “Bu boş barınağın hangi tarafına baksam, tam gönlüme göre olduğunu hissediyordum. İnsanlardan uzak fakat vahşi olmayan bu doğa parçası hayal gücümü coşturuyordu. Şehirlerin yakınında görülmesi imkânsız bir sürü güzellik vardı burada” (Rousseau, 2018 II: 153).

Montmorency ormanı içerisindeki bir şatoda yaşayan Rousseau gezerek düşünür, düşündüklerini de yazıya döker. Yağmurlu günlerde de odasında müzik notalarıyla ilgilenir. Bir zaman sonra Rousseau bu yerden de ayrılacaktır. Çünkü kıskançlıklar ve onu ziyarete gelen diğer düşünürlerin uygarlık yandaşı olmaları ve Rousseau'ya neyi nasıl yazması konusunda fikirler söylemeleri onu iyiden iyiye rahatsız etmektedir. Mmed'Epınay'ında isteğiyle Rousseau aynı yerde başka bir ev tutarak yaşamaya devam eder. Sonra mareşal de Luxembourg'un çağırması üzerine Luxembourg şatosuna yerleşir. Bu sıralarda tiyatroyu da eleştirir ve insanoğlunun ahlakını bozduğunu ileri sürer. Söyledikleri birçok tiyatro yazarını ilgilendirdiği gibi, Voltaire'i de kendi üzerine çekmiş ve Rousseau'nun yaşamı eleştirilmiştir. Çünkü O doğa diyor ama bu doğa zenginlerin şatolarındaki parklar değildir. Aynı zamanda Rousseau en iyi toplum düzenini araştırır, çocuğun nasıl bir eğitimden geçmesi gerektiğini problem eder, bir yandan da romanını yazmaya devam eder. Romanının adını da *Julie ya da NouvelleHeloise (Yeni Heloise)* koymak istemektedir. 1761'de Roman yayınlanır ama çevrelerince bayağı bulunur. Sonraları bu romanı çok iyi satılır. Tasarıda olan romanları da merak içinde beklenilmeye başlanır. Yeni çalışmasının sinyallerini verir. “Madem doğaya dönülemiyor, hiç olmazsa toplumun dayanacağı haklı bir temel olmalı. İşte

Rousseau, kendinden önceki doğal hak kuramcılarıyla birleşerek, toplumsal andlaşmada buluyor haklı temeli” (Alsan, 1962: 24).

Yönetim üzerine yoğunlaşan Rousseau, din konusuna da yönelir. Erdem, toplum ve medeni din konularına ilişkin açıklamalarda bulunur. Artık doğal yaşayışın yerine geçen erdemli toplumda eğitim önemlidir. Bu sebeple erdemli kişilerin yetiştirilmesi mühim bir konudur. Sonuç olarak Rousseau *Toplum Sözleşmesi* ve *Emile* kitaplarını 1762’de yayımlar. *Emile* kitabı basıldığında Paris adliyesinin büyük merdivenin dibinde yakılır. Yazarının da yakalanmasına karar verilir ve Rousseau, kitabının yakıldığı gece kaçır. Ama sonra *Toplum Sözleşmesi* kitabının da yakıldığını öğrenir (Alsan, 1962: 25-26). Rousseau burada sahip olduğu konumunu ve içinde bulunduğu durumunu diğerlerinin bakışıyla açıklar: “Hiç görülmemiş bir şiddetle Avrupa lanet okuyor bana... Ben dinsizmişim, Allahsızmışım, zincirden boşanmış çılgınmışım, canavarmışım, kuduzmuşum ben” (Alsan, 1962: 26). Bunun üzerine Rousseau Prusya krallığına bağlı küçük bir prenslik olan Neuchatel yakınındaki Motiers’ye sığınır. Günlerini iyi geçirmeye başlar, kır gezileri yapar, yazılar yazar ve çokça düşünür. Bitki bilimine merak sarmıştır bu yüzden bitkiler toplar. Bir müddet daha Motiers’de kaldıktan sonra David Hume onu yanına çağırır ancak hastalığı da artmıştır. Rousseau ve Hume farklı düşündükleri için çok da iyi anlaşamazlar. Hume İngiltere kralından ona aylık bağlatmak istese de Rousseau bunu kabul etmez. Sonra Rousseau aleyhine yazılar yazılmaya başlanır. Dayanamayıp takma bir adla Fransa’ya geri döner. Burada da yakalanma korkusuyla sürekli yer değiştirmekte ve farklı adlar kullanmaktadır, artık yorulmuştur, Rousseau başka bir ülkeye kaçma hayali kurarken Paris’te ona oturma izni çıkarılır.

1770’de Rousseau Platrière sokağında bir evin dördüncü katına yerleşir ve *İtiraflar* eserini bitirir. Rousseau’nun bu eserine karşı olan insanlar onun peşini bırakmazlar. Bu sebeple Rousseau bazı değişiklikler yapar, özellikle bazı yazılarının başlığında değişiklikler yapar. Diğer yandan sokak sokak gezip kendisi için broşür dağıtır ama dağıtmasındaki sebep farklıdır. İnsanlar onun bu durumunu sağlığının kötü gitmesine bağlamaktadır. Rousseau bunalıma gire, bu durumdan çıktığında da 1778’de *Yalnız Gezenin Düşleri* adlı eserini yazmaya başlar. 1778’de yeni bir eve taşınır ve bu ev Paris’e yakın ağaçlıklı güzel bir yerdir (Alsan, 1962: 26-30). Rousseau *Yalnız Gezenin Düşleri* eseri için şunu söyler: “Düşmüş olduğum bu garip durumda, zihnimin durmaksızın beslendiği duyguları ve düşünceleri anlatma sayesinde öz yapımla huyumu

daha iyi tanıma fırsatı verecek. Böylece şu sayfalar “*İtiraflarım*”a bir ek olarak görülebilir...” (Rousseau, 2011: 10). 2 Temmuz günü eşi Thérèse, Rousseau’nun çılgınlığını duyar ve yanına koşar, Rousseau taşlıkta yere yuvarlanmış yatıyordu, alnından kanlar akıyordu. Rousseau’yu kaldırmaya Thérèse’nin gücü yetmez, haykırarak yardım çağırır. Rousseau gözlerini eşine dikmiş bakmaktadır ve konuşmamaktadır. Böylece son nefesini veren Rousseau’nun araştırmalar sonucu beyin kanaması nedeniyle felçten öldüğü belirlenmiştir. Rousseau kendisiyle aynı yıl ölmüş olan Voltaire’nin yanına yani Paris Panthéon’a gömülür. 1814’de Rousseau’nun kemiklerini alıp götürenler olmuştur ve çöplüğe atmışlardır (Gültekin, 2001: 98-99).

Sonuç olarak Rousseau geride insanlık için önemli birçok çalışma bırakarak insanlık için farklı bakış açısı sunmuştur. Rousseau’nun nasıl bir insan olduğuna dair Hume’un değerlendirmesi şu şekildedir: “Yaşamı boyunca yalnızca hissetmiştir ve bu bakımdan onun duyarlılığı, şimdiye kadar örneğini görmediğim bir dereceye yükselir; ama bu ona hazdan çok keskin bir acı duygusu verir. Yalnızca giysileri değil, derisi de soyulmuş ve bu durumda haşın ve sert öğelerle savaşmaya çıkan bir kişiye benzer” (akt., 2017 III: 352). Rousseau her ne kadar dönemindeki zümrelerce eleştirilse de, modern anlamda değerlendirildiğinde gerekli takdiri görmektedir. Modern insan problemlerinin temellerine daha kendi döneminde değinen Rousseau siyaset, toplum, hem de eğitim, din... vb. konularda öncü bir şahsiyet olduğu görülmektedir. Onun kendi yaşamını anlattığı *İtiraflar* kitabı, kendisinin yaşamış olduğu psikolojik değişimleri, buhranları, acıları, gerçekleri, düşleri ortaya koymaktadır. Belki Rousseau yalnız birinin düş kurmalarıyla besleniyordu ama hayallerinde onu yalnız bırakmayan şey umuttu, doğanın güzelliklerinden ziyade sırlarını görebilmesiydi. Bunların yanında Rousseau düşüncesindeki temel kavramları farklı bir başlık altında vermek yerine onları Aydınlanma eleştirileri başlığı altında yer yer ele alacağız. 1712-1765 yılları arasında gerçekleşen bu yaşam şekli, içerisinde daha birçok olayı, duyguyu, yeni durumları ve farklı düşünceleri taşımaktadır.

2.2. Rousseau’nun Aydınlanma Eleştirisi

İnsanın varoluşundan beri belirli aşamalardan geçerek bugüne ulaştığı mutlak bir gerçektir. Buna kimileri evrim, kimileri transform (dönüşüm), kimileri ilerleme ve daha birçokları farklı şekillerde ele alıp adlandırmaya çalışmışlardır. Gerçek olan şu ki şimdiki insanın, bulunduğu dünyası ve yaşam koşulları 100 yıl önceki insanının konumuyla kıyaslandığında değişim olduğu açıktır ve hatta buna insanın ilerlemesi

gözüyle bakılır. Eldeki tarihsel veriler değerlendirildiğinde 500 yıl önce yaşamış olan insanın dünyasıyla şimdiki insanın dünyası çok daha başkadır. Buna göre Aydınlanma dönemini (bilim, sanat, ahlak...) ve de insanını eleştiriye tabi tutan Rousseau için, bizim birtakım sorular sormamız yerinde olacaktır. Çünkü Aydınlanma ve Aydınlanma insanına bakış açısı konusunda Rousseau'nun neler söylediğini, eleştirilerini anlamak, bu sorular çerçevesinde cevap aramayı gerektirir. O halde, tarihsel süreçte değişim geçiren insan 18. yüzyıla değin hangi aşamalardan geçmiştir? İnsanın değişiminde aklın ve duyguların rolü ne olmuştur? İnsanın değişimi, gelişmesi yönünde mi olmuştur (bilim, sanat, ahlak, kültür, din vs.) ve insanın bu süreci gerçekten bir ilerleme midir? Rousseau açısından bakacak olursak, insan-doğa ilişkisi bağlamında 18. yy dönemi ne ifade etmektedir? Neden Aydınlanma denmiştir? Aydınlananlar kimlerdir? İlk insanların ilkel denilen hayatlarından Rousseau'nun yaşamış olduğu 18. yy "Aydınlanma" denilen aşamaya gelene kadar neler ortaya çıkmıştır ve bu meydana gelen değişimler, oluşumlar Rousseau tarafından nasıl değerlendirilip eleştirilmiştir? Rousseau temelinde cevaplandırılmaya çalışılacak olan bu sorular; Rousseau'nun Aydınlanma eleştirilerinin bir kısmını oluşturan insan ve insanlık eleştirisi hakkında da bakış kazandıracaktır. Devamında ele alınacak Rousseau'nun eleştirileri bunun üzerine inşa edilecektir. Çünkü insana bakış doğaya bakıştır, doğaya bakış içindekilere bakıştır ve doğanın içinde yaşanan her şey dönemin yansımasını taşıması bakımından insanda hasıl olmaktadır.

2.2.1. İnsan- İnsanlık Eleştirisi

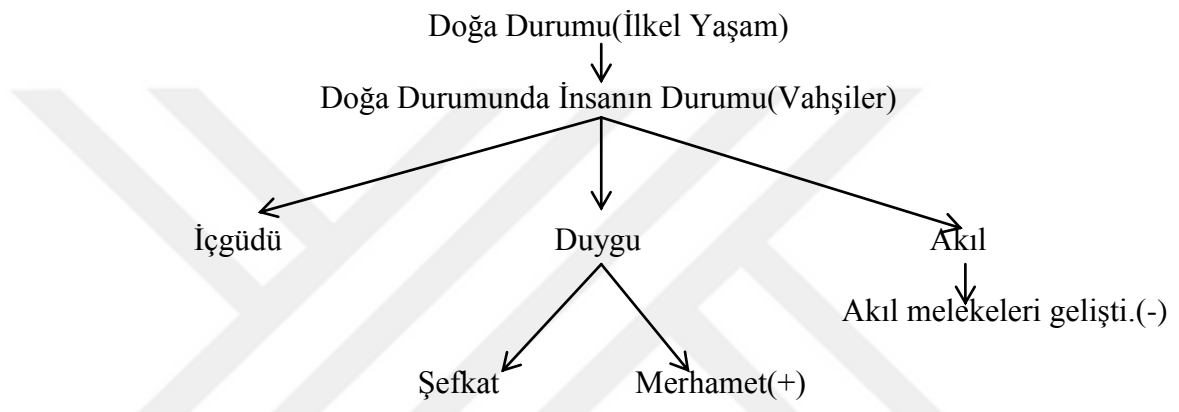
Rousseau'nun Aydınlanma eleştirisine bakıldığında, ilk olarak insana dair bir açıklama ve değerlendirme ile karşılaşılacaktır. Çünkü bütün eleştirileri insan ve onun bir araya gelmesi sonrası ortaya çıkan durumlarla, ürünlerle, çıktılarla ilgilidir. Benzetme yaparak açıklayacak olursak; bir ağaç düşünelim kökleriyle toprağa bağlanmıştır. Burada toprak; doğadır, yeryüzüdür, dünyadır. Toprağa kökleriyle tutunan insandır. Ağacın verdiği veya vereceği meyveler insanın doğayla etkileşimi sonrası ortaya çıkan ürünleridir. İnsanın varlığının nasıllığı doğanın durumuna bağlıdır. İnsanlıkta ise insanın bir diğeriyle ve de ürünleriyle ilişkisinde ortaya çıkar. Böylece doğanın insanla zorunlu bir etkileşimi, insanında kendisiyle ve bir diğeriyle ilişkisinde zorunlu insanlığı ortaya çıkar. İlk toprağa düşen tohumun bir bitki sonra bir ağaç olması gibi, insanda değişmiştir, gelişmiştir. Önemli olan bu aşamaların Rousseau'da nasıl gerçekleştiğidir?

Rousseau'nun insana dair söylemlerine bakıldığında genellikle ikili veya üçlü bir ayırmada bulunduğu görülür. Ama bundan önce Rousseau'da insanın nasıllığına ve insan tanımına bakmak gerekir ki süreç içerisinde değişen insanın mahiyetinin eleştirisi anlaşılabilir. Sonra olması gereken insanlık özelliklerinin neler olacağına dair 'insan-doğa-insan yaşantısı' ilişkisine dikkati çekerek; Rousseau özelinde insan ve insanlık eleştirisi verilmeye çalışılabilir. Burada dikkat edilmesi gereken husus, Rousseau'nun insanı ele alırken iki şekilde değerlendirme içerisinde olduğudur. Şöyle ki, bir 'varolmuş olan insan', bir de 'var olan insan'ın yaşayışını, yapısını, davranış özelliklerini, niteliklerini, değişimini, dönüşümünü göz önünde bulundurarak eleştirilerini ortaya koymuştur. Burada varolmuş insandan kasıt; bir zamanlar yaşamış olan insandır, değişmeden, dönüşmeden ve doğa ile iç içe yaşamış olandır. Varolan insandan kasıt ise insanın akli yetkinliğini kullanmasıyla birlikte değişimin başladığı, geliştiği bu anlamda Aydınlanma eleştirilerine neden olacak olan mevcut insanın varlığı ifade edilir. Rousseau 'varolan insan-varolmuş olan insan' ayırımında bulunmamıştır ancak *İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kaynağı, Bilimler ve Sanatlar Üstüne Söylev* ve *Emile* eserlerine bakıldığında böyle bir ayırım yapılabileceğini söyleyebiliriz. Bu ayırım Rousseau'nun düşüncesinde genel bir çatı olarak görülebilir.

Rousseau'ya göre insan nasıl bir varlıktır? Bu soruya cevap verirken ilk olarak bir zamanlar varolmuş insan üzerinden açıklamada bulunmak gerekir. Buna göre, insan varlığa geldiğinde doğada ilkel bir yaşam sürmektedir, bu ikellik onu doğada özgür yapan bir durumdur, aynı zamanda bu doğada eşitlik hâkimdir. Özgürlüğün ve eşitliğin hâkim olduğu bu doğada biri diğerini sömürmez, insanın ahlakı bozulmamıştır, varoluş ilkel varoluştur, insan yalnız başına varlığını sürdürmektedir ve insanların fiziksel üstünlükleri bile herhangi bir eşitsizliğe yol açmamaktadır. Bu yaşam biçiminde insan saf, temiz, kendine yeten bir varlıktır, özgür doğduğu için zincirleri yoktur ve özgürlük onun mutluluğunun da kaynağıdır. Doğada bulunan insanın temel gereksinimleri; ilkin yemek ve barınma ihtiyacıdır. Daha sonraları insanın yetkinleşmesiyle birlikte istemleri değişir ve insanda büyük farklılıklar meydana gelir. Bu değişimin olması varolan insana dair Rousseau'nun eleştirilerinin sebebinin ana dayanaklarından biri olacaktır.

Bir zamanlar varolmuş insana dair açıklamalara devam edildiğinde farklı nitelikte ve özellikte olan özgün bir varlık ile karşılaşılır. Bu varlık yani insan topluluk halinde yaşamaz, günübürlük yaşar, bilim ve sanatla ilgilenmediği için bencil bir varlık da değildir. İnsanın istekleri sınırlıdır, şefkat ve merhamet duygusunun baskınlığından

dolayı bu yaşayış şeklinde savaş dahi yoktur. İnsanın tutkuları fiziki ihtiyaçlarının ötesine geçemez, bu yüzden insanın mutsuz ya da zavallı olması için bir neden yoktur. Böyle bir yaşam biçiminde olan insan “doğa durumu” içindedir. Bu doğa durumunda insanın durumu da “vahşiler” olarak nitelendirilmektedir. Peki, vahşi de denilen, doğa durumunda yaşayan insanın özelliklerini verdiğimiz gibi Rousseau açısından bir tanım yapılacaksa insan nedir? İnsan; doğa durumunda akıl temelinde eylemde bulunmayıp, daha ziyade içgüdüleri ve duyguları ile hareket eden bir varlıktır. Bu durumu kavramsal bir tabloya dökersek;

Yukarıda verilen tabloda doğa durumunda ilkel yaşam süren insanın, Rousseau'nun tabiriyle vahşinin, durumu gösterilmektedir. Şöyle ki, insan; içgüdü-duygu-akıl birlikteliğini kendinde barındıran, ilkel yaşamında içgüdü ve duygularıyla hareket eden bir varlıktır. Bu dönem insanının en ağır basan duyguları, şefkat ve merhamettir. Merhamet; insanın ilkel yaşamındaki eşitliğinin, mutluluğunun belirlenmesinde çok daha pozitif bir değere sahiptir. Bir diğer yönüyle de akıl varlığı olan insan zamanla bu yetisini geliştirir. Akli melekelerin gelişmesi ise olumsuz birçok sonucun, durumun sebebi olur. Çünkü insan aklının, değişmeye ve gelişmeye açık olan yapısı özgürlüğün, eşitliğin ve ahlakın kaybolmasının açık kapısı niteliğindedir. Bu noktada 'Rousseau'ya göre insan nasıldır?' sorusunun ikinci ayağı olarak varlığını devam ettirerek varolan insana dair açıklamaları bulunmaktadır. İnsanın dönüşüm ve değişimi hakkında eleştirel bir bakış sergileyerek, varolmuş insanın yitirdiği niteliklerin değerlendirilmesi yapılarak, varolan yeni bir insan tasviri ortaya koymaktadır. Bu noktada Rousseau'nun insan ve insanlık eleştirisi ortaya çıkar. Buna göre; insanın akli melekelerin gelişmesi, masumiyetini kaybetmesinin, doğallığını yitirmesinin ve yozlaşmasının nedenidir. Akıl insanların köleleşmesine yol açmaktadır. Çünkü insan

aklının ilerlemesi özgürlükle ters orantılı olduğu gibi, insanın bilgi edinme arzusu da, ahlak, kölelik ve lüksü istemekle ters orantılıdır.

Varolmuş insandan (vahşi) varolan insana geçişte yaşananlara devam edildiğinde, insanın akli melekelerinin gelişmesiyle ortaya çıkan durumlardan bir diğeri insanın kendini zincirlere vurmasının yanı sıra bu zincirlerle tutunacağı bir şeyin olmasıdır. Bu yüzden insan toplumsal insan olmak yolunda ilerler ve ‘insan- doğa-insan yaşantısından’ ziyade ‘insan-toplum-toplum yaşantısı’ şeklindeki yapıya dönüşen durum Rousseau tarafından değerlendirilir ve eleştirilir. Varolan insanın niteliklerini, özelliklerini, yaşayışını, değişim ve dönüşümünü ele alırken yeni bir insan tasavvuru da ortaya konulmaktadır. Böyle bir insanın yaşayışında ise medeniyet denilen ilerleme kavramı ortaya çıkmaktadır. İnsan bu medeniyette toplumsal bir varoluşa sahip olmaktadır. Aileler kurularak kabileler ve toplumlar oluşmaktadır. İnsanın ve insanlığın dönüşümünün getirmiş olduğu durumların Rousseau açısından daha başka eleştirildiği noktalarda bulunmaktadır. Buna göre; yetkinleşen insanın tarım ve madenleri işleme konusundaki icraatlarıyla insanlığın köleliğinin taçlanacağı iş bölümü ortaya çıkmaktadır. Yine bununla beraber eşitsizlik hüküm sürmektedir. Bu eşitsizlik toplumların her alanında kendini gösterdiği için insanları çatışmalara ve kargaşalara götüren durumlardan biri olmaktır. Çünkü insan mülk edinmek istemektedir, bunun için hak iddia eder. Hâlbuki mülkiyet hakkına sahip olmak demek; toplumsallaşmanın getirdiği olumsuz sonuçlardan biridir. Burada insanların istekleri arzuları daha fazlasını kazanma yönünde evirildiği için bireysel çıkar ve bencillik artmaktadır. Bu durum insanları birbirine muhtaç ederek birini diğerrinin kölesi yapmaktadır. İnsan kendi arzularına ulaşmak için bile, istemeyerek de köle olmak zorunda kalmaktadır.

İnsanın sosyal hayatında daha iyi yaşaması için idame ettirmesi gereken alanlardaki dönüşüm başka alanlarda da etkisini göstermektedir. Rousseau açısından bu durum insana ve insanlık adına eleştirel birçok unsuru barındırmaktadır. Örneğin; bilimler ve sanatlarda ilerleme olmakla birlikte birçok ahlaki bozukluk da ortaya çıkmaktadır. İnsanların erdemli yaşayışlarındaki yegâne duygular yerini kıskançlık, ihanet, korku, nefret ve birinin arkasında atıp tutmak gibi bireysel arzulara yönelik duygulara dönüşmüştür. Bu durum hem insanın değişimi için hem de insanlık için iyi olan ahlaki duygular değillerdir. Kaldı ki bu duygular insanları bir arada tutan duygular olmaktan ziyade, onları hor görmeye yönlendiren duygulardır. Bunlar gelecek için tehdit konumundadır. Çünkü insanı köylü ve kentli olarak ayıran bir toplumda kimi

insanlar kentlilik örtüsü altında kendini yüksekte görürken, kimisi de köylülük manzarası karşısında kendini alçakta görmektedir. Hâlbuki Rousseau düşünüldüğünde durum tam tersidir. Bu olanlar çocukların eğitimlerine de yansımaktadır ve toplumlar arası ilişkilerde de görülmektedir. İnsanların zengin-yoksul, güçlü-güçsüz, köle-efendi olarak ayrılması artık insanlık açısından ezici bir göstergedir. Bundan kurtulmak için sözleşme yapmak gerekmektedir. Herkesin haklarını devrettiği, adaletin işlediği bir toplum sözleşmesiyle bu duruma çare aranabilir. Böylece insanın bozulmuş bir toplumda daha güvenilir, rahat, özgür ve eşit hissederek yaşaması onu mutlu kılmaya itecektir.

Sonuç olarak Rousseau'nun insan-insanlık eleştirisine genel bir çerçeve çizilecek olursa; O, insanın değişimini ele alır, doğa durumunda doğal insandan ve onun iyi duygularından bahseder. O, doğal insanın özgür, eşit ve mutlu yaşayan bir varlık olduğu üzerinde durur. Yine insanı doğa ile iç içe değerlendirirken insanın doğadaki doğal yaşamını üstün görür. Fakat insanın akli melekelerinin gelişmesiyle ortaya çıkan yetkinleşmesi onu toplumsallaşmaya götürmesiyle birlikte insanın doğa durumundan çıkıp doğal olmayan duruma doğru gittiğini ifade eder. Bu durum ise insana özgürlük, eşitlik ve mutluluğunun kaybolması gibi önemli sonuçlara mal olmuştur. Bu sonuçlar insanın bozulmasıyla birlikte ve insanlığın, ahlaki, toplumsal, kültürel, eğitimsel, dinsel, sanatsal, bilimsel vb. alanlardaki değerlerine de zarar vermiştir. Rousseau'da insanı köleliğe iten konumdan kurtarmak için herkes olumlanan toplum sözleşmesine katılmalıdır. Çünkü insanlar kaybettiği ve unuttuğu haklarını geri kazanarak güvenilir bir toplumda özgür bir şekilde yaşamalıdır. Rousseau'nun insan ve insanlığın gelişimine ilişkin eleştirilerini daha iyi anlamlandırmak adına biraz daha açarak ele almak gerekir. Çünkü insan ve insanlık adına genel eleştiri şemasını vermiş olduğumuz Rousseau'nun, özelde eleştiri noktalarını, hangi konular üzerinde durduğunu ve bu durumun aydınlanmayla ilişkisinin nasıl olduğunu yerinde örneklerle değerlendirmeye çalışacağız. İnsan ve insanlık eleştirisinin geniş kapsamını ortaya koymakla birlikte insanın-insanlığın evrimini detaylandırmış olacağız. Böylece Rousseau'yu Aydınlanma ve uygarlık eleştirisi yapmaya itecek temel sebepleri görmüş olacağız.

2.2.2. Rousseau'da İnsan-İnsanlık Tarihi (İnsanlığın Evrimi)

İnsanlık, 18. yy Aydınlanmasından günümüz modern dünyasına gelene kadar belirli bir tarih yazmıştır. Tarih, insanlığın bütün aşamalarının her bir sürecini sebep ve sonuçlarıyla, hatta belgeleriyle içinde barındırır. Bu insanlığın evriminin kitabıdır. O

halde, insanlık tarihi Rousseau'nun anlayışında nasıldır? Rousseau'nun insan ve insan değişimine getirdiğimiz bir ön bakıştan sonra, insanın evrimini vermek gerekir. Böylece değişim olgusu temelinden hareketle Rousseau'nun eleştirilerinin gelecekteki mahiyeti konusunda bir hazırlık yapılmış olunacaktır. Ancak belirtmek gereken bir şey var ki, o da Rousseau da insanlığın evrimi derken; Lamarck, Darwin vd. görüşlerini barındıran bir evolutionism (evrimcilik) anlayışı olmadığıdır. Bu konuda Rousseau şöyle der:

“İnsanın doğal hali konusunda iyi bir yargıya varmak için onu, türünün ilk embriyonunda düşünmek ne kadar önemli olursa olsun, ben onun teşekkülünü birbirini izleyen gelişimleri içinde irdeleyeceğim; insanı sonunda bugün olduğu gibi olması için başlangıçta ne olabileceğini hayvani sistem içinde araştırmak için zaman kaybetmeyeceğim. Uzatılmış tırnaklarının, Aristo'nun düşündüğü gibi evvelce uçları kıvrık pençeler olup olmadığını, önceleri ayı gibi kıllı olup olmadığını ve dörtayak üzerinde yürürken bakışlarının yere dikilmiş ve birkaç adımlık bir mesafe ile sınırlı olmasının onun düşüncelerinin hem niteliğini hem sınırlarını gösterip göstermediğini incelemeyeceğim” (Rousseau, 2018a: 93).

Görülüyor ki, Rousseau insanın kökeninden ve neyden türediğinden ziyade, insanın kendisiyle ve insani unsurların getirdikleriyle ilgilenecektir. Rousseau bu bakışla insanın evrimini, gelişimini ve değişimini ele alacaktır. Böylece uygarlık eleştirisinin temel sebebi olarak gösterilen insanın değişiminin nasıl bir yönde gerçekleştiği konusunda bir yapı oluşturulmuş olunacaktır.

2.2.2.1. İnsan- İnsanlık Evriminin Üç Aşaması

Rousseau insanı ele alırken kendi bahsettiği sistem içerisinde açıklama girişiminde bulunur. İnsan ve insanlık eleştirisi başlığı altında vermiş olduğumuz genel çatının burada odalarına girilerek insanlık tarihine ve insanlığın evrimine ilişkin yaptığı analize bakılacaktır. Aydınlanma dönemine kadar gelen insanın varlığında ve yaşayışında kırılma noktaları görülecektir. Bu manada eleştirilerin gerçekleşeceği yapı daha iyi tanınmış olunacaktır. Rousseau'nun insanlığın gelişim ve değişim aşamaları ele alındığında üçlü bir tasnife tabi tuttuğu görülmektedir. Bunlar;

- 1) Doğa durumu
- 2) Uygarlık durumu (Sahte)
- 3) Uygarlık durumu (Gerçek)

Her bir aşamada değişen insan vardır. Doğa durumundaki insan ile sahte uygarlık durumundaki insan ve de gerçek uygarlık durumundaki insanın nasıllığı onun değişimi oranında hem fiziki olarak eylemsel açıdan hem de ihtiyaç ve yaşayış olarak farklılıklar arz eder. Bu yüzden Rousseau'nun insanlık tarihine ve insanlığın evrimine ilişkin yaptığı analizi bilmek gerekir. Uygarlık eleştirisinin evrimini gösteren bir ön hazırlık niteliğinde olan bu konuda, Rousseau'nun neden doğaya geri dönmek gerektiği konusunda ısrar ettiğinin sebebini görme imkânı da bulunacaktır.

2.2.2.1.1. Doğa Durumu: Altın Çağ

Rousseau insanın evrimine dair ilk aşama olarak doğa durumunu ele alır. Bu döneme altın çağda denebilir. Çünkü insanın ve doğanın en değerli olduğu dönemi ifade eder. Rousseau insanın bu döneme dönebilseydi dönmesini isterdi, 'neden isterdi?' sorusuna cevabı, konunun işlenişiyle vermeye çalışacağız. Burada başka cevaplanması gereken sorular vardır, "doğa durumunda insan nasıldır, insan nasıl bir doğada nasıl yaşar, burada insanı doğa durumunda doğal insan olarak tanımlamaya iten sebep olarak, insanı doğal insan yapan özellikleri nelerdir?" Bu sorulara cevap vermeye çalışarak Rousseau'nun doğa durumu dediği, insanlığın altın çağı olarak gördüğü dönemin bu kadar değerli ve önemli olmasının, dahası Rousseau tarafından kıymetli kabul edilerek, ideal olan doğa durumuna her zaman yaklaşmayı hedeflemesinin sebeplerinin neler olduğu anlam kazanmış olacaktır.

Doğa durumunda insana bakıldığında ilkin; doğa durumu diyoruz ama burada doğa nasıldır ki doğal insandan bahsedelim. Rousseau'nun buradaki doğası, balta vurulmamış ormanlarla kaplıdır, bu doğada mevsimler sert geçer. Kendi dönemine kıyasla gizemlerle doludur, birçok ürün yetişir. Doğadaki her şeyi, canlıyı bağrına basacak kadar geniştir, doğa onların karınlarını doyuracak kadar verimlidir. Öyle bir iklimi vardır ki, insanlık dahi birçok canlı durumuna göre yaşayış şekline bürünür. Rousseau açısından bakıldığında hasret duyulan bir doğayla karşılaşmaktadır. O halde, böyle bir doğa durumunda insanın durumu nasıldır? Rousseau insanı doğa durumunda şöyle tasvir etmektedir: "Onu bir meşe ağacının altında karnını doyurmuş, ilk rastladığı dereye susuzluğunu gidermiş, kendisine yemeğini sağlamış olan aynı ağacın dibinde yatağını bulmuş görüyorum. Böylece onun gereksinimleri giderilmiştir" (2018a: 94). Rousseau *İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kaynağı* eserinde bu aşamadaki insanı önce fiziksel olarak ele alır ve hayvanlardan farklılığını vurgular. Daha sonra insanı metafizik ve ahlaki yönden ele alarak doğa durumundaki nasıllığını verir.

İnsanın fiziksel varoluşu ve hayvanlardan farkı değerlendirildiğinde, insan hayvanları gözlemektedir, taklit etmektedir ve onların içgüdülerine kadar yükselebilmektedir. İnsan çeşitli besinlerle beslenmektedir, çocukluğundan beri mevsim değişikliklerine ve sertliklerine de alışkındır. Bu yüzden kendi avlarını ve kendilerini zor şartlarda bile diğer hayvanlardan koruyabilecek bozulmaz bir vücut yapısına sahiptir. Buradaki insan vahşi insandır, bu insanın tek bildiği alet kendi bedenidir ve onu da iyi kullanmaktadır. Bu yüzden böyle bir doğada böyle yaşayan insan bu aleti (bedeni) sürekli kullandığı için idmanlıdır (Rousseau, 2018a: 94-95).

Rousseau açısından bakıldığında; Aydınlanma dönemindeki insanların hüneleri vardır ama ellerinden alınmış gibi görünmektedir. Şöyle düşünebiliriz; buradaki insan başka herhangi bir alete sahip olsaydı, örneğin, bir baltaya sahip olsaydı, bilekleri o kadar sağlam dalları kırıp kopamazdı (Rousseau, 2018a: 95). Hatta vahşi insan ile uygar insanı aynı yere konulsun, aynı koşullarda dursunlar, ikisi arasındaki fark daha iyi anlaşılır. Çünkü vahşi her türlü olabilecek olana hazır ve korkusuzken uygar insan tersi yönde tepkiler verebilir. Buna ilişkin düşünürün görüşleri vardır. Rousseau'ya göre insanlarla hayvanlar arasında başka farklılıklar da vardır. Mesela, hayvanlar arasında dağınık bir halde yaşayan vahşi insan bunlarla boy ölçüşmek durumunda kaldığında kendini bu hayvanlarla kıyaslamaktadır. Kıyaslama sonrası ustalık bakımından hayvanları geçtiğini, güç bakımından da hayvanların kendisini geçtiğinin farkına varır ve hayvanlardan korkmamaya başlar. Bu yüzden bir ayı veya bir kurdu vahşi insanla özellikle çevik, gürbüz, taşla ve sopayla silahlanmış olan insanla karşılaştıralım. Hayvan vahşi insana karşı birkaç saldırı denemesinde bulunacaktır ancak sonrasında vahşi insanda kendileri gibi vahşi gördükleri için saldırmakta daha az istekli olmaya başlayacaklardır. Bu durumda insanın konumu, sahip olduğu ustalikle, güce sahip olan hayvan karşısında zayıf ama yaşamaktan vazgeçmeyen bir durumda görünmektedir (Rousseau, 2018a: 96).

Burada ağaçta da yerde de yaşayabilen insan dilerse hayvanla savaşmaktan kaçma da bilir, özgürdür. İşte tam bu nokta da Rousseau ilerleyen dönemlerde insanın bu kaçışını kalmaması durumunu eleştirecek ve insanlığın özgürlüğünün kaybolduğuna vurgu yapacaktır. Doğal sakatlıklar, çocukluk, hayvanlarda da görülür insanda da, ancak yaşlılık ve her türlü hastalığın insanda görülmesi onu hayvandan ayıran farklardır. Özellikle hastalık konusunda bunun kaynakları az olduğu için ilaçlara ve hekimlere gerek yoktur, çünkü insan burada diğer türlerden daha kötü durumda değildir. Kendi

haline bırakılmış vahşinin doğadan başka umudu olmadığından kendi hastalığından başka korkacak bir şeyi de yoktur (Rousseau, 2018a: 99-100). Görülüyor ki, bunlar doğal insanı, Aydınlanma dönemindeki insandan üstün yapan özelliklerdir. Sadece vahşi insanın değil hayvanında doğada bulunan türleri daha gürbüz, zinde, boyları uzundur böylece üstündürler ama onlar evcilleştirdiğinde bu özelliklerinin yarısını kaybetmektedirler (Rousseau, 2018a: 100). Bu duruma örnek olarak modern yüzyılda özellikle Avrupa’da yaygın olan petshoplar verilebilir. Onlar; hem hayvanları para karşılığında satmakta, hayvanları satın alan insanlar da kazara hayvanını kaybetmiş olsa dahi onu bulamamakta ve balsa bile kötü bir durumda olduğunu görmektedir. Çünkü doğada yaşamaya alışkın olmayan hayvan bir şekilde doğaya bırakılsa bile doğa şartlarına uyum sağlaması güç olacağından yaşamak için çok zorlanacak ve hatta ölümle sonuçlanacaktır. BBC’nin papağanlar üzerine çekmiş olduğu bir belgeselde kapalı kafeslerde çoğaltılan papağanlar belirli bir büyüklüğe geldiklerinde kaldıkları büyük kafes içinde, üzerine bir şeyler takılmış sopalarla korkutulmaya çalışılır ve böylece doğal alanlarına bırakıldıklarında bu tür şeylerden korkması gerektiği belletilir. Ancak bu eğitimler sonrası papağanlar gerçek doğalarına bırakılır. Bakıcılarının ise tek kaygısı bırakıldıkları bu gerçek doğada doğal işleyişe ayak uydurup uydurmayacaklarıdır. Rousseau bu konuda haklı gözükmektedir; yemeğini başkasının verdiği bir hayvan pençesini kullanmayacaktır, yattığı yeri bir insan belirlediği için hayvan yürüyüp kendine güvenilir bir sığınak arayamayacaktır. Ne tepelere çıkacak ne de mağaralara ulaşacaktır. Bu yüzden yaşamın temel unsurları olan yemek, barınma ve hareket durumlarında azalma muhakkak görülecektir. Çünkü hayvanın içgüdüleri bastırılmıştır. Aslında bakıldığında doğa insan ve hayvana eşit muamelede bulunurken insan, hayvanları ehlileştirerek onları soysuzlaştıran, insanlara kolaylıklar sağlayan canlılara dönüştürmüştür (Rousseau, 2018a: 100).

Doğa durumundaki vahşi insan avaredir ama tehlikeye karşı da hazırdır, az düşünmektedir, düşünmediği zamanlarda da uyur ve uykusu hafiftir. İnsanın buradaki yetileri öz varlığını sürdürmek, kendini hayvanların saldırılarından korumak ve savunmaktır. İnsanın algıları için kaba bir algılama aracı olarak dokunma ve tatma duygusu vardır, son derece ince bir algılayış için ise görme, işitme ve koku duyuları vardır (Rousseau, 2018a: 101). Görülüyor ki, insan bu duyularından yoksun bir varlık değildir, onları kullanır. Bu kullanım daha sonra başka sebeplerden dolayı duyuların

geliştirilmesine olanak sağlayacaktır. İnsan fiziki bir varlık olmasının yanı sıra metafizik ve ahlaki yönü de bulunan bir varlıktır.

Roussesau, doğa durumunda doğal insan olan vahşiyi fiziksel olarak ele aldıktan sonra onu metafizik ve ahlaki yönden de değerlendirmektedir. Bunun için, insanı hayvandan ayıran bir özellik olarak özgürlüğü söylemektedir. İnsan, olgunlaşmayla beraber yetkinleşmeye başlamaktadır. Hayvan, içgüdüleriyle hareket eden bir varlık iken, başta içgüdüleriyle hareket eden insanda hayvandan ayrı olarak, istemek, arzulamak, çekinmek gibi ruha ait gelişmeler meydana gelmektedir. Buradaki insanın arzuları ve gereksinimleri maddidir, yani sadece yiyecek, bir dişi ve dinlenmektir. Tek korktuğu şey de acı duymak ve açlıktır. Ölümden korkmamaktadır, çünkü ölümün dehşetini bilmek insanın edindiği bir kazançtır (Rousseau: 2018a: 102-105).

Bunların yanında Rousseau, doğal insanın konuşması hakkında da şunları söylemektedir:

“Oysa, o ilkel durumda hiç kimsenin evi, kulübesi, hiçbir türden hiçbir malı mülkü olmadığı için herkes rastgele, bir tek gece için seçilmiş yerlerde yatıp uyurdu; erkekler ile dişiler, rastgele, rastlantıya ve isteğe göre, birbirlerine söyleyecekleri şeylere sözler çok gerekli bir tercüman olmadan birleşirlerdi; aynı kolaylıkla da birbirlerinden ayrılırlardı”(Rousseau, 2018a: 110).

Rousseau aynı zamanda şunu ifade etmektedir: “İnsanın kullandığı ilk dil, en evrensel ve en etkili dil; bir araya gelmiş olan insanları ikna etmek gerekmeden önce de gereği duyulmuş olan biricik dil, doğanın çığıdır” (Rousseau, 2018a: 111). Yani insan için dil, acele ettiği ya da zor durumda kaldığında veya tehlike altındayken çok da gerek olmayan birşeydi. Ancak insanın fikirleri genişlemeye başladığında işaretler kullandılar, sesler çıkardılar. Sonraları bu sesleri işaretlerle süslediler, bir düzene ve algılayışa oturtular. Örneğin, bir meşe ağacı ‘A’ ise diğer bir meşe ağacına ‘B’ diyorlardı. Ayrıca bazı fikirlerin de doğada karşılığını bulamamışlardır. Bu sebeple soyut düşünme yoktu. Nihayetinde bilgiler ne kadar sınırlı ise sözcükler o kadar sınırlı olmuştur. Zamanla insan, topluluk önünde bazı şeyleri açıklamak için yeni bağlamlar kullanmıştır (Rousseau, 2018a: 111-113). Denilebilir ki; dilin vahşi insandaki ortaya çıkışında doğanın değil de, insanın kendi ihtiyaçları etkili olmuştur.

Doğa durumunda özgür olan insanın kendini öldürmek gibi bir düşüncesi olmamıştır. Çünkü doğal insan hayatından yakınmaz ve her şeye içgüdüsel olarak

sahiptir. Buradaki insanlar arasında, hiçbir ahlaki ilişki yoktur. Bu yüzden onlar iyi ya da kötü olamazlar. Ancak doğa, aklın dayanağı olarak insana merhameti vermiştir ve merhamet insanın canavar olmasının önüne geçmektedir. Merhamet vahşi insanda gizli ve canlı bir duygu olarak görülmektedir. İnsan ne kadar kendisini sıkıntı çeken hayvanın yerine koyarsa ve onunla özdeşleşirse, merhameti de o kadar güçlü olmaktadır (Rousseau: 2018a: 116-122). Bu anlayış, duygudaşlık ve empati kavramlarının ortaya çıkmasına sebep olmaktadır. Bu konuda Rousseau şöyle der:

“Demek ki merhamet, doğal bir duygudur; her bireyin kendisine duyduğu sevginin faaliyetini hafifletip yumuşatarak, bütün türün, karşılıklı olarak kendini muhafazasına yardım eder. Bizi acı çektiğini gördüklerimizin yardımına düşünmeden koşturan bu duygudur...” (2018a: 123).

Ayrıca bir duygu daha vardır ki akıldan beslenmektedir, muhakemeyle güçlenir, bu duygu *özsaygı*dır ve insanı yalnızlaştırır (Rousseau, 2018a: 122). Rousseau’ya göre, insanı esir alan bir şey daha vardır o da tutkularıdır, düzensizliklere sebep olmaktadırlar ve bu yüzden tutkuların şiddeti önemlidir. Modern insanı hasta eden bir duygu olarak aşk, doğa durumundaki vahşi için hemen hemen yok gibidir. Vahşi için önce fiziksel ve biyolojik ihtiyaçlar vardır. Ayrıca vahşinin yüreği hayranlık ve aşk duygularına elverişli değildir. Çünkü onun akli düzenlilik ve orantılılık fikirlerini meydana getirememektedir. İnsanın insandan farkı daha azdır (Rousseau, 2018a: 124-127).

Rousseau yine doğa durumundaki doğal insanı şöyle betimler:

“Ormanlarda avare dolaşan, hiçbir hüneri olmayan, konuşmayı bilmeyen, evi barkı, savaşları, bağlantıları olmayan, hemcinslerine ya da onlara zarar vermeye hiç gereksinmesi olmayan, hatta belki onlardan hiçbirini tanımayan, az sayıda tutkusu olan, kendine yeten vahşi insan sadece bu duruma uygun duygulara ve bilgilere sahiptir. Gerçek gereksinimlerden başka bir gereksinme duymuyor, görülmesinin ilgi çekici olacağını sandığı şeylerden başkasına bakmıyor, zekâsı da gururundan ilerlemiyordu. Rastlantı olarak bir keşif yaparsa, kendi çocuklarını bile tanımadığına göre, bu keşfini başkalarına daha az ulaştırabilirdi. Her sanat onu bulanla birlikte yok oluyordu. Eğitim ve ilerleme yoktu; kuşaklar boş yere çoğalıyordu; her kuşak hep aynı yerden hareket ettiği için yüzyıllar hep ilkçağların kabalığı ve yontulmamışlığı ile akıp gidiyordu; insan türü artık yaşlanmıştı, ama insan hep çocuk kalmıştı” (Rousseau, 2018a: 127-128).

Doğa durumu konusunda önemli açıklamaları bulunan bir diğer düşünürümüzde Hobbes'dur. Hobbes'un düşüncesine kısaca bakıldığında Rousseau ile bazı konularda önemli derecede farklı düşündükleri görülebilir. Hobbes'da *doğa durumu* kavramından hareketle düşüncelerini açıklamaktadır. Nitekim Hobbes Emeklier'in açıkladığı üzere doğa durumunda insanın durumu şu şekildedir:

“Ona göre, insan hem bedenen hem de zihnen doğuştan eşit yaratılmıştır. Fiziken eşittir; çünkü bedensel güç anlamında en zayıf kişi, tıpkı kendisi gibi aynı tehlike altında bulunan diğer insanlarla birleşerek fiziksel bakımdan en güçlü kişiyi öldürebilecek kadar güçlüdür. Aynı şekilde insan zihnen eşittir; zira insanlar etraflarında kendileri kadar zeki ve bilge çok fazla insanın bulunduğunu kabul etmemektedirler. Bu ise, insanların zekâ anlamında eşitsizlik içinde olduklarını değil, tam aksine eşitlik içinde olduklarını gösteren bir durumdur. Çünkü bir şeyin eşit pay edildiğinin en büyük kanıtı herkesin kendi payından memnun olmasıdır” (Emeklier, 2011: 106).

Rousseau'nun düşünceleriyle kıyaslandığında Rousseau'nun doğa durumunda insanın adaletli, özgür ve eşit bir varoluşa sahip olduğu söylenebilir. Ancak Hobbes'un düşüncesine göre doğa durumunda *adalet* ve *özgürlük* yok ama *eşitlik* vardır. Adalet yoktur zira haklı ile haksızı ayırt edecek bir ölçüt yoktur. Karagözoğlu'nun bu konudaki açıklaması şudur: “Hobbes'a göre insan seçiminde özgür olmamakla birlikte, seçiminden sonra gelen hareketi yapıp yapmamakta özgürdür. Hobbes bunu, “her şeye rağmen özgürlük” olarak niteler” (Karagözoğlu, 2006: 220).Yine Rousseau'da savaş yeri olmayan doğa durumu söz konusudur, çünkü benim senin ayrımı yoktur. Ancak bu konuda Hobbes'un yaklaşımı başkadır. Çünkü Hobbes'un düşüncesine göre doğa durumunda insanlar doğuştan *eşittir*. Herkes eşit oranda tutkularını gerçekleştirme hakkına sahiptir ‘herkes her şeyi istiyor bu bir barış ortamı oluşturmaz’. Hobbes'a göre doğa durumunda insan insanın kurdudur “homo hominilupus”.Çünkü teorik anlamda eşitlik düşmanlık barındırmaz. Kişiler amaçları uğruna, varlıklarını koruma uğruna birbirlerini ezmeye ve egemenlik altına almaya çalışırlar. İşte tam da bu durumda insanlar doğa durumunda *savaş halindedir*, çünkü doğa durumunda hiçbir denetim “benim-senin” ayrımı yoktur. Görülüyor ki, Rousseau ve Hobbes'un aynı kavramlara yükledikleri anlam ve insan yaşamı istekleri farklı işlemektedir.

Sonuç olarak Rousseau'nun doğal insanı özgür bir şekilde yaşamaktadır. Eşitsizlik en alt düzeydedir ve doğal insan doğa durumunda mutludur. Onu

doğallıktan çıkaracak erdemsizlik ve ahlaksızlık özelliklerine sahip değildir. Görüyoruz ki, Rousseau burada insanı olabildiğince insan ilişkilerinden soyutlayarak ele almaktadır. Rousseau'nun varsaydığı doğanın durumunu anlamlandırmak için coğrafi kayıtlara ve belgelere bakıldığında, böyle bir doğanın var olduğu düşüncesi kendini göstermektedir. Çünkü doğa durumunda kastedilen doğal dünya, eski zamanlarda daha yeşil, daha efsanevi şekilde güzel ve hoş kokulu bir manzaraya sahiptir. Rousseau'nun biyografisi incelendiğinde ve *İtiraflarına* bakıldığında, bir dönem hayatını geçirdiği yeşillikler içinde yaşadığı 'L'Hermitage bahçesi ona ilham vermiş olmalıdır. Çünkü böyle bir doğaya özlem duymak modern dünyada yaşayan çoğu insan için geçerlidir. Kaldı ki, modern insan, birçok yerde doğayı koruyabilmek için dünyada savaş vermektedir. Rousseau'nun varsaydığı doğa durumunda doğanın varlığı konusundaki yaklaşım doğa durumundaki doğal insan için söylenemeyebilir ve Rousseau 'vahşiler' diyerek kabul etsede tartışmaya açıktır. Doğa durumundaki doğal insan veya vahşi insan bir zamanların filme ve çizgi filmlere konu olmuş, kitabıda (*Ormanın Kitabı*) var olan insanın yaşayış şeklini gözümüzde canlandırmaktadır. Ormanda tek başına yaşayan çocuk Mogli hayvanlarla bir arada kendine yeterek yaşamaktadır ve sadece sesler çıkarmaktadır. Hangi hayvanın zararlı olup olmadığını bildiği gibi, el becerisi de çok iyidir. Tabiki filmlere konu olmuş bu kitaptaki Mogli ile Rousseau'nun doğal insanın farklı özelliklere sahip olması da söz konusu olacaktır. Ancak, temelde bazı özellikler ve nitelikler benzeşir görünmektedir. Yapmış olduğumuz benzetme, konumuzun anlaşılması açısından zihnimizde bir resim oluşturması için tartışmalı da olsa genel anlamda bir tablo ortaya koymaktadır. Böylece Rousseau'da doğa durumunu, doğa durumunda insanın durumunu insanın ve insanlığın evrimi bağlamında açıklamaya çalıştık. Yetkinliklere sahip olan ve insanı doğa durumundan koparan sebeplere geçmek için medenileşmenin bir adımı olarak diğer aşama olan sahte uygarlık dönemine bakılmalıdır. İnsana ve insanlığa dair eleştirilerin en yoğun olduğu alan olması açısından önemli bir aşamadır.

2.2.2.1.2. Sahte Uygarlık Durumu: Hileli Sözleşme

Rousseau'da insanın ve insanlığın evriminin ikinci aşaması sahte uygarlık aşaması ya dahileli sözleşmenin yapıldığı aşamadır. Sahte uygarlık veya hileli sözleşme derken neyin kastedildiği açıklanacaktır. Ama belirtmek gerekir ki insanın değişmesi ve gelişmesi tarih içerisinde sahte uygarlık durumuna evrilmesine neden olmuştur. Bütün

olumsuz özellikteki insan davranış ve yaşayışı bu dönemde meydana gelmiştir. Dönemin detaylarına geçmeden önce insanın hâlâ daha nasıl bir doğada yaşadığını, sonrasında bu doğada insanın nasıl yaşadığından bahsetmek gerekir. Böylece Rousseau'yu, uygarlık eleştirisi yapma sebebine götürecek olan uygarlığa geçişin basamaklarından biri daha görülmüş olunacaktır. Sahte uygarlık dönemi, Aydınlanma eleştirilerinde insan olgusunun neden neye dönüştüğünü göstermek adına kırılmalarla dolu olan önemli bir dönem olarak karşımıza çıkmaktadır.

Rousseau, sahte uygarlık durumunda genel olarak, doğadaki değişimi, insanın duygularındaki ve insanın yaşayışındaki değişimi, geçim kaynakları noktasında insanın doğada neler ürettiğini, bu bağlamda insanın arzu ve isteklerinin ne yöne kaydığını konu edinmektedir. Aslında insanın özgürlüğünü kaybedişinin diğer bir tabirle köleleşmesinin sebeplerini ve uygarlaşma adı altında ortaya çıkan, uygarlığın sahte tohumları ele alınmaktadır.

Sahte uygarlık durumunda insan yaşayışı, eylemleri, duyguları ve arzuları, doğayı işleyişi değişiklik göstermektedir. Şimdi bu insanı daha iyi anlamak için biraz daha açarsak; sahte uygarlık durumunda insanın ilk duygusu varlığını hissetmesidir. Bu durum onu varlığını korumaya götürmüştür. Artık toprak insana gerekli ürünleri sağlamak ve insan içgüdüleriyle nasıl kullanması gerektiğini bilmektedir. İnsanın karşısına zorluklar çıkmıştır, bu yüzden hızlı ve çevik olmalıdır. Böylece O, başkalarıyla veya başka şeylerle mücadeleyi öğrenmiştir. İnsan türü zamanla genişlemiş ve yayılmıştır, bununla birlikte zahmetler de çoğalmıştır. İnsan mevsimlerin ve iklimlerin değişikliğine ayak uydurmaya çalışmıştır. Bunun sonucu olarak da deniz, ırmak kenarlarında balık avlamak için balık iğnesini icat ederek, balık avcısı ve yiyicisi olmuşlardır. Sonra ormanlarda kendilerine yay ve ok yaparak, savaşçı ve avcı olmuşlardır. Rastlantısal bir şekilde belki de bir yanardağa rastlayarak ateşi bulmuşlardır. Hayvanlara tuzak kurmaya başlayan insan, öteki insanları da gözlemlemiş ve buradaki yaşayışta özgür bir birlik vardır. Örneğin; bir geyik avlanacağına her insan kendi görevini sadakatle yerine getirir ama bir kimse tek başına bir tavşan avladığında diğerlerinden avını esirgeyebilir. İnsan aklı daha çok gelişmiş, taştan kesici aletler yaparak bir ağacın altında uyumaktan ziyade, odun kesip toprağı kazmış, ağaç dallarından kulübeler yapmış sonra bu kulübelere balçıkla sıvayarak kendilerine uygun yaşam alanları yapmışlardır. İnsanları aile şeklinde yaşamaya iten de kalbin ilk kıpırtılarıdır. Böylece karıkoca aşkı, ana-baba sevgisi meydana gelir ve ilk aileler bu

temelle kurulmuştur. Bunun getirisi olarak mülkiyeti benimseten bir devrim ortaya çıkmıştır (Rousseau, 2018a: 134-139).

Aile olma durumunun dair Rousseau şöyle bir açıklama da getirir: “Her aile, karşılıklı bağlılık ile özgürlük biricik bağları olduğu ölçüde, küçük bir toplum haline geldi; iki cinsin o zamana kadar bir olan hayat tarzı arasındaki ilk ayırım o zaman meydana çıktı” (2018a: 139). Kadınlar evde oturup çocuklarla ilgilenir erkekler de ortak ihtiyaçları gidermek için çalışmaktadır. Tabiki bu çalışmak para veya bir diğer alışveriş maddesi karşılığı değil, temel ihtiyaç olan beslenmeyi sağlamak için av yakalamaya çalışmaktır. Böylece dişi ile erkeğin güçlerinin farklı olduğu görülmektedir. Bu yüzden dişi ile erkeğin bu doğada sorumlu oldukları alanlar da farklıdır. Üreyen insanların daha da çoğalmasıyla boğaz sayısı da artmıştır. İnsanlar vahşi hayvanlara karşı daha dirençli olmak için bir araya gelmeleri kolaylaşmıştır. Ayrıca birlikte yaşamaktan ortak bir dil doğmaya başlar. İnsanlar kıyaslama yapar ve güzellik duygusu gibi duygular onda algıya dönüşmeye başlamaktadır. Aynı zamanda aşk da ortaya çıkar ve bu duygu kıskançlığı da beraberinde getirmektedir. Aşk aynı zamanda bir tutku halini almıştır (Rousseau, 2018a: 140-141). Rousseau bu aşk durumunu da şu şekilde açıklar: “Fikirler, duygular birbirinin ardından geldikçe, akıl ve gönül yatkınlaştıkça, insan türü topluma alışmaya devam ediyor; ilişkiler sıklaşıyor, bağlar yaygınlaşıyor” (2018a: 141). Dans ve eğlence kendi aralarında geçmektedir ve insanın diğeri tarafından küçük görülmesi intikama sebep verebilmektedir. Sonuç olarak artık toplum oluşmuştur. Ahlak düşüncesi, insanın eylemlerine sokulmaya başlamıştır. İnsan kendi öcünü kendisi aldığı için birçok kötü olay yaşanmaktadır. Bu sebeple cezalandırmalar vardır ama Bu cezaların ağırlaştırılması gerekmektedir.

Maden ve tarımın bulunmasıyla bir devrim olur. İnsan maden olarak demiri işlemeye başlamaktadır. Tarıma gelince, insanlar önce kendi kulübeleri etrafında bitki köklerini yetiştirmişlerdir ve sonrasında bunu daha iyi geliştirmişlerdir. Ancak önemli olan nokta şu ki maden için işçi gerekliydi ve işçi sayısı çoğaldıkça beslenecek boğaz sayısında azalma olmuyordu. Bir kısım insana demir karşılığında buğday gerekmekteydi (Rousseau, 2018a: 144-146). Böylece toprakların işlenmesi sonucunda toprakların paylaşılması söz konusu oldu. Bunu paylaşmak içinde hukuk kuralları meydana geldi. Ancak insanlar bu paylaşımında korkmaya da başlamıştır çünkü haksızlık olma ihtimali yüksektir. Bu durum sahte sözleşmeye doğru gidilecek yolun ilk basamağı olmuştur.

İnsanların bir araya gelerek toplum haline geçmesiyle birlikte meydana gelen değişimlere bakacak olursak, insanları yetenekleri eşit değildi, en güçlü olan daha fazla iş yaparken, en becerikli olan kendine daha fazla pay almaktadır. Sonra zeki olan kendine işini kolaylaştıracak aletler bulmuştur. Biri çok çalışıp az kazanmakta, diğeri ise az çalışıp çok kazanmaktadır. Eşitsizlik artık tüm açıklığıyla insanların arasında kol gezmektedir. Görülüyor ki; insanın bütün yetileri gelişmiş, bellek, hayal gücü ve özsaygı onu olgunluğa ulaştıracak duruma getirmiştir. Burada insan bencil ve çıkarıcı ilişkiler içerisinde bulunmuş, iyi ve kötüye ait durumlar kendini göstermeye başlamıştır (Coşkun, 2017: 286). Bu konuda Rousseau şöyle der: “İnsanlar doğal halindeyken genelde iyilerdir. Ancak bu doğal masumiyet toplumun kötülüğüyle karşılaşınca kaybolur” (2016: 44). İnsan olduğundan başka görünmek durumunda kalır, çünkü başkalarına veya hemcinslerine boyun eğip kul olmaktadır. Zengin, fakir ve orta halli insanlar meydana gelmektedir. Bu durum insanlarda gizli bir kıskançlığı ortaya çıkarır. Kötü eğilimlere yönelen insanın tutkuları, onu istediğine erişmek için iyi dile ve iç yakınlık maskesi takmaya götürmektedir. Yani bir yanda rekabet oluyor ve insan çıkarını düşünüyor; diğer yandan da bütün bu kötülükler mülkiyetin ve eşitsizliğin ayrılmaz mahiyeti olarak karşımızda duruyor. “En güçlünün hakkı ile ilk el koyanın hakkı arasında ancak kavga ve cinayetle son bulan devamlı bir çatışma meydana geldi” (Rousseau, 2018a: 151). Savaş halinde bulunan toplumda, insan iyice alçalmış ve kendi kendisini yıkmanın arifesine gelmiştir. Özellikle zenginlerin güçlerini kullanarak haksızca mal gasp etmeleri de söz konusudur. Zengin-fakir hiç kimsenin güvenliğini bulamadığı ortamda ortak bir çözüme (barışa) başvurulmalıdır. Rousseau bu hususta şunu söyler: “...kendi güçlerimizi kendimize karşı çevirmek yerine, bizi bilgece yapılmış kanunlara göre yöneten, birliğin bütün üyelerini koruyan, savunan, ortak düşmanları def eden, bizi sonsuz bir anlaşma içinde bulunduran üstün bir iktidar halinde birleşelim, toplayalım” (Rousseau, 2018a: 153). Böylece sahte sözleşme için çalışmalar başlamıştır.

Neden sahte sözleşme denildiğine de açıklık getirilirse; çünkü bu sözleşmede herkes kendi özgürlüğünü güven altına aldığını düşünüyordu, hâlbuki insanlar buradaki sözleşmenin getireceği tehlikeleri görece kadar deneyimli olmadıkları için zincirlerine koşmuşlardı. Sonuç olarak kaybettikleri özgürlüklerinin geri kalanını kurtarmak için bir kısmını feda etmeleri gerekmektedir. Çünkü sadece bir tane topluluk yoktur, topluluklar çoğunluğu vardır ve zamanla bütün yeryüzünü kaplamışlardır. İnsanın başını kurtarmak

için kaçacak bir yeri de kalmadığından medeni hukuk ortaya çıkmaktadır ve yurttaşların ortak kurallarını içermektedir. Sonrasında toplumlar arasındaki ilişkiler içinde devletler hukuku ortaya çıkarır. Bu hukuklar doğal merhametin boşluğunu doldurmaktadır. Dönem politikacı ve filozofları, gözleri önündeki bazı insanların kulluklarına nasıl sabırla katlandıklarına bakmaktadırlar. Çünkü bu kölelik ve kulluğu doğal bir eğilim olarak görüyorlardı. Ancak burada saflık, arılık ve erdem özelliklerinin kaybolduğunu düşünmüyorlardı (Rousseau, 2018a: 153-159).

Sahte uygarlık döneminde ahlaki, ekonomik, politik anlamda eşitsizlik görülmektedir. Hâlbuki doğa durumunda sadece fiziksel bir eşitsizlik söz konusuydu. Sahte uygarlık dönemindeki insanlarda mevcut bulunan eşitsizliklerin önüne geçmek için kendi aralarında yaptıkları sözleşme, yaşanan eşitsizlikleri ve çatışmaları düzeltmek yerine, daha da pekiştiren bir hal almıştır. Bu hileli sözleşme yoksulu daha yoksul, köleyi daha çok zincirlere bağlayan köle; zengini de daha çok zengin yapmıştır. Bu yüzden hileli sözleşme insanın doğasının özünde var olan özgürlüğü kaldırmış, yerine eşitsizliğe dayalı bir yaşamı getirmiştir (Durgun, 2012: 107-108). Doğa durumunda vahşi haldeki insan varken, şimdi sahte uygarlık durumunda uygar insan vardır. Bunlar ruhlarının temeli ve eğilimleri bakımından ayrılırlar; doğa durumunda en yüce mutluluğa götüren şey, uygar insanı mutsuzluğa sürüklemektedir. Doğa durumunda özgür yaşayan, aylak bir şekilde olmak isteyen insan vardır. Ancak uygar insan iş bulmak için çabalar ve çalışır, diğerlerini kıskansa da, kin duysa da, küçümsediği zenginlere yaltaklanır. Yine köleliğiyle kurumlanır ve birde buna sahip olamayacak olanları da küçümsemektedir. Vahşi insan kendi halinde kendi kendine yaşardı, ancak uygar insan yani diğer yandan sosyal insan başkalarının ne diyeceğine göre yaşamaya başlamıştır. Çünkü bu insanın varoluşu hakkındaki bilgisini diğerlerinin yargılarından çıkarmaktadır. Sonuç olarak; Rousseau buradaki durum için genel bir açıklamayı da verir. “Doğa halinde hemen hiç bulunmayan eşitsizlik, gücünü ve artışını bizim yeteneklerimizden, insan aklının ilerlemesinden alır ve sonunda mülkiyetin ve kanunların yerleşmesiyle sabitleşip yasallaşır” (Rousseau, 2018a: 175). Görülüyor ki, insanın değişimi her yönden insanı sarmıştır.

Rousseau’da insanlık tarihini ele alırken insanın uygar insan olmasının bir aşaması olan sahte uygarlık durumu aslında başta özgürlük ve eşitliğin üstünün örtüldüğü bir dönem olarak karşımızdadır. Rousseau insanların farkına varması gereken bir konu olarak şöyle der: “Unutmayın, toprağın meyvesi herkese aitken,

toprakkimsenin malı değildir” (Rousseau, 2016: 25). Böylece Rousseau sahte uygarlık durumunda meydana gelen olumsuz yaşam şeklinin sebebini, insanın toprağa sahiplenerek ‘benim’ demesine dayandırmaktadır. Bu konunun hileli sözleşmeyle ilişkisi de kaçınılmazdır. “Rousseau’ya göre, “zayıflara yeni bağlar, zenginlere ise yeni güçler getiren, doğal özgürlüğü bir daha geri dönememek üzere yok eden, mülkiyet ve eşitsizlik kanununu ebediyen kuran” sözleşme hileli, uygarlık da sahtedir” (Akdemir, 2010: 67). Hâlbuki insana ait olan bu yaşam şeklini ona geri vermek gerekir. İnsan bir diğerinden korkmadan ve ezilmeden bu yaşayışa sahip olmalıdır. Bunun yolu toplum olmaklığı kaldıramayacağımıza göre toplumda özgür ve eşitliği ortaya koyabilecek toplumun her bir üyesinin katıldığı sözleşmeyle olacaktır. Böylece sahte uygarlık döneminde hileli bir sözleşmeyle sorgusuz sualsiz bir diğerinin kölesi olmaktansa özgürlük temelli yeni bir sözleşmeyi yani toplum sözleşmesine imza atmak daha yeğdir. İnsan artık bu yolda gerçek uygarlık dönemine geçmek adımını atar.

2.2.2.1.3. Gerçek Uygarlık Durumu: Yeni Bir Sözleşme ‘Toplumsal Sözleşme’

Rousseau’da insanlık tarihini ele alırken üçüncü aşama olarak gerçek uygarlık durumu ile karşılaşılmaktadır. Hileli, sahte, yalancı sözleşmenin yapıldığı sahte uygarlık döneminde, eşitsizlik siyasal bir boyut kazanmıştır. Artık yeni dönemle birlikte özgürlük istenmektedir ve bu sivil özgürlüktür. Bunun gerçekleşmesi ise yeni bir sözleşmeyle mümkündür. Çünkü yozlaşmış bu medeni toplumdan kurtuluş şarttır. Bunun için Rousseau sözleşmedeki amacı şu şekilde açıklar:

“Üyelerinden her birinin canını, malını bütün ortak güçle savunup koruyan öyle bir toplum biçimi bulmalı ki, orada her insan hem herkesle birleştiği halde yine kendi buyruğunda kalsın, hem de eskisi kadar özgür olsun” (Rousseau, 2012: 14).

Bunun için zengin veya fakir toplumun tüm fertleri tüm haklarını bir sözleşmeyle ahlaki topluluğa devretmelidir. Ancak bu kurtuluş için insanlarda bir tedirginlik vardır. Çünkü hem bir egemenin yönetimi altına girmek zorunda kalacaklar, hem de bu egemenin yönetimi altına girdikten sonra özgürlüğü kaybetmiş olacaklar. İşte burada bir paradoksu ortaya çıkarmıştır, ancak tedirginliğin çözümü vardır. Şöyle ki; topluma katılan her birey kendini tüm hakları ile birlikte toplumun tümüne bağlaması gerekir. Böylece her kişi kendini tümüyle topluma verdiği için herkesle aynı durum

içinde olacaktır ve bunu başkaları için zarara çevirmekte de bir fayda olmayacaktır (Rousseau, 2012: 14)

Toplum sözleşmesine kimler katılacaktır? Cevabı; sahte uygarlık durumunun ortaya çıkardığı zengin ve ayrıcalıklı olanlar ile yine aynı uygarlığın ortaya çıkardığı kaybedecek bir şeyi olmayanlar, yani fakirler katılacaktır. Sözleşmenin yapılmasıyla neler değişecektir? Herkes eşit ve özgür olacak, değiş-tokuş olacak ve kimse bir şey kaybetmeyecek, güvenlik sağlanacak, gerçek özgürlük meydana gelecek, ortak dayanışma söz konusu olacak ve sonuçta herkes sahip olduğundan fazlasını elde edemeyecektir. Böylece ahlaki, kolektif bir varlık olarak insan yenilenmiş olacaktır. Rousseau'ya göre toplum sözleşmesi şu şekilde özetlenebilir: “Her birimiz bütün varlığımızı ve bütün gücümüzü bir arada genel istemin buyruğuna verir ve her üyeyi bütünü bölünmez bir parçası kabul ederiz” (Rousseau, 2012: 15).

Sözleşme yapılır ve artık değişim başlar. Çünkü bireysel ve toplumsal çıkarlar uzlaştırılmaya çalışılmaktadır. Burada anahtar rol genel iradededir. Egemenlik ise genel iradenin uygulanmasıdır. Üç tür irade vardır; özel irade, herkesin iradesi ve genel irade. Özel irade; ayrıcalıklara yönelir, yurttaş bunu elemelidir, çünkü bireysel çıkarı takip eden ‘insanla’ özdeşleşir. Herkesin iradesi; özel iradenin toplamıdır ‘insanla’ özdeşleşir. Genel irade; egemen otoritenin yaratıldığı süreçtir, yani bu sürecin amacıdır. Genel iradenin ortaya konması için yurttaşlar özel iradelerini elemelidir. Eşitliğe yöneliktir çünkü herkesin iradesidir. Genel irade yurttaşla özdeşleşir. Genel iradenin hareket etmesi için egemenlik olmalıdır. Egemen halktır ve egemenlik genel iradenin işlemesidir. Egemenliğin özelliklerine bakılacak olursa, egemenlik başkasına devredilemez, bölünemez, mutlaktır ve doğrudur (Rousseau, 2012: 23-14).

Ayrıca gelecekte kurulacak toplumsal düzenin kurallarını egemen belirleyecektir. Egemen gücün sınırlarının ne olduğu konusunda Rousseau şöyle der: “...egemen varlık ne denli mutlak, ne denli kutsal, ne denli dokunulmaz olursa olsun, genel sözleşmelerin sınırlarını aşamaz ve her insan bu sözleşme gereğince mallarından, özgürlüğünden kendine ne kaldıysa, ondan tümüyle istediği gibi yararlanabilir. Öyle ki, egemen varlık, yurttaşlarından birini öbürlerinden daha çok yük altına sokmaya yetkili değildir. Çünkü o zaman iş özel alana girer ve bu yüzden egemen varlığın yetkisi dışında kalır” (Rousseau, 2012: 30-31). O halde, şimdi kural konacaktır.

Konulacak olan kural yani yasa, yurttaşların bütünü içindir, isim söyleyerek kişi ayrımı yapmaz. Yasayı yapan genel istemdir. Yasa bir yönetim işidir ve Rousseau'ya göre yasayla yönetilen her devlet Cumhuriyet'tir. Toplum halinde birleşmekten bahsedilecekse bunun koşullarından birisi yasadır (Rousseau, 2012: 34-36). “İnsanlar gibi ulusların da gençlik ya da olgunluk çağı vardır diyebiliriz; onları yasalara bağlı kılmadan önce, bu çağın gelmesini beklemek gerekir”(Rousseau, 2012: 42). Yasama meclisi vatandaşlardan oluşmakla birlikte yasa koymaktadır. Çünkü ortak çıkar arzulanmaktadır ve bunu genel iradeye göre yapmaktadırlar. “Yasama gücü halkın elindedir, ondan başkasında da olamaz” (Rousseau, 2012: 53). Sonra yasa koyma yetkisi olmayan yürütme organı vardır. Bu bir nevi yönetimle-yöneticiyle ilgilidir. Bu anlamda hükümetin ne olarak anlaşıldığına bakmak gerekir. Rousseau'ya göre, hükümet yasaları yürütmek, politik ve toplumsal özgürlükleri sürdürmek için yurttaşlarla egemen varlığın karşılıklı ilişkilerini sağlayan bir araç konumundadır. Hükümetteki görevliler veya krallar kısacası yöneticilerin hepsine hükümdar denmektedir (Rousseau, 2012: 54).

“Hükümet ya da yüksek yönetim diye yürütme gücünün yasal yoldan kullanılmasına; hükümdar ya da görevli diye de, bu yönetim işini üstüne alan kimseye ya da bütününe diyorum” (Rousseau, 2012: 54).

Rousseau hükümetteki yönetim şekilleri üzerinde de durmaktadır. Üç tür yönetim şekli vardır. Demokrasi, aristokrasi ve monarşidir. Demokrasi küçük devletlere, aristokrasi orta dereceli devletlerde ve monarşi varlıklı devletler de elverişlidir. Burada dereceden kasıt nüfus yoğunluğudur. Mesela şöyle ki, toplumda nüfus çoksa kral veya kraliçe yürütür, bunların yasa koyma yetkisi yoktur ve halk adına egemenliği kullanır. Toplumda nüfus az ise aristokratik meclis yürütür. Yasa koyma yetkisi yoktur ve halk adına egemenliği korur. Ama hepsinde bulunan ortak yöne bakıldığında, hükümetin egemen varlığının denetimi altında olmasıdır. Rousseau yönetim şekillerinin ardından sistemin işlemlerini sağlamak için bazı önlemlerden bahseder. Bunu ele alırken yurttaşların toplumsal duygularıyla benzeterek yapar (Rousseau, 2012: VIII).

Rousseau'nun toplum sözleşmesine karşın, Hobbes'un toplum sözleşmesine de kısaca bakmak gerekir. Çünkü benzer kavramlara düşünürlerimizin yüklediği anlamın farklılığı ve işleniş biçimi düşünsel anlamda bize farklı bir bakış sunduğu gibi iki düşünürü de kıyaslayarak değerlendirme imkânı vermektedir. O halde Hobbes'un sözleşme kuramına bakılacak olursa, doğa durumu ve insan doğası kavramlarından hareketle daha önce bahsedildiği üzere doğa durumundaki eşitliği ele alır. Ona göre, bu eşitlikten

güvensizlik doğar. Nitekim benim istediğimi başkası da isteyebilecek seviyededir. Güvensizlikten de savaş doğar. İnsan doğasında üç temel kavga nedeni vardır; rekabet, güvensizlik ve şan-şereftir. Sonuçta devlet olmadıkça herkes herkese karşı savaş halinde olur. Böyle bir savaş halinin de getirdiği sıkıntılar olur. Ancak şunu ekleyelim, böyle bir savaşta hiçbir şey adalete aykırı değildir. Bu savaş durumunda insanları barışa yönelten duygularda vardır; ölüm korkusu, rahat bir hayat için gerekli şeyleri elde etme arzusu ve çalışarak onları elde etme umudu. Böylece akıl insanlara üzerinde anlaşabilecekleri uygun barış şartlarını gösterir. Bu şartlara da doğa yasaları denir. Bizim doğal haklarımız vardır ve dolayısıyla herkesin her şeye hakkı vardır. Bu temel doğa yasasıdır. Ancak insan barış ortamını yakalamak için bu haklarından birazını Leviathan havuzuna koymalıdır. Bütün haklarda devredilebilir nitelikte değildir. Leviathan devleti simgeleyen bir metafordur. Bir elinde kılıç bir elinde meşale dilediği gibi halkını aydınlatır, ancak halkı ona karşı bir çıkışta bulunursa da kılıcını gösterir. Bu sebeple insanlar kendi güvenlikleri ve diğer yaşam olanakları için sözleşme yapmak durumunda kalırlar ve bir toplum sözleşmesi yaparlar. İnsanlar artık Leviathan'a haklarından biraz biraz vermiştir. Böylece adalette mülkiyet ve devletin kurulmasıyla başlayacaktır (Hobbes, 2001:92-106). Anlaşılacağı üzere Rousseau'nun toplum sözleşmesine yükledikleri anlam birbirinden farklıdır. Çünkü insan doğası ve bu doğanın şekillenme biçimi farklı duygular ve yetkinliklerin gelişmesini ifade etmektedir. Dolayısıyla sözleşmeye yüklenen anlamda birbirinden farklıdır.

Sonuç olarak Rousseau'da gerçek uygarlık durumunun ifadesi olan toplum sözleşmesinde sadece sözleşmenin gereklerinin neler olduğundan ve amacından bahsedilmemiştir. Aynı zamanda yönetim şekilleri ve sözleşmenin sürekliliğinin sağlanması üzerinde de durulmuştur. İnsanın değerli bir varlık olarak ele alındığı sistemde tüm yurttaşların yaşamı esas alınmıştır. Yurttaş ayrımı gözetmeksizin yapılan sistemde, eşitlik olgusunun kendini gösterdiği bir yapı bulunmaktadır. Ayrıca özgürlüğe de büyük oranda kapı açan bir sistem sunulmuştur.

2.3. Rousseau'nun Uygarlığa Yönelttiği Eleştirileri

2.3.1. Özgürlük ve Eşitlik Temelli Eleştiri

Rousseau'da insanlığın evrimi ele alındıktan sonra, bu evrimin getirdiği sonuçların değerlendirilmesine bakmak gerekir. Rousseau eleştirel bakışla insanın dönüşümünün meydana getirdiği durumları ele alır. Rousseau'nun uygarlığa yönelttiği

eleştirileri dönemin Aydınlanma düşüncesi ve yaşayışının etkisiyle oluşmuştur. Rousseau'nun uygarlık adı altında vereceğimiz Aydınlanma eleştirileri genel anlamda iki başlıkta şekillenmektedir. Bunlardan birincisi; özgürlük ve eşitlik temelli eleştiri iken ikincisi; özel mülkiyet ve iş bölümü temelli eleştiridir. Rousseau'nun daha sonra değerlendireceğimiz bilim, sanat, ahlak, toplum, devlet (politika), din, kültür, eğitim eleştirileri de yine bu başlıkların içeriklerine dikkat edilerek değerlendirilecektir. Özgürlük ve eşitlik temelli eleştiride, insanlığın ilerlemesi ve gelişmesine bağlı olarak özgürlüğün ve eşitliğin değişikliğe uğraması söz konusu edilir. Özgürlük ve eşitlik durumlarındaki bu değişiklik uygarlığın ilerlemesine bağlı olarak olumsuz şekilde gerçekleşmiştir, aynı zamanda bunun sebeplerini, eleştirilerini ve önerilerini de Dijon Akademisine gönderdiği “*İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kaynağı Konusunda İnceleme*” başlıklı yazısında vermeye çalışır.

Rousseau'ya göre; insanlar arasında iki tür eşitsizlik bulunmaktadır:

- 1) Maddi eşitsizlik: Gençlik, yaşlılık, dinçlik, hastalık, gövde ya da düşünme gücü gibi doğuş ayrılıklarından gelmektedir.
- 2) Manevi eşitsizlik: Kişiler arasındaki antlaşmalardan, onların uyuşmasıyla yerleşmiş sözleşmelerden geliyor. Burada birilerinin başkalarından daha zengin, daha nüfuzlu, daha şerefli olması söz konusudur. Ayrıca buradakilerin; buyruk vermek gibi birtakım imtiyazları vardır ve bu imtiyazlar başkalarının zararına olarak elde edilmektedir (2018a: 87).

Yapılan bu ayırmadan sonra; Rousseau bu yazısında temelde üç şeyi ele alacaktır. Birincisi; olaylar birbirini kovalarken ve hak kaba gücün yerine geçerken nasıl oluyor da yasalar doğayı zincire vuruyor? İkincisi; hangi mucizeyle güçlü çelimsiz hizmetçi oluyor? Üçüncüsü; gerçek bir mutluluk içinde yaşarken halk nasıl olup da bunu hayali bir refahla değiştiriyor? Bu sorulara cevap aramaya çalışmak; Rousseau'nun doğa durumundan çıkmış olan insanın, özgürlüğü ve eşitliği neden kaybettiğini, dahası bu kaybediş durumunda insanın yaşayışı, duyguları ve diğerleriyle olan toplumsal ilişki içerisindeki tutumunun nasıl olduğunu görmeye yardımcı olur.

Daha önce insanlık tarihi adını verdiğimiz başlıkta doğa durumunu, insanın süregelen yaşamının ilk basamağı olarak görmüştük ve Rousseau açısından insana dair olumlanabilecek ne varsa bu dönemdeki insanda mevcut olduğunu söylemiştik. Bunlardan en önemli iki tanesi de insanın doğa durumunda özgür olması ve eşit

olmasıydı. Doğa durumunda özgür olan insan aynı zamanda mutlu bir varlıktı ve bu durumda özgürlük, eşitlik yerilecek bir şey değil, hatta insana ait olan ve kendi kendine yetmesini sağlayan bir yaşayış şekli olarak nitelendirilmekteydi. Rousseau bu sebeple doğa durumunda özgürlük ve eşitliği eleştiriye tabi tutmaz. Ancak onu uygarlık eleştirisi yapmaya iten şey, yaşayışın en önemli şekli olan özgür ve eşit yaşamının süreç içerisinde değişikliğe uğramasıdır. Çünkü özgürlük ve eşitliğin hüküm sürdüğü doğa artık sarsılmıştır, yerine başta güvensizlik duygusu olmak üzere birçok korku gelmiştir. Bu durum, Aydınlanma denilen uygarlık anlayışının sonucudur. Aslında aydın, uygar veya modern dendiği zaman ilerleyen, gelişen hayatın daha kolay ve yaşanılabilir olduğu bir dünya ve yaşayış insanın zihninde canlanır. Ama Rousseau için durum hiçte öyle değildir. İnsanlık tarihinde; insanın duygularının, istek ve arzularının değişmesiyle ortaya çıkan bir döneme geçilmiştir. Aile olmağın, yaşam için kulübeler inşa etmenin, toplum oluşturmanın tohumları açılmıştır. Bu tohumlar filizlenerek Rousseau için istenmeyen sonuçlara neden olmaya başlamıştır. Bu değişim olgusunu Rousseau'nun dilinden dinlersek neyden neye dönüştüğü daha iyi anlaşılacaktır.

“...[K]ısacası sadece bir tek kişinin yapabileceği işlere, birçok elin katılmasına gerek göstermeyen sanat ve hünere özenle çalıştıkları sürece doğalarının olanak verdiği kadar, doğaları gereği olabilecekleri kadar özgür, sıhhatli, iyi, mutlu yaşadılar; kendi aralarından bağımsız bir ilişkinin zevklerini tatmaya devam ettiler. Fakat bir insanın yardımına gereği olduğu anda, bir kişinin iki kişiye yetecek kadar yaşama araç gereçlerine sahip olmasının yararlı, karlı olduğu fark edildiği anda eşitlik kayboldu, mülkiyet işe karıştı, çalışma zorunlu oldu; geniş ormanlar insan teriyle sulanması gereken, köleliğin ve sefaletin derhal filiz verip ekinlerle birlikte arttığı hoş ve güleç kırlar haline geldi” (Rousseau, 2018a: 144).

Görülüyor ki, sahte uygarlık dönemine geçen insanın varlığındaki, yaşayışındaki değişim Aydınlanmaya giden yolda eleştirilmektedir. Çünkü Aydınlanma özgürlük ve eşitlik kavramlarının hiçte istenildiği gibi yaşanılmadığı, anlaşılmadığı bir döneme işaret etmektedir.

Rousseau, eşitsizliğin sürecini aşamalar halinde ele almaktadır. Ona göre mülkiyet hakkının kurulması ilk aşama, yüksek görev makamlarının kurulması ikinci aşama, meşru ve kanunlara uygun erkin keyfi erk haline gelmesi üçüncü aşamadır. Üçüncü döneme diğer aşamalardan sonra ulaşılmaktadır (2018a: 167)

Bunlardan birincisi, ilerleyen sayfalarda farklı bir başlık içerisinde ayrıntılı bir şekilde verilecektir. Ancak Rousseau'nun bu konuya özeldeki yaklaşımına değinecek olursak, eşitsizliğin siyasi durumuna geçişinin yaşanmasıyla toplumsal ilişkiler bağı ortaya çıkmaktadır. Bunun sonucunda, 'toplumsal köle insanı' meydana gelir. Burada kölelik iki şekildedir; ya doğanın kölesi olunur ya da diğer insanların kölesi olunmaktadır. Eşitsizlikle ilgisi bakımından diğer insanların kölesi olan insan ya yoksuldur ya da konumuna bakmaksızın zenginlerin kölesi olmaktadır. Kaldı ki, zenginler de kendilerinden daha zengin olan bir diğerinin kölesidir. Bunun farkına varmayan insan bu şekilde medenileşir, ayrıca tüm zekâsı gelişir, yetenekleri en üst düzeye çıkar ve kölelik için ilk adımı atarak ortak yarar için iktidarı oluşturmaya başlar. Bu süreç içerisinde mülkiyet ortaya çıkar ve yöneticiler belirleyici konumundadırlar. Ancak meşru yönetimin, keyfi yönetime dönmesi de söz konusudur. Bununla birlikte zengin-yoksul eşitsizliği, güçlü-güçsüz eşitsizliği, köle-efendi eşitsizliği ortaya çıkmaktadır ve bu artık sosyal eşitsizliktir. Eşitsizliği çoğaltan sebepler; doğa durumundan uzaklaşmak ve toprağın ve madenlerin işlenmesine bağlı olarak iş bölümüdür. Bunlar doğal olmayan eşitsizlikleri çoğaltır ve mülkiyet devreye girmeye başlar. Çünkü üretimin birikimi kimisinde fazla, kimisinde az olmaktadır. Bu durumda birinin diğerine muhtaç olması söz konusudur. Bu muhtaçlık zenginler ve yoksullar arasındadır. Anlaşamadıkları için de savaşa sürüklenirler ve savaşın sonucunda zenginler devleti kurar. Yalancı bir sözleşmeyle devlet kurulur. Bu yalancı sözleşme, aslında eşitsizliğe siyasal bir boyut kazandırır. Devlet ise zenginlerin konumlarını sağlamlaştıran ve eşitsiz ilişkileri kurumsallaştıran bir yapıya bürünmüştür.

Doğal durumda eşitsizlik hemen hemen hiç belli değildir. Doğal eşitsizlik, birtakım dolambaçlı yollardan giderek gelişmeye başlar. İnsan bu eşitsizliğin farkına vardığında bile onu köleleştiren şeyin ne olduğu konusunda uyutulabilir. Şöyle ki; sahte uygarlık dönemine geçildiğinde insan şu şekildeydi: "En iyi şarkı söyleyen ya da dans eden, en güzel, en güçlü, en becerikli olan ya da en güzel konuşan, en çok sayılan insan olurdu; bu eşitsizlik, aynı zamanda kötülüğe doğru ilk adım oluyordu" (Rousseau, 2018a: 141). Aydınlanma öncesinde yaşanan yüzyıl savaşları, otuz yıl savaşları mülkiyet olgusu düşünüldüğünde birçok olumsuzluk barındırmaktaydı. Aydınlanma dönemi incelendiğinde ise yine mülkiyetin getirmiş olduğu olumsuzluklar vardı ve Rousseau tarafından eleştirildi. Burayı biraz daha açarsak:

“Bu büyük değişmeyi sağlayan zanaat; madencilik ile ziraattır. şaire göre altın ile gümüş, filozofa göre, demir ile buğday kişioğlunu uygar kılmış ve mahvetmiştir. Toprağın ekilmesi, ister istemez bölüşülmesini gerektirdi. Mülkiyette bir kez tadılınca, ister istemez adalet kurallarının temeli oldu” (Alsan, 1962: 38).

Gerçek sözleşmenin yapılmasına kadar gelen süreçte adaletin ve mülkiyetin temel algısı hiçte kabul edilecek düzeyde değildi. Bunun en güzel örneklerini aydınlanma öncesi köle ticareti, zorunlu gler, sömürü faaliyetleri göstermektedir. Aydınlanma döneminde birçok insan tarafından bunların dönüşümü iyiye varan bir yaklaşımla değerlendirilmektedir. Hemen her alanda olumlu gelişmelerin gerçekleştiği iddiasında bulunulmaktadır. Ancak, Rousseau nazarında bu durum insanın doğa durumunda sahip olduklarının bir bir kaybedişinin yasalaştırılması olarak görülmektedir.

Herkes aynı ve eşit yeteneklere sahip değildir. Ayrıca kimi birçok şeyde yeterlidir kimi de yetersizdir. Eğer tam tersi durum olsaydı, herkes eşit bir biçimde kullanır, eşit yerdı ve böylece denge bozulmazdı ama durum böyle değildir. Hiçbir dayanağı olmayan bu denge çabucak bozulmuştur. Bu bozulma nasıl oldu peki? şöyle ki, bu dengenin bozulmasında en güçlü olan, en çok yararlanan, en yetenekli ve en bilgili olan olmuştur. Böyle bir durum sonrası toprakla ilgilenen ifti demire ihtiyaç duyar, demirci ise toprağa değil, işlenmiş olan ürüne yani buğdaya ihtiyaç duyar. Böylece doğal bir eşitizlik dolambaçlı yollardan girerek gelişmeye başlamıştır (Rousseau, 2018a: 148).

Bu eşitizlik durumunun gelişmesinin sonucunda hr ve bağımsız olan insan, çoğalan ihtiyaçlarının baskısıyla benzerlerinin kölesi durumuna gelmiştir. Efendileri ise belki bilmiyorlardı ama köle sayılmaktaydılar. Çünkü yoksulun yardıma ihtiyaı varsa, zenginın de onların çalışmasına ihtiyaı vardır ve insanın yetersizliği onu benzerlerine muhtaç yapmıştır. Bu durumda insanoğlunun düşündüğü şey de haliyle benzerinin kendisine yardımını daimi kılmak için ne yapması gerektiği üzerinedir. Sonra bir şeye karar verir, eğer benzerini kendi yararına çalıştırmak istiyorsa, o bu işi onlara faydalı göstermek zorundadır. Faydalı olduğunu göstermek için söylenenlerde ya gerçektir ya da yalandır. Çünkü kimi bunun için yalana başvurur, kimi de korkutmaya veya zorlamaya kalkar. Sonucunda başkalarının kendisi için çalışmasına alişan kişi artık bu durumdan vazgeçemez hale gelir. Eğer birde o başkaları bu çalışmada kendileri için bir fayda ummazlarsa, o zaman insanoğlu korkutamayacağını anladığında kandırmaya

başlar. “... Bir yanda rekabet, öbür yanda menfaat çarpışması ve daima başkasının sırtından geçinmeyi arayan gizli bir istek, mülkiyetin ilk sonuçları, doğmakta olan eşitsizliğin ayrılmaz yemişlerdi” (Alsan, 1962: 39). Aydınlanma’da gelinen nokta, insanların biri diğerinin söylediklerini yapan bir zincir olduğu görülmektedir. Bu durum insan yaşamının, sosyal, toplumsal, kültürel, ekonomik, dini vs. alanlarını sarmaktadır. Çünkü ‘sen muhtaçsın ve ben sana yardım edeyim’ mantığı yoktur. En azından Rousseau için bu böyledir, ‘sen muhtaçsın ben sana yardım edeyim ama sende benim tarlamı sür, madenimi çıkar’ mantığı hâkimdir. Kaldı ki mülkiyet konusunda eleştireceği üzere toprağa hükmetme mevzusu da özgürlük ve eşitliğin ne derece ortada olmadığını gösteren yapıyı verecektir.

Rousseau insanın ilerleyişiyle beraber ortaya çıkan zenginlik durumunu da eleştirmektedir. Çünkü zenginlik de eşitlik ve özgürlüğün kaybolmasının nedenlerinden biridir.

“Zenginlik, soyluluk, mevki, kişisel güç ve değer” insanın toplum içindeki bir ölçüm nitelikleridir. Bunların kaynağının indirgeneceği yerde zenginliktir. Zengin olma isteğinden bahsederken Rousseau şunları söyler: “Bu hepimizi yiyip bitiren, evrensel, ün kazanmak, üstün tutulmak arzusunun yetenekleri ve güçleri nasıl kullanıp denediğini, boy ölçüştürdüğünü, tutkuları ne kadar dürtüp çoğalttığını, bütün insanları birbirinin rakibi, daha doğrusu düşmanı haline getirip, bu kadar iddia sahibini aynı alanda koşturup her gün her türden yenilgilere, başarılarla ve yıkımlara sebebiyet verdiğini gösterirdim” (Rousseau, 2018a: 169).

Rousseau’ya göre; zenginler yoksullar var olduğu için zengin olduklarının farkındadırlar eğer zenginler zengin olarak kalsa ve halk yoksulluktan kurtulsa onlar mutlu zenginler olamayacaklarıdır (2018a: 170). Eşitlik ve özgürlüğün kaybolması ahlaktan sanata kadar toplumun işleyen disiplinlerinde de ‘peşin hüküm vermek gibi’ durumlar ortaya çıkarmaktadır. Zamanında doğal insan özgürüm diye orman yakmamıştır veya kendi türünü ilkin gördüğünde öldürmemiştir. Doğal insan içgüdüleriyle hareket ettiği için beslenme ve güvenli yerde barınma gibi ihtiyaçlarını doğanın kendisine sağladığı ölçüde, faydasına kullanmıştır. Bu sürecin ilerleyişiyle ihtiyacı değişen insanın rekabet duygusu da arttığından birçok kötülüğe sebep veren bir duygu olarak, her şeyin daha fazlasını kendinde isteme arzusu insanın özgürlüğünü kaybetmesinin bir diğer nedeni olmuştur. Çünkü bunları elde eden kimsenin başka bir kimsenin kölesi olduğu görülmektedir.

Sonuç olarak Rousseau, uygarlığın gelişmesiyle eşitlik ve özgürlüğün yok olduğuna işaret etmektedir. Bunun örneklerinden biri de Aydınlanma dönemidir. Hatta buna dair Rousseau'nun bir söylemi de şu şekildedir: “Doğa halinde hemen hiç bozulmayan eşitsizlik, gücünü ve artışını bizim yeteneklerimizden, yani insan aklının ilerlemesinden alır ve sonunda mülkiyet kanunların yerleşmesiyle sabitleşip yasallaşır” (Rousseau, 2018a: 175). Ek olarak şunu da söylemek gerekir: “Sadece pozitif hukukun izin verdiği tinsel eşitsizlik, maddi eşitsizlik ile aynı oranda bulunmazsa, doğal hukuka aykırıdır; böyle bir ayırım, bütün uygar insanlar arasında hüküm süren böyle bir eşitsizlik türü konusunda, bu bakımdan ne düşünülmesi gerektiğini yeteri kadar belli eder...” (Rousseau, 2018a: 175-176). Bu düşünce doğa kanununa açıkça aykırı olan bir yapıya işaret eder. Mesela bir çocuğun yaşlıya emretmesi, bir budalanın bilgiyi yönetmesi yine açlık içinde yaşayan yoksul insanların yanında sayıca az olan kesimden insanların gereksiz şeylerin bolluğu içinde bulunması, bu aykırı yapının örnekleridir (Rousseau, 2018a: 176).

Görülüyor ki, eşitlik ve özgürlük içinde yaşayan doğal insanın, insanlık süreci tarihindeki değiştiğini, uygarlaşma paralelinde olumsuzlandırılmıştır. Nitekim sanayi devriminden tutulımda modern yaşayışa bakıldığında insan kendisi için çalışmaktan ziyade, bir diğer şeyler için çalışmaktadır. Bunlar makam, meslek, daha fazla kâr elde etmek, mesela; mağaza sorumlusu yardımcısı olan bir insan, mağaza sorumlu olmak için çalışır ve bu alanda ilerlemek için kendisine söylenen görevleri yapmak konusunda zincirlerle bağlanmıştır. Rousseau'nun döneminde, uygarlık ve aydınlanma yolunda, hatta modern çağda eşitsizlikler; başta zenginlik farkı olmak üzere, toplumlarda kendini hala göstermektedir. Bu sebeple; İngiliz bir ailenin, böbrek hastası çocuğuna böbrek bulması kolayken, bir Somali'linin çocuğuna böbrek bulması çok zordur ve hatta böbrek veren taraf olabilmektedir. Modern eşitsizlikte; doğa insana eşit şartları sunmuş olsa da ve insanın doğanın durumuna göre evirilen bir yapısı olsa da (kışın kaban giymek, yazın terlik giymek vs.) doğayı işleyiş, bir başkası tarafından sınırlandırılmaktadır. Örneğin, Somali'deki altın madenini Somali toplumu kendisi yararına çıkarmadığı için başka devlet ülkeleri buradaki halkı köle olarak kullanıp, kendisi yararına çıkarttığı için ne mutlak bir eşitlik ne de mutlak bir özgürlükten bahsetme imkânının olması sıkıntılıdır. Dolayısıyla insanın duyguları hırs, para kazanma ihtiyacı, rekabet, daha fazlasını istemesi gibi zenginliği de getirse, bilimi ve sanatı da getirse beraberinde doğal insanın en önemli varlıksal yaşayış durumu olan

özgürlük ve eşitliğin kayboluşuna sebep olmuştur. Özgürlük ve eşitlikle bağlantılı olarak özel mülkiyet ve iş bölümünü Rousseau'nun nasıl ele alıp eleştirdiğine bakmak gerekir.

2.3.2. Özel Mülkiyet ve İş Bölümü Temelli Eleştiri

Rousseau, *İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kaynağı* yazısının ikinci bölümünde mülkiyeti eşitsizlik bağlamında ele alarak değerlendirmektedir. Mülkiyetin getirdikleri konusunda eleştiride bulunmaktadır. Bu eleştirilerinden biride iş bölümü üzerinedir. “Rousseau, kültürel farklılıklarda, sarayın yapaylıklarından, tutkunun ve rekabetin yol açtığı olumsuz etkilerden ve özel mülkiyetin yarattığı eşitsizlikten arındırılarak insanın nasıl yeni baştan yaratılacağını araştırır” (Çuhadar, 2017: 147). Buna göre, ‘eşitsizlik-mülkiyet-devletin doğuşu’ ilişkisinde mülkiyete dayanarak sürekli eşitsizliğin nasıl ortaya çıktığını, devletle ilişkisinde neye sebep olduğunu ve buna nasıl son verilmesi gerektiğini açıklamaktadır.

Doğa durumunda yalnız ve özgür yaşayan insan birtakım doğa olaylarının etkisiyle ve bazı etkenlerin olmasıyla bir araya gelmektedir. Şöyle ki; depremler, tufanlar, yanardağ patlamaları, şiddetli yağmur ve yıldırım düşmesi sonucu çıkan orman yangınları, denizlerin taşması vs. meydana gelmesiyle vahşiler korkarak başka yerlere dağılırlar ancak sonraları onlar bir araya gelirler çünkü sadece bir vahşinin değil diğer tüm vahşilerin kayıpları vardır ve bunun üstesinden gelmek birlikte olmayı zorunlu kılmaktadır. Doğal felaketler eski zamanlarda sık görüldüğü ve daha şiddetli olduğu için bu durum insanları daha çok birbirlerine yaklaştırmaya götürür. İnsanların bir araya gelmesiyle toplumlar meydana geldiğinde ise doğa olayları şiddetini azaltmıştır ancak Rousseau'ya göre bunun getirdiği sonuçlarda vardır. Yani dağınık haldeki insanları birbirlerine yaklaştıran doğal afetler bir arada olan insanları da dağıtacaktır (2018b: 44).

İnsanlar bir arada yaşayabilmek için kulübeler inşa etmekte ve konutlar yapmaktadır. Böylece aile mefhumu ortaya çıkar. Bu ilk aile olgusunda kadın ve erkeğin hayat tarzı aynıdır, sonuç olarak yerleşik hayata geçilmiştir. Yerleşik hayata geçişle birlikte insanın geçimini nereden sağlayacağı sorununa, toprak, yani tarım ve madencilik cevap vermektedir. İnsanlar artık toprakları işlemeye ve paylaşmaya başlar. Tarım ve madencilik insanın yalnız yaşayışındaki kendine bakma ve beslenme ihtiyaçlarının değiştiği ve işlendiği ilk alanları temsil etmektedir. Bu paylaşım sahiplik bildirmesi adına ilerleyen süreçte mülkiyetin ortaya çıkmasına neden olur. Mülkiyetler

bir nevi ‘benimdir’ demek adına özel mülkiyeti ortaya çıkarmıştır. Ancak özel mülkiyete sahip olmak için belirli şartlar vardır, bu da mülkiyet hakkı denilen ‘ilk oturma hakkıyla’ başlayan ve birtakım özel şartları da beraberinde getiren bir duruma içerir. Şöyle ki; eğer mülkiyet hakkından bahsedilecekse ilkin söz konusu toprakta daha önce kimse oturmamış olacaktır. Sonra kişi yalnız yaşamını sürdürmesini sağlayacak bir yeri ele geçirecek ve en son bu toprak ‘emek’ ve ‘yetiştirmeyle’ elde edilecektir. Böylece mülkiyetin emekle olan ilişkisinde insan özel mülkiyet hakkına sahip olabilecektir. İnsanın doğadaki mülkiyetinin emekle ilişkisi; gelişim ve sonuçları Rousseau tarafından şu şekilde değerlendirilir:

“İnsan akli daha çok aydınlandıkça, hüneler ve sanayi daha yetkinleşti. Taştan, sert ve kesici bir çeşit balta yapabilmeye, ilk rastlanan ağacın altında uyuma ya da mağaralara çekilme bırakılarak, odun kesmek, toprağı kazmak, ağaç dallarından kulübeler düşünöldü; bu sonradan balçık ve çamurla sıvandı. Bu, ailelerin kurulmasını, birbirinden ayırt edilmesini meydana getiren bir çeşit mülkiyet benimseten ilk devrim dönemi oldu; işte bu mülkiyetin ortaya çıkması ile hemen birçok kavga ve çatışma doğdu” (Rousseau, 2018a: 138).

Özel mülkiyet hakkının ortaya çıkmasıyla birlikte aile kurumunda da bazı değişiklikler yaşanmaya başlamıştır. Özellikle kadın ve erkeğin hayat tarzı değişmiştir; kadın daha çok kulübe ve konutlarda kalmakta, çocukla ilgilenmektedir, erkek de ortak geçim araç gereçlerinin peşinde koşmaktadır. Zamanla bu mülkiyet hakkının ortaya çıkardığı olumsuz sonuçlar meydana gelerek artmaya başlamıştır. Bunlardan ilki güvensizliktir, diğerleri de daha başka kötölüklerdir. Rousseau’nun bu konuya dair söylemleri bulunmaktadır. Buna göre,

“Toprakların işlenmesinin zorunlu sonucu olarak toprakların paylaşılması geldi; mülkiyet bir defa kabul edilince de bunun sonucu olarak ilk hukuk kuralları doğdu. Çünkü herkese kendisinininkini vermek ve bunu tanımak için herkesin bir şeye sahip olması gerekir; bundan başka, insanlar ileriye görmeye başladıkları, hepsi de kendilerinde kaybedilecek bazı şeyler gördükleri için başkasına yapabileceği haksızlığın misillemesine uğramaktan korkmayan kimse kalmadı” (Rousseau, 2018a: 147).

Bütün bu olanların toplamı haksızlığın meydana gelmesine neden olmaktadır ve mücadele edebilmek için cezalandırma gerekliliği zorunlu bir şekilde ortaya çıkar. Cezalandırmanın bir nevi eşitliği ve eşitsizliği açısından öneminin akabinde sözleşme

yapılır. Çünkü insanlar güvensizliğin ortaya çıkmasıyla güvenliklerini ve özgürlüklerini garanti altına almak istemektedir. Bu yüzden birbirleriyle sözleşme yoluna giderler. “Rousseau için, mülkiyetin ortaya çıkmasıyla birlikte toplumsallaşma sürecinde, artık insanlar arasındaki savaşın hüküm sürmekte olduğu, insanlar arasında bir tür köle-efendi ilişkisi kendini göstermeye başladı bu nedenle insanlar sözleşme yaparak bir araya gelmek zorunda kaldı” (Erkek, 2015: 201).

Sözleşmede, hukuk sistemi ve güvenlik örgütleri arasında uzlaşma sağlanmaya çalışılır ve bunların uygulanabilirliği, istikrarlılığı, hükümet denilen sözleşmenin sonuç unsuru tarafından sağlanmaktadır. Hükümetin kurulmasıyla birlikte uygarlık fikri ortaya çıkar. Uygar insan, uygar toplum, uygar medeniyet denilen; uygarlıktan ne anlaşılması gerektiğinin tartışıldığı, uygar olmanın özelliklerinin kimlerince belirlendiği, eleştirildiği bir yapıdır. Kimilerine göre, uygar olmaklık medeniliktir, ilkelikten kurtuluştur, yükseliş, ilerleyiştir. Kimilerine göre de, insanı kendi doğasından uzaklaştıran bir fikirler yumağıdır. İşte bu noktada Rousseau'nun uygarlık eleştirisi, insanı doğasından uzaklaştıran, medenileşmenin gerekleri olarak görülen düşünce üzerine gerçekleşir. Bu anlamda bilim, sanat, ahlak, toplum, devlet (politika), din, kültür, eğitim vb. açısından negatifliklerin eleştirilerek uygarlığın sonuç ürünü olan köle-efendi durumuna nasıl dönüştüğünü ele alır. Böylece sonsuza dek sürecek olan eşitsizlik yasasının yerleşmiş olduğu kanısına vararak, mülkiyetin doğuşuyla devletin doğuşunu ilişkilendirir. Çünkü Rousseau'ya göre insandaki mülkiyet düşüncesi uygarlık fikrinin de altyapısını hazırlar.

Rousseau'da mülkiyet-özel mülkiyet olgusunun nasıl ortaya çıktığını belirlenmeye çalışılmasının ardından bu sürecin iş bölümü ile ilişkisine de bakmak gerekir. Doğa durumundaki doğal insanlar, sahte uygarlık dönemine geçtiklerinde toplumu oluşturarak bir araya gelir. Böylece, daha önce bahsedildiği gibi kadın ve erkeğin yaşayışındaki işlerin bölünmesine sebep olur. Ancak insanlar kabileler halinde yaşadıkları için mesela; bir geyik avlanacaksa kabile erkekleri toplanır ve her biri kendi görevini yerine getirirdi. Geyiğin kaçmasını engellemek için onu insan dairesi içine alındıklarında, geyiğin arkasında duran insanda işini layıkıyla yapmakta ön tarafında duranda böylece geyik hepsinin ortak çalışmasıyla avlanmaktadır. Özel bir şekilde insanın kendisi bir başkasının yardımı olmadan tavşan avlarsa diğerlerinin ondan pay isteme durumu olmaz ve avlayan kendisi tüketebilmektedir (Rousseau, 2018a: 137).

Toplumsal hayata geçişin getirdiği mülkiyet olgusuyla birlikte insan tarım ve madencilikle uğraştığından dolayı, bunların üretiminde gerekli olan da işgücüdür, işçi insanlardır. Bu sebeple bir işi veren zengin, yani efendi, birde işçi olan, yani köle, ortaya çıkar ve iş bölümü, eşitsizliği yine devreye sokar. Özgürlüğünü zaten yitirmiş olan insan için biri diğerinin kölesi konumundadır ve onun verdiği işleri yapar. Tabiki sonraları insanların mülkiyet ve iş bölümü konusundaki durumları toplum sözleşmesiyle garanti altına alınacaktır. Böylece mülkiyet hakkı korkulacak bir şey olmaktan çıkacak, eşitlik sağlanmaya çalışılacaktır.

İnsanlık evriminin üç aşaması sırasıyla gerçekleştikçe ve insan akli da yetkinliğini belirgin hale getirdikçe, mülkiyet bilinci de bu aşamalardan gerçekleşmektedir. Bu bilincin uygarlık dönemindeki yansıması eşitsizlik ve birçok kötülüğün ortaya çıkmasıyla kendini gösterir. Bunun örneklerini sömürü altındaki ülkelerde görmek mümkündür. Yani mülkiyet-özel mülkiyet hakkının adaletsiz yaklaşımla bir nevi köle-efendi, ast-üst, zengin-yoksul vb. durumlarının sebebi konumunda olduğu gözükmemektedir. Rousseau toprak ve ham madde varlığının uygarlığın ilerlemesiyle savaş sebebi haline döneceğinin güzel bir açıklamasını yapar. Ancak burada savaş sebebi toprak ve ham madde üzerine bir nevi mülki hak ilan etmek durumu yatmaktadır. Bu durumun temelinde de insanın daha fazlasını istemesi vardır. Nitekim Rousseau'nun bulunduğu dönemde de bunun örnekleri mevcut olduğu için eleştirilerinde yer etmesi makul görünmektedir.

Rousseau'nun uygarlık gelişimiyle paralel ulaştığı bir diğer sonuç ise; zamanın bütün düşüncelerine karşı gelerek toplumsal felaketlerin nedeni olarak gördüğü eşitsizliktir, eşitsizliğin kaynağı da özel mülkiyettir (Evren, 2015: 40). Uygarlıkta kendini gösteren bir diğer problem 'yoksulluktur'. Rousseau'ya göre uygarlığın yoksullukla da ilişkisi vardır. "...mülkiyet bir defa kabul edilince de bunun sonucu olarak ilk hukuk kuralları doğdu" (Rousseau, 2018a: 147). Böylece haksızlığı engellemenin yolu mülkiyet fikrinin el emeğinden çıkmış olmasıdır. Diğer türlü kabul etmek zordur. Bu konuda Rousseau'nun bir söylemi de şudur: "Ekiciye işlediği toprağın ürünü üzerinde hak tanımakla, hiç değilse hasat vaktine kadar zaman üzerinde de hak tanımış olan –ve yıldan yıla sürüp giden- biricik çalışma şekli budur. Bu emek devamlı olarak elde bulundurulmuş bir mal meydana getirerek, kolaylıkla mülkiyet haline dönüşür" (Rousseau, 2018a: 147). Rousseau bu söylemiyle ilk hukuk kurallarının ve mülkiyet hakkının sınırını çizmiş olmaktadır.

“Rousseau'ya göre, insanlar doğal halde özgürce yaşarlarken, ne zamanki birisi bir toprak parçasını çitle çevirip 'bu benimdir' dediği gün bozulma başlamıştır ve o kişi de uygar toplumun gerçek kurucusudur. Uygarlık, doğadan kopuşun ve beliren mülkiyet olgusuna bağlı olarak ortaya çıkan sosyal adaletsizlik ve istikrarsızlıkların kaynağıdır” (Bakır, 2007: 106).

Ancak insan ‘bu benimdir ya da bu bana aittir’ sözüne inanmasaydı her şeyin herkese ait olduğunu mesela bir meyvenin herkese ait olduğunu toprağı da kimseye ait olmadığını bağırsaydı suçlar, savaşlar, cinayetler, yoksulluklar ve daha başka korkunç olaylardan uzak durulmuş olurdu ama işler böyle gelişmedi (Rousseau, 2018a: 133). İnsan ilerledi, ihtiyaçları farklılaştı, çünkü duyguları değişti, yetkinlikleri ve yetenekleri arttı. Bununla beraber doğa da değişti doğadan faydalanma şeklide değişti. Bütün bunlar, Rousseau'ya göre tek tek başlıklar altında ele alacağımız üzere hep olumsuzluklar barındırmaktadır. Rousseau açısında çağımızdaki uygar toplumlar dediğimiz ve medeni milletler dediğimiz ülkelere bakıldığında insanın arzularıyla paralel bir şekilde hep daha fazlasını isteyen bir yapıya dönüştükleri görülmektedir. Dolayısıyla coğrafi olarak dünya haritasını gözümüzde canlandırdığımızda, örneğin Amerika gibi dünyanın en batısında bulunan bir ülkenin dünyanın orta ve doğu taraflarında, yani Asya topraklarında daha ziyade yer altı kaynaklarında söz sahibi olma çabası durumu Rousseau'nun söylemlerine örnek olabilir. Hâlbuki topluluk o bölgede yaşayıp işliyorsa hak ona aittir. Sonradan gelenin hak iddia etmesi mülkiyet hakkı değildir. Yabancı bir ülkenin mülkiyet hakkına sahip olan diğer ülkelerin toprak kaynaklarından hak iddia etmesi, hele ki burada yaşayan kendi toplumunun yurttaşları yoksulken neden makul olsun? İşte bu yüzden uygarlık kisvesi altında diğer topluluklar önünde uygar rolü yapan topluluklar olduğu gibi, uygarlığın da getirdiği çatışma, kargaşa durumu açıktır. Kaldı ki bu sebeplerden ötürü insan hâlâ zincirlerine bağlıdır. Rousseau'nun söylemleri üzerine denilebilir ki, sadece insanlarda köle-efendi durumu yoktur. Toplumlar arasında ve hatta ülkeler arasında da uygarlık, medeniyet denilerek biri diğerinin kölesi olmaktadır. Çünkü ‘doğa durumunda eşit ve özgür olan insan köleleşmiştir.’ Dönem Aydınlanması’nda gelişmiş olan sanayi başta olmak üzere, özel mülkiyet ihtiyacının önemli bir şekilde karşılanması gerektiği için Rousseau tarafından eleştirel bakımdan değerlendirilmiştir.

2.4. Toplum, Devlet(Politika), Din Eleştirisi

Rousseau'nun aydınlanma eleştirilerine baktığımızda toplumu, devleti (politika) ve dini değerlendirerek eleştirilerde bulunduğu görülmektedir. Bu eleştirilerin gerçekleştiği ülkenin durumuna bakıldığında, 18. yy Fransa'sı kilisenin etkinliğini sürdürdüğü ve mutlak krallığında ona eşlik ettiği bir yapıda yönetiliyordu. Ayrıca Fransa İngiltere ile girdiği sömürgecilik mücadelesinde kaybetmişti. Bu yüzden Hindistan ve Kanada'daki sömürgecilik mücadelesinde de kaybetti. Turgot ve Necker gibi aydın bakanların çabalarına karşın, mutlak krallık iktidar kaygısından dolayı ayrıcalıklı sınıfın muhalefetine gerekli olan direnci gösteremedi. Böylece ülke kurtuluş için gerekli reformları yaşama geçiremedi.

Din ve mezhep kavgaları özellikle Cizvitlerle Janseniusçuların'ın çekişmeleri ve Katolik Protestenların Janseniusçular üzerindeki baskısı Port-Royal'in yıkılmasına neden olmuştur. Nantes'in buyrultusunun yürürlükten kaldırılması sonucu olarak saray çevresindeki din istismarcılığı, ikiyüzlülük, mutlak yönetimin aşırı giderleri, ağır vergiler, savaşlar, kıtlık, halkın sefaleti hüküm sürmektedir (İşler, 1999: 50). Böyle bir dönemde uygar olmak, aydınlanmanın hâkim olduğu düşüncesi içerisinde bulunan ülkeler için, Rousseau tersi yönde değerlendirmelerde bulunmaktaydı. Dolayısıyla uygar olduğunu söyleyen toplumun uygarlık belirtileri Rousseau tarafından toplum temelinde eleştiriye tabi tutulup, toplumla ilişkisi bakımından devlet (politika) ve din yapısı ele alınmaktadır. Yani Rousseau'nun doğa durumuna karşı istekli olan tutumu onu uygarlık eleştirisi içerisinde uygarlığın sahip olduğu toplum, devlet ve de din yapısı hakkında eleştirilere zorunlu olarak götürmüştür. Rousseau bu konularda eleştirilerini yapıp olması gereken üzerinde açıklamalarda bulunmaktadır. Bizde eleştirilerle beraber Rousseau'nun olması gereken toplum, devlet (politika), din anlayışlarını öneri, tavsiye ve örneklerle destekleyerek, açıklamaya çalışacağız.

2.4.1. Toplum

Rousseau'nun Aydınlanma eleştirileri, uygarlaşma sürecinin başlayıp gelişmesi ve sonucunda meydana gelenlere değişim durumlarına ilişkindir. Bunlardan en önemlilerinden birisi toplum eleştirisidir. İnsanın birbirine olan muhtaçlığı sonucu toplum haline geçmesiyle ortaya çıkan toplumsallaşmanın getirileri ve götürüleri Rousseau tarafından değerlendirilmektedir. Rousseau'da insanın toplum durumuna

geçmesi bir şekilde anlam bulmaktadır. Ancak toplumun gelişmesinin insanoğluna verdiği zararlar söz konusu olduğu için eleştirilmektedir.

Rousseau *Bilimler ve Sanatlar Üzerine Söylev* yazısı başta olmak üzere birçok eserinde toplum eleştirisi hakkında söylemler bulunmaktadır. Kimi eserlerinde toplumun bozulmasının sebeplerini dile getirirken, kimisinde de olması gereken toplum düzeninden bahsetmektedir. Var olan toplumu eleştirerek ideal olan toplum için yapılandırmalarda bulunur, insanı daha özgür kılmaya yönelik bir sözleşmenin yolunu açmaya çalışır. *Toplum Sözleşmesi* eserinde toplum için düşünceleri daha açık bir şekilde görülür. Çünkü toplum sözleşmesi, Rousseau'nun toplum eleştirisinin bir nevi çözüm yoludur. Genel anlamda bu kitabında ilk olarak insan varlığının içinde bulunduğu toplumun yaşam koşullarını belirlemeye çalışır. Öncelikle ilk toplumlardan hareketle toplum sözleşmesine gidilecek olan yolu gösterir ve bir toplum durumundan bahseder. Sonrasında da bu toplumdaki egemenlik olgusunu ele alır, egemen gücün sınırlarını da değerlendirir ve haklardan bahseder. Egemenliği sağlayacak olan hükümetten ve hatta hükümetlerden söz eder. Yönetim şekillerini vererek ideal olanı açıklar. En sonunda da sistemin işlemesi için birtakım önlemlerden bahsederek din konusuna değinir. Rousseau'nun toplum eleştirilerinden önce 'toplumsallaşma nasıl gerçekleşmiştir?' sorusuna cevap aranmalıdır.

Ahmet Cevizci'nin kitabında Rousseau üzerine yazmış olduğu bölümde, toplumsallaşmaya geçişi ve evreleri dört aşamada açıklamaktadır. Bu aşamalar daha önce söylediğimiz, doğa durumu, sahte uygarlık durumu ve gerçek uygarlık durumu ile yakından ilişkilidir. Toplumsallaşmanın ilk evresi; doğa durumunda doğal yaşayan insan doğal afetlerin sonucunda başka insanlarla bir araya gelmek zorunda kalmıştır. İkinci evre ise birlikte yaşamı idare ettiren insanların hayvan saldırılarından korunmak gibi birtakım ihtiyaçlar sonrası aletler keşfetmesiyle gerçekleşir. Üçüncü evre; rastlantı sonucu ateş, tarım ve madenciliğin ortaya çıktığı, mülkiyet ve iş bölümü olgusunun kendini gösterdiği, özgür olmayan yaşam, ekonomik eşitsizlik ve özel mülkiyet için uygun ortamın sağlandığı evredir. Dördüncü evre; toplumsal sınıflaşmaların görüldüğü, mülk sahibi zenginler ve mülk sahibi olmayan yoksulların olduğu evredir. Bu evrelerden geçildikten sonra meydana gelen kölelik, sefalet... daha birçokları aydınlanma genelinde Rousseau tarafından eleştirilmektedir (Cevizci, 2015: 778-779). Toplum durumuna geçişin aşamaları kadar nedenleri de önem arz etmektedir. Bu nedenlere bakmak gerekir.

Toplum durumuna geçişin en önemli nedeni, doğal afetlerle birlikte insanda yatmaktadır. Burada insanın yetkinliği söz konusudur. Bu durum insanı diğer varlıklardan ayırdığı gibi, insanın yaşlanmasıyla azalıp kaybolmaktadır. İnsanın yetkinleşebilme yeteneklerini ne yönde kullandığı önem teşkil etmektedir, çünkü onu hem olumlu hem de olumsuz bir yaşayışa sürükleyebilmektedir. Bu yüzden toplumda yetkinliğin hangi yöne evrildiği toplum düzeni için mühim bir konudur. Yetkinlik bağlamında toplumsallaşma durumuna geçişteki yaşananların biraz daha detayına girmek gerekir. Çünkü hem insan yetkinliğine hem de doğanın insana kendini açmasına dair değişimin daha iyi anlamlandırılması yapılacaktır. Bu durumu Rousseau *Dillerin Kökeni Üstüne Bir Deneme* yazısında değerlendirildiği görülmektedir. Buna göre, insanın ilk yaşadığı doğada doğal afetler çok şiddetli ve yıkıcıdır ve insanlar bunun üstesinden gelebilmek için bir araya gelmiştir. Burada insanlar arasında bir savaş yoktur ancak doğanın kendisinde büyük bir savaş vardır, fırtınalar, volkan patlamaları, su basmaları ve daha neler. Aynı yerde yaşayan insanlar kış için erzak toplamak için birbirlerinden yardım alırlar, kış boyunca mağarada kalırlar, çiğ eti mideleri sindiremedikleri için pişirirler ve ateşi kullanırlar, ateş, hayvanları buradaki insanlardan uzaklaştırdığı için çok önemlidir ve ateş başında toplanıp dans ederler, şölen yaparlar. Ancak su ateşten daha önemlidir ve insanlar arasındaki çatışmalar bunun yüzünden çıkmaktadır. Hatta su kenarında yaşayan insanların bu yüzden toplum haline gelmeleri gecikir. Kurak yerlerde yaşayanlar kuyular kazmak durumunda kalmışlardır, bu da insanları bir araya getiren hususlardandır ve insanın emeği bu yerleri yaşanabilir hale getirmiştir. Doğadaki felaketlerin etkisiyle büyük türler küçük türlerin yok olmasına neden olmuştur. Buradaki insanlar modern anlamda sahip olunan hemen hiçbir şeye sahip değillerdi. Maden işlemez, tarım yapmaz, ağaç kesmezdi. Nehirler buradaki insanlar için çok önemliydi. Genellikle erişilmezdi ve kıyıları dik ya da bataklıktı. Kimi zaman nehirler taşıyordu, kimi zaman da nehirlerin suyu kuruyordu. Bu durumu susuzluktan insan ölümlerini meydana getiriyordu. Bu yüzden kuyular önemliydi. İnsanlar ilk aile bağlarını kurdular. Aileler vardı ancak ulus yoktu, evlilikler vardı ama aşk yoktu. Doğal eğilim iki cinsi birlikteliğe götürüyor ve böylece çoğalma gerçekleşiyordu (Rousseau, 2018b: 44-49).

Zamanla insan ihtiyacı gereği yeni aletler keşfetti, nüfus çoğaldıkça, boğaz sayısı arttıkça toprağın işlenmesi söz konusu oldu. Bunun yanında madencilik, avcılık, iş bölümü, mülkiyet durumları da meydana geldi. Eşitsizlik baş gösterdi, insan

yetkinlikleri türlü isteklere evirildi. Bu durum insanlar arası çatışmalara neden olan tohumlardan biriydi ve huzursuzluk söz konusuydu. Böylece toplum ortaya çıkmaya başladı. Hak, haksızlık, kendi kendini sevme gibi bir egoizmle birlikte, doğal eşitlik ortadan kalktı, tembellik, lüks, genel düzen bozulması meydana geldi. İnsanlar burada sözleşme yaptılar ama bu sözleşme mülkiyet ve eşitsizliği pekiştirdiği gibi, özgürlükte ortadan kalktı. Doğal yasalara ve doğal hukuka aykırı gerçekleştirilen bu sözleşmede zenginler zenginliklerine mülk katarken birçok yoksulun sıkıntı içine düşmesine neden olmuştur ve bu durum doğanın yasasına aykırıdır. Doğa durumundan uzaklaşan insanın kaybettiği özgün özgür yaşayışı yerini çatışmalı bir yaşayışa bırakmıştır. Yani muhtaçlık durumu meydana geldiği için zenginler ve yoksullar arasında savaşlar görülmektedir. Ürünler, kimi insanda fazla birikirken, kimisinde az birikmektedir. Bunun önüne geçmek için toplumda yalancı bir sözleşme yapılır ve bu sözleşmeyle devlet kurulur. Ancak yalancı sözleşme toplumdaki eşitsizliğe siyasal bir boyut kazandırmış durumdadır. Özgürlük isteniyordu ama bu özgürlük sivil bir özgürlük olmalıydı ve bu da ancak yeni bir sözleşmeyle mümkündür. Çünkü toplum ilerlemiş görülmesine rağmen, kendini bir diğerine köle edecek sistem meydana gelmiştir. İnsan özgürlüğünü yitirmiş başkasının buyruğu altında durmaktadır. ‘Uygarlaşıldı’ denilirken aslında yozlaşmıştır. Bu durumdan toplumun kurtulması gerekmektedir. Bunun üzerine Rousseau geliştirdiği devlet teorisiyle toplum sözleşmesinden bahseder ve insanlar arasındaki eşitsizlik durumunu düzeltmek için mutlak bir hak eşitliğini sağlamaya çalışır (Gökberk, 2015: 341-342).

Sözleşmeye katılanlara bakıldığında, toplumdaki zenginler ve ayrıcalıklı üst kesimler vardır. Birde zaten kaybedecek bir şeyi olmayan diğerinin kölesi konumundaki insanlardır. Sözleşmenin imzalanmasıyla yeni toplum ortaya çıkar, çünkü bireysel ve toplumsal çıkarlar artık uzlaştırılmıştır. İnsanın ulamış olduğu son durumda herkes sahip olduğundan fazlasının elde etmekle birlikte ahlaki bir varlık olan insan, toplumda yenilenmiş olup yeni bir boyut ve değer kazanmış duruma gelir. Nihai anlamda toplum durumuna geçildiğinde ortaya çıkan durumlar Rousseau tarafından eleştirilmektedir. Ancak Aydınlanma nazarında toplum eleştirisinin nasıl olduğunu değerlendirmek gerekir.

Toplum durumuna geçilmesiyle meydana gelen değişimler Rousseau için birçok yozlaşma barındırmaktadır. Nasıl ki toplum durumuna geçmenin getirileri ve götürüleri oldu ise aynı şekilde Aydınlanmanın da yozlaşmaya hizmet eden durumları söz konusu

oldu. Rousseau'nun toplum konusunda yaklaşımı ele alındığında öncelikle genel bir toplum durumuna geçişin eleştirisi görülmektedir. Ancak yazılarına bakıldığında bu durumun Aydınlanma eleştirisi ile içiçeliği bulunmaktadır. Toplum durumuna geçişin getirdiği ve götürdüklerine bakarak bir değerlendirmede bulunulduğunda ilk olarak insanın kaygıları, korkuları, duyguları değişmiştir. Merhamet ve vicdan sahibi olan insanın durumu, biri diğerini köleleştiren, rekabetçi, daha fazlasını isteyen, kıskanç yapıda olan bir varlık olarak değişim gösterir. Lüks ve tüketimin artmasıyla bencilleşen insan bir nevi sadece kendine insan olmuş, kendini seven insan olmuştur. Rousseau insanın bencilleşmesinin sebep olduğu 'kendini sevme duygusunun' karşısına, 'özsevgi duygusunu' koyar ve bu duygu toplumsallaşmayla ortaya çıkan bozuk bir duygudur (Erdem, 2012: 78). İnsanlar arasındaki efendi-köle ayrımının bir belirlenimi olarak aşırı tüketim için farklı seviyede (zenginlerde fazla yoksullarda az) olan tüketim birinin diğeriyle arasındaki eşitsizliğini çok net göstermektedir. Aslında insan doğa durumunda iyi bir varlıktır. İnsanın yetkinliklerinin kötü yönlendirilmesi sonucu kötü duyguları gelişmeye başlamıştır. Doğa durumundayken ahlaki birtakım özellikler ve erdeme sahip olan insan artık erdemsizlik sayılabilecek birçok hareketi toplumda sergilemektedir.

Toplumsallaşmaya geçişin getirdiği olumsuz insan yaşamının yanında Aydınlanma'nın getirdikleri toplulukta gözüküyordu. Bu anlamda köyden kente göçün yapılması değerlendirildiğinde, şehirlere yerleşildiğinde insanlar üzerinde hâkimiyet kurmak ve yine diğer insanların ilgisini çekmek için rekabetçi bir yaşama şekli meydana gelmiştir. Ticaretin gelişmesiyle paranın icadı her şeyi daha kötüye sürüklemiştir. Para dediğimiz eşitsizlik göstergesinin insanlardaki mevcudiyetliği başka başka kendini göstermiştir. Kıskançlık, açgözlülük bu bağlamda insanda görülürken, uygarlık insanı kirletmeye devam etmiştir (Warburton, 2017: 162).

İnsan aşırı tükettiği için farklı seviyedeki bir diğeriyle arasındaki eşitsizliği çok net görebilmektedir. Tarımla uğraşan köylü insanı, kentte yaşayan insanın hayatına ilgisi gösterdiğinde onun yaşayışında bozulmaya neden olabilecek yapıyı içerisinde taşımaktadır. Hâlbuki tarımla uğraşan köylü toprakla ilgilendiği için doğa durumuna daha yakın ve daha özgürdür ama kentlinin hayatına heves edip onlar gibi olmak isteyebilme ihtimali de vardır. Bu gerçekleşirse insan köleliğe ısrarla adımlarını atıyor demektir. Çünkü kentliler köylülerden daha çok doğaya uzak kaldıkları için onların zincirleri daha sıkıdır diyebiliriz.

Rousseau'ya göre, toplumsallaşmayla birlikte gelişim gösteren bilim ve sanatlar özellikle Aydınlanmanın mimarisi, heykelcilik ve resim üzerine yoğun çalışmaların yapılması toplum düzeni ve yapısını bozmuştur. Çünkü bu durum insanları özellikle yoksulları çok gereksiz olabilecek nitelikteki üretime ve lüks tüketime götürmektedir. Tüketim, toplumda insanların zincirlerine bir zincir daha vurarak kölelikten kurtulmalarına engel olan bir duruma sebep olmaktadır. İnsan bir yanda toprak eken, diğer yanda da lüks evlerinde çeşitli heykelleri, tabloları veya objeleri yüksek fiyatlarla satın alan veya yaptıran olarak yaşamaktadır.

Rousseau'nun toplum eleştirilerinden bir diğeri, toplum durumuna geçişte ilk anlamda var olmayan ancak sonraki süreçte Aydınlanmayla kendini iyiden iyiye gösteren Aydınlar üzerinedir. Çünkü Aydınlar toplumun bozulmasına katkı sağlamışlardır. Şöyle ki, aydınlar arasında kendini bilgiç gibi gösterip aydın olduğunu söyleyenler vardır, hâlbuki gerçek aydınlar (bilgeler) olmalıydı. Bu konuda Rousseau'nun Sokrates gibi düşünürlere duyduğu özlemin belirtisi vardır. "...ona göre böyle aydınlar Fransa da o dönemin koşulları içinde yaşamış olsalardı baldıran zehrini içmekten beter duruma geleceklerdi" (Erdem, 2012: 79). Denilebilir ki, Rousseau'nun düşüncesinde kişilikli aydın tipi önemlidir.

Rousseau'nun eleştiride bulunduğu Avrupa uygarlığına karşı tutumu şu şekildedir: Sahte olan bir yaşam şeklinden hareketle, Avrupa uygarlığında insan doğasının ahlaki gerekleri ve istekleri entelektüel kültürün çekimine feda edilmiştir. Bu yüzden de insanların doğal ihtiyaçlarının yerini, yapay ihtiyaçlar almıştır ve onların yaşamını idame ettirmektedir. Örneğin, sosyal hayatın insanlara dikte ettiği "bu şekilde eyleyeceksin" dediği kalıplaşmış davranış şekilleri beşeri doğanın ihmaline yol açmaktadır. Dönem Aydınlanmasında hâkim olan kibarlığa ve uzlaşımaya verilen güya önem aslında en hesapçı bir bencilliği gizlemek gibidir, gerçekte görüldüğünden başka bir şey olduğundan görünüşle gerçekliğin hiçbir alakası kalmamaktadır (Cevizci, 2015: 773) Denilebilir ki, ne olduğu gibi görünen bir Aydınlanma toplumu, nede görüldüğü gibi olan bir Aydınlanma toplumu söz konusudur. Rousseau toplum eleştirisini yapıp sonra öylece düşüncelerini söyleyip bırakmaz. Bunun yanında ideale varan bir toplum hakkında görüşlerini ifade eder.

Rousseau'nun toplum eleştirisinde ortaya çıkan olumsuz toplum özelliklerinin uygarlığın ilerlemesiyle meydana geldiğini belirtmiştik. Ortaya çıkan kötü durumları en aza indirmek için ideal topluma doğru giderken dikkat edilmesi gerekenler vardır. Buna

göre, toplumdaki insanların çocukluklarından beri eğitimlerine dikkat etmek gerekmektedir. Ancak bu dikkat çocuğu baskı altına almak şeklinde değildir. Toplumsal bozulmadan çocuğu koruyacak bir eğitim olmalıdır. Bu eğitim anlayışı, doğa durumu olgusuna yakın olmalıdır. Rousseau'nun eğitim anlayışı detaylarını eğitim eleştirisinde vereceğiz. Ancak genel anlamda yaklaşımı şu şekildedir: “Gerçekten özgür olan insan, ancak sahip olduklarını ister ve hoşuna gideni yapar. İşte benim esas ilkem budur; bunu çocuklara tatbik edelim, oradan bütün terbiye yöntemlerinin çıkmaya başladığını göreceğiz” (Rousseau, 2018c: 54). Görülüyor ki Rousseau temelde kurulacak olan sistemin ana unsurlarından biri olarak eğitim konusunda dikkat çekmektedir.

İyi bir toplum için o toplumun iyi bir siyaseti de olmalıdır. “...öyle bir toplama biçimi bulunmalıdır ki, insanlar hem özgürlüklerini yitirmesinler hem de kendilerini güvencede duyacakları bir düzenin içinde yer alsınlar” (Erdem, 2012: 80). Böyle bir toplumda yasalar olacak, insanlarda yasalara uyacağı için haklar güvence altına alınmış olacaktır. Diğer bir ifadeyle mülkiyet hakkından tutalım da insanın eşitliği ve özgürlüğü bu sözleşmeyle sağlanmış olacaktır. Hatta burada toplumun çıkarına göre hareket etmeyen ve bir yasaya itaat etmeyen bir insan varsa bu kişi özgür olmaya zorlanacaktır. Çünkü genel iradeye uyup doğru hareket edilmediği sürece kişi gerçek anlamda özgür değildir (Warburton, 2017: 165). Bu toplumda en önemli rol yasayı belirleyen genel iradededir. Genel irade de halkın ortak çıkarını yansıtacağından her birey aynı koşullar altında yaşayacaktır. Buradaki toplumda insanlar arasında eşitliğin sağlanabildiği bir yönetim şekli olmalıdır. Demokratik yönetim bunun için uygundur ama uygulanabilir değildir. Ama hangi yönetim biçimi olursa olsun olabildiğince eşitliğin sağlandığı bir yönetim olmalıdır. Çünkü Rousseau eşitlik açısından tüm toplumu ele alır (Erdem, 2012: 81). “O ayrı ayrı toplulukların olmadığı ancak her yurttaşın görüşlerini rahatça dile getirebildiği bir siyasal düzeni özler. Bu düzende hiziplere, tarikatlara, partilere yer olmayacaktır” (Erdem, 2012: 81-82).

İnsanın ilerlemesinin önünü açmak için insanın doğası gereği iyi olduğunu kabul etmek gerekir, böylece insanların hak-hukuk açısından eşit olduğu siyasal toplum kurmak mümkün olur (Erkek, 2015: 208). Böyle bir toplumda insanın yaşayışı da önemlidir. Rousseau'ya göre insan toplumda yapmacık değil içten veya samimi olmalıdır. İnsanın kendini tanımasını sağlayan bir toplumda onun beceri ve yeteneklerine geri dönmelidir. Çünkü bunları insana veren doğadır ve insan en iyi doğada doğal olmayı başarır.

Sonuç olarak Rousseau çerçevesinde yaptığımız değerlendirmelerde, değişmiş olan bir toplum yapısı açıklanmıştır. Toplumda yaşayışın nasıl vuku bulduğu, toplumsal düzenin işlevselliği, insanlar arası ilişkilerin gerçekliği ve ideal olan toplum düşüncesi hakkında açıklamalar getirmeye çalıştık. Rousseau yaşadığı dönem itibarıyla başta kendi ülkesi Fransa olmak üzere diğer ülke devletlerini iyi bir şekilde gözlemlemiştir. Eleştirilerinde bulunurken doğa durumuna yeniden geri dönelim gibi bir gayesi yoktur ki, bu da imkânsızdır. Bunun sonucunda uygarlaşmış olduğu ileri süren devletlerin, yönetimleri ve halklarını gözlemlediğinde eleştirileri ortaya çıkmıştır. Çünkü insan değişmiş, insanla beraber yaşam koşulları da değişmiş, dahası işlenen doğayı işleme şekli değişmiştir. Bu yüzden Rousseau'nun hasretlik duyduğu doğa durumundaki özgür insanın yaşayışı, modern toplumda zincire vurulmuş kölelerin karşılığıdır. Bunu Rousseau kabullenememektedir ve bu durum insanın kendini tanımasını, doğayı tanımasını kısıtlayan bir durumdur. Rousseau'nun düşüncesine baktığımızda insan toplumsallaşmaya başladığında duyguları değişmekte, insanı ahlaklı bir varlık kılacak olan erdemleri değişmektedir. İnsan artık kendine yetmiyor ve yetmediği gibi doğa da insana yetmiyor. Bu yüzden toplumda düzensizlik, eşitsizlik, huzursuzluk, mutsuzluk vb. baş göstermektedir. Bunun sonuçları da toplumun işleyiş temelleri olan devlet (politika), eğitim, ahlak, sanat, bilim, kültür, dine de yansımaktadır. Bunlar üzerindeki yansımaların nasıl olduğunu ayrı başlıklarda verilecektir. Ancak Rousseau açısından önemli olan nokta, toplum sözleşmesinin yapılmasıdır. Çünkü insanın varlığa geldiğindeki en önemli hakkı olan özgürlük, toplumsal bir özgürlüğe bağlanacak ve bu durum doğa durumundaki özgürlüğe alternatif bir çözüm olmuş olacaktır. Böylece Rousseau bir yandan toplum eleştirisinde olumsuzlukları belirtmiş diğer yandan da yeni bir oluşum için olması gereken çözümü getirmeye çalışmıştır. Şunu söyleyebiliriz ki; insanın gelişmesi onun ihtiyaç ve isteklerini artırmış, rekabet duygusunu da ön plana çıkarmıştır. 21. yy içerisinde yaşayan insanlarda da bu isteğin ve arzunun bir yansıması olarak, ülkeler arasında çatışmalara sebep veren bir güdü olduğu görülebilir. Gelecek için tarih ne gösterir tahmin etmek birçok okumayı ve iyi bir öngörüü gerektirir. Ancak şu bir gerçek ki “İnsan özgür doğar, oysa her yerde zincire vurulmuştur.” Rousseau gerçekten iyi bir tahlil edici ve de öngörücüdür.

2.4.2. Devlet (Politika)

Rousseau eleştiri yaptığı alanlardan birisi devlet (politika) üzerinedir. Toplumların yönetilmesine dair hükümetlerin yönetim biçimi ve devlet yapısı

konusunda bir takım önerilerde bulunmuştur. Ayrıca bazı genel kabullere de karşı çıkarak eleştiride bulunmuştur. Hatta bazı devlet modellerinin geleceğine ilişkin öngörülerini vardır. Bu öngörülere bakıldığında bazı konularda Rousseau'nun makul şeyler söylediği görülmektedir. Rousseau devlet (politika) eleştirisinde devletlerin oluşumlarındaki etkenlerin üzerinde durur. Yönetim biçimlerinin olumsuz yönlerini ortaya koyar, eleştirir ve ideal olan devlet için birtakım açıklamalarda bulunur. Bunları *Toplum Sözleşmesi* eserinde ele alır. Burada Rousseau'nun ilk olarak devlet yönetimine dair söyledikleri dikkate alınacaktır. Sonra yönetimlerin sahip olduğu olumsuz yönler vurgulanarak, Rousseau'nun döneminde varsa aykırı yönetimlerden bahsedilecektir. Rousseau nazarında genel olarak devlet eleştirisi verilmeye çalışılacaktır. O halde, Rousseau devletin yönetim biçimlerine nasıl bir eleştirel bakış getirmiştir bakmak gerekir.

Rousseau'nun düşüncesinde iyi bir yönetim olmasının birtakım belirtileri vardır. Önce, 'Rousseau'ya göre yönetim nedir?' tanımlamak gerekir. Rousseau'ya göre yönetim şudur: "Öznel ve yönetilen arasında, karşılıklı iletişimi gerçekleştirmek için kurulan bir aracı; hem sivil hem de siyasi olarak yasaların uygulanması ve özgürlüğün korunmasıyla yükümlü bir bünyedir" (Rousseau, 2016: 54). Yani, 'mutlak en iyi yönetim hangisidir?' dediğimizde çözümlenemez bir sorun ortaya atılmış gibi gözüküyor. Bizde bunun yerine 'bir ulusun kötü yönetildiğinin belirtisi nedir?' diye sorarsak daha iyi çözümlenen bir açıklama getirmiş olacağız. Herkes bu sorunu kendine göre çözümlüyor. Kimine göre kamusal dirlik övülürken bir diğerine göre yurttaşın özgürlüğü önemlidir. Kimine göre en iyi yönetim en sert olan yönetim iken diğerine göre en yumuşak olan yönetimdir. Kimi, suçluların cezalandırılması gerektiğini söylerken diğeri de suçun işlenmeden önlenmesi gerektiğini söyler. Bahsettiğimiz bu çeşitli düşünceler dikkate alındığında, soruna yaklaşmış sayılır mıyız? Rousseau'nun düşüncesine göre;

"Her şey eşit olmak koşuluyla, dışarıdan katılmalar, yurttaşlığa alınmalar ve sömürgeler olmadan, yönetimi altında yurttaş sayısının arttığı hükümet şüphesiz ki en iyi hükümettir. Yönetimi altında halkın sayıca azalıp yok olmaya yüz tuttuğu hükümetse en kötü hükümettir" (Rousseau, 2012: 80).

Hükümet var olduğunda bunun kötüye kullanımı ve bozulmaya yüz tutması nasıldır? Öncelikle hükümet kurulduğunda egemenliği etkilemek için sürekli çaba gösterir ama bu özel istemin genel istemi etkilemesiyle de ilgilidir. Eğer bu çabada

hükümdarın istemine karşı gelinirse, hükümdar sonunda egemen varlığa ister istemez baskı yapacak ve toplum sözleşmesini bozacaktır. Bu yapı da aslında insan varlığıyla benzer. Çünkü nasıl ki insanın doğuşundan gelişmesi ve yok olmasına kadar bir süreç ve özünde bir ölüm varsa hükümetinde özünde insana benzer bir yapı vardır. Hükümdarın istemine bağlıdır. Bir hükümetin bozulması için genel olarak iki yol vardır; hükümetin daralması ve devletin dağılması. Hükümetin daralması demek; büyük sayıdan küçüğe, yani demokrasiden Aristokrasiye, aristokrasiden de krallığa geçmesiyle olur. Bu hükümetin doğal eğilimidir. Devletin daralmasında hükümet gücü tükenip de elindekini yitirecek duruma düşmedikçe biçimini değiştirmez. Genişleyerek daha da gevşeyecek olursa, o zaman gücü sıfıra düşer ve yaşama olanağı daha da azalır. O yüzden gevşedikçe ayar vermek gerekir. Devletin dağılması da iki türdür, birincisi; hükümetin yasalara göre yönetmeye başlaması ve devlet gücünü zorla ele geçirmesidir. Bunun sonucunda hükümet değil, devletin kendisi sıkışıp daralır. Devamında da hükümet üyelerinin kurduğu bir başka devlet ortaya çıkar. Bu devlet zorbadır. Hükümet egemenliği zorla ele geçirir geçirmez toplum sözleşmesi bozulur, doğal özgürlüklerine kavuşan yurttaşlar boyun eğmek zorundadırlar. Devletin dağılmasının ikinci türü de hükümet üyelerinin hep birlikte kullanmak zorunda oldukları devlet gücünü ayrı ayrı ele geçirmeye başlamasıyla olacaktır. Bu da yasaya karşı gelmek olduğu gibi büyük karışıklıklara yol açar. Çünkü ne kadar yönetici varsa o kadar da hükümdar var demektir ve hükümetle birlikte devlette ya yok olup gider ya da biçim değiştirir (Rousseau, 2012: 81-83).

Devlet ortadan kalktığında biçimi ne olursa olsun hükümetin kötüye kullanılmasına genel olarak anarşi denir. Demokrasi bozulunca, Aristokrasi olur, aristokrasi bozulunca oligarşi olur, ek olarak krallığın da yozlaşarak tiranlığa dönüştüğünü söyleyebiliriz. Tiranlığa açıklık getirecek olursak şunu ifade edebiliriz: “Tiran, halk dilinde, hakka ve yasalara aldırış etmeksizin zorbaca yöneten krala denir. Açık ve kesin anlamındaysa, tiran haksız olarak krallık gücünü ele geçiren bir kişidir” (Rousseau, 2012: 83). Sonuç olarak; Rousseau“...krallık gücünü zorla ele geçirene tiran, egemen gücü zorbalık ve düzenle kendine mal edene de despot diyeceğim” (Rousseau, 2012: 84). “Tiran, yasalara göre yönetme hakkını yasalara aykırı olarak kendine mal eden kimsedir. Despot ise, kendini yasaların üstüne çıkaran kişidir. Demek ki, tiran despot olabilir; despot ise her zaman tirandır” (Rousseau, 2012: 84). Bu yönetim biçimleri için böyle şeyler söylenmiş olsa da, Rousseau amacı doğrultusunda

şunu vurgulamaktadır: “Yönetim sadece halkın yararı için çalışırsa özgürlüğe kesinlikle zarar vermez; çünkü genel iradeyi uygulamaktan başka bir şey yapmaz ve sadece bu yönetimin iradesine boyun eğen biri kesinlikle köle olduğunu söyleyemez” (Rousseau: 2008a: 43).

Denilebilir ki, kamu yararı veya devletin refahı denilerek iktidarın her türlü eylemi yapma hakkı yoktur. Çünkü devlet birey için vardır. Birey devletin egemenliğine karşı bazı haklara sahiptir. Rousseau'nun buradaki eleştirel bakışının yanı sıra Aydınlanma ekseninde devlet (politika)'yı nasıl eleştirdiğine de bakılmalıdır. Aynı zamanda buradaki eleştirilerin ideal olan politikaya yönelik içerikler sunması bakımından önemlidir.

Rousseau'nun devlet yönetimine dair neler söylediğinin açıklanmasından sonra Aydınlanmanın getirileri doğrultusunda eleştirel tutumuna bakmak gerekir. Öncelikle dünyanın bütün yönetimlerinde devletin tüketen bir yapısı da vardır. Ona tüketilecek nesneyi sağlayacak olanda toplum halinin süreklilik arz etmesidir. Bu süreklilikte dikkat edilmesi gereken husus toplumun kendi gereksiniminden fazlasını kazanması üzerinedir. Ama bu fazlalık toplumdaki farklılıklarla gösterir. Aydınlanma ekseninde bakıldığında hükümetlerin kimisi az tüketir, kimisi çok tüketir görülmektedir. Giderler kaynakları aşarsa, yurttaşın yükü ağır olur ve bir de halk vergi ödediği halde eline bir şey geçmiyorsa yoksul kalır. Buradan hükümetlerinin özünün bir olmadığını anlıyoruz. Eğer hükümet halkla arasındaki mesafeyi artırırsa vergi de artacaktır. En hafif vergi yükü demokraside vardır, sonra aristokrasi ve en son monarşide vardır. Böylece monarşi çok varlıklı uluslara, aristokrasi büyüklükçe orta halli devletlere ve demokrasi de küçük ve yoksul devletler için elverişlidir. Özgür devletler ile monarşik devletler arasında ayrım vardır. Aynı zamanda zorbalık yönetiminin olduğu devletlerde de ayrım vardır. Özgür devletlerde her şey ortaktır, doğa durumundaki gibi. Ancak monarşi ile yönetilen de ise kamu gücü ve kişilerin gücü birbirini karşılıklı etkiler. Zorbalık yönetiminin olduğu yerde ise halk mutlu edilmek yerine, yoksul duruma gelmektedir (Rousseau, 2012: 61-62).

Rousseau devlet eleştirisinde bulunurken toplumların dünya üzerinde bulunduğu konumlarına dikkati çekerek iklimin yönetim, üretim ve tüketim ilişkisinde eleştirilerde bulunur. Bu durum ayrıca Aydınlanma dönemindeki devletlerin sahip oldukları toprak ve onun ürünleriyle ilgiliydi. Buna göre, iklim yönetim biçimini etkiler hatta halkın nasıl bir halk olması gerektiğini belirler. İklim üretilen ürünleri belirler. Halkın

emeğini karışılmayacak olan bu ürünler çorak ve verimsiz topraklardaysa, bu topraklar boş kalmamalı ve vahşilere bırakılmamalıdır. Ayrıca bu tür yerlerde barbar uluslar oturmalıdır. Çünkü bu tür yerlerde toplum düzeni kurulamaz. Eğer toprak fazla ürün veriyorsa, insanlar orta derece bir yerde burada özgür uluslar olarak yaşayabilir. Son olarak, az emek harcıyıp çok ürün alıyorsa, insanlar bu bol verimli topraklarda monarşiyle yönetilmelidir ve gereğinden fazla üründen elde edilende hükümdara verilmelidir. Çünkü fazla geleni çarçur edecek kişiler yerine bunu hükümete vermek daha yerindedir. İklimin etkili olduğunu belirttiğimiz yerde şöyle bir sonuçta çıkarabiliriz; zorbalık yönetimi sıcak memleketlere, barbarlık soğuk memleketlere, ılımlı bölgelerinde iyi bir toplum düzenine elverişli yerler olduklarını gösterebiliriz. Bu tartışmalı olabilir ancak bunu temel olarak hesaba katarken emek, güç, tüketme vb. güçlükleri de değerlendirerek düşünmek gerekir (Rousseau, 2012: 74-76). İklimin devletin yönetim biçimini etkilediğine dair düşünüldüğünde İbni Haldun'un düşünceleriyle benzer yönere sahip olduğu görülmektedir. İbni Haldun'un düşüncesine göre, iklim biçimi hem şehirlerin çokluğunu hemde nüfusun yoğunluğunu etkilemektedir. Coğrafi anlamda değerlendirildiğinde kurak yerlerde ve çöllerin hâkim olduğu alanlarda nüfus ve şehirler az iken sulak yerlerde ve su kenarlarında nüfus ve şehirler çoktur (Haldun, 1997: 117). Bu durum şehirlerdeki yönetim biçimlerini de etkileyecektir.

Aydınlanma minvalinde Rousseau'nun örnekleriyle yaptığı değerlendirmeye bakıldığında, iklim toprağı, toprak üretimi, üretimde toplumu ve toplumda devleti etkiliyor görünmektedir. Sonuç olarak bu da ekonomik ilişkiyi etkilemektedir. İklim insanın tüketimini ve gereksinimini de etkiler, yani yeme içmeyi etkileyen iklim ihtiyacı da belirlemektedir. Öyle ki, İranlılar azla yetinir ve toprağı çok işlemezler. İran'da bolluk bereketlik olmayışının nedeni halkın gereksinimin az olmasıdır. Bu durumda azla yetinen İranlılar bundan övündüğü gibi, bu onların vücutlarına da yansımaktadır. Tenleri pürüzsüz, ciltleri güzel, ince ve parlaktır. Ekvatora yaklaşıldığında orada insanların daha az şeylerle yaşadığı görülüyor. Buranın insanları neredeyse et yemiyor, pirinç, mısır, kuskus, darı vs. yiyorlar ve bunların unundan çörek yapıyorlar. Öyle ki Hindistan'da birçok insan gününü parasız geçiriyor. Avrupa'ya baktığımızda ise büyük farklar var; İspanyol veya bir Alman bir akşamki yediği yemekle aslında sekiz gün yaşayabilir. Buralarda lüks içinde yaşayan insanlar yiyecek ve içeceğe yönelirler. Bu yönelme İngiltere'de ete, İtalya'da şeker ve çiçeğe yöneliktir. Giysilerdeki lüks de buna

benzer. Mevsim değişmelerinin olduğu iklimlerde giysiler daha iyi ve sadedir, korunmak ve fayda için giyinilir. Ama mevsimin bir süs gibi algılanıp geçtiği yerde yarardan çok gösteriş aranır. İklim yönetim biçimi, gereksinimleri (yiyecek-içecek ve giyecek) belirlediği gibi, tüketilen besini de etkilemektedir. Bu da demektir ki, farklı iklim bölgelerinde yetişen aynı ürünlerin kaliteleri, verdikleri verimlilik ve de ürün fazlalığı değişmektedir. Dolayısıyla aynı üründen daha az veya daha fazla besin elde etmek zarar ve kârı göstermektedir. Bunlara ek olarak şunu da söyleyebiliriz: sıcak memleketler soğuk memleketlerden daha az halka gereksinme duyar. Bu da zorba yönetimin ekmeğine yağ sürer. Aynı nüfusa sahip, ancak daha geniş toprağa sahip halkın oturduğu yerde bir ayaklanma olduğu zaman bastırılması daha güçtür. Çünkü halk burada çabucak ve gizlice bir araya gelip çıkar yol bulmaya çalışması daha olasıdır. Eğer kalabalık ulus birbirine çok yakınsa ve bu şekilde hareket ediyorsa hükümette bu egemen varlığın hakkını o kadar güç çığneyebilir. Nüfusu az olan memleketlerde zorba yönetime daha elverişlidir. Bir söz vardır: ‘Yırtıcı hayvanlar ancak çöllerde hüküm sürer’ nüfusu az memleketinde zorba yönetimle ilişkisi bunun gibidir (Rousseau, 2012: 77-79).

Rousseau eskilere özlem duyar. *Polonya Hükümeti ve Reform Tasarısı Üzerine Düşünceler* yazısında şöyle der: “Eskilerin askerler ve hukukçular hakkında bilgileri yoktur. Yurttaşlar meslek bağlamında ne asker ne, ne yargıç ne de din adamıydı; her görevi yerine getiriyorlardı zorunlu olarak” (Rousseau, 2008b: 137). Çünkü Rousseau kendi döneminde insanların çıkar için neler yaptıklarına şahit olmuştur. Kaldı ki, 18. yüzyıl düşünürü olmasının yanı sıra, bu yüzyıl öncesi yaşana siyasal yapının da tarihine hâkimdir. Çünkü göçler ve sömürge faaliyetleri gibi toplumsal yaşamda görülen durumlar yaşanmıştır. Bu yüzden herkesin herkes için çalıştığı bir yaşayışın olması Rousseau temelinde düşünüldüğünde, onun dönemi içinde zordur. Çünkü Rousseau biliyordu ki, insanın eskiye dönmesi ihtimali güçtür. 18. Yüzyıla Aydınlanma denilse de bu dönemde mutlak özgürlüğe ve eşitliğe kavuşmak düşündürücüdür. Çünkü Rousseau’nun kendi kitaplarının yakılmasından bile yola çıkarak yaşamış olduğu döneme dair düşünce üretebiliriz. Rousseau’nun yaşadığı sıkıntılı hayatı, çalıştığı türlü işleri ve arzu ettikleri arasında mekik dokuması da yaşadığı topluma dair fikir vermektedir. Ancak yine de Rousseau’nun özgürlüğe dair tutumu Aydınlanmanın paraya ve lükse olan isteminden başkadır. Rousseau şöyle demektedir: “Geçekten özgür bir devlette yurttaşlar her şeyi parayla değil, kol gücüyle yaparlar. Ödevlerinden

kurtulmak için değil, tam tersine, onu kendileri yapmak için para verirler” (Rousseau, 2012: 89).

Rousseau'nun düşüncesinde hükümetlerin doğal ve kaçınılmaz sonları politik bütünlüğünün yok olması şeklindedir. Sürekli bir yönetim biçimi kurmak istiyorsak, onu sonsuz yapmayı düşünmemeli ve başarılı olunacak diye de olmayacak işlere karışılmamalıdır. Çünkü politik bütünlük de, aynı insan bedeni gibi doğduğunda ölmeye başlar ve ölümünün nedenlerini de kendinde barındırır. İkisi arasındaki önemli fark devlete en iyi düzeni sağlayarak ömrünü oldukça uzatılabilir yapmak mümkünken, insanın ömrünü uzatmak elinde değildir. En iyi kurulan devlet bile yok olup gidecek ama en iyi düzen sağlanmaya çalıştıkça bu devlet diğerlerinden çok daha sonra yok olacaktır. Politik yaşamın temeli egemen güçtür. İnsan benzetecek olursak yasama gücü devletin yüreği, uygulama gücü de devletin beynidir, diğer parçalarda devlete canlılık sağlar. En önemli organ da yürektir ve o zarar görürse canlı varlıkta ölür. Çünkü devlette yasama gücüyle yaşar ve dünün yasası bugünü bağlamaz (Rousseau, 2012: 84-85). Rousseau'nun devletin ömrüne dair söylediği bu görüşleri, Rousseau'dan yıllar önce yaşamış olan İbni Hadun'un düşünceleriyle benzerlikler taşımaktadır. İbni Haldun'a göre bir devlet doğar, büyür ve ölür. Toplumlar bu anlamda tıpkı insan organizmasına benzetilebilir, insanda doğar, büyür, yaşlanır ve ölür (Haldun, 1996: 105-107). Ayrıca her iki düşünürün topluma ve devlete yaklaşım şekli, modern anlamda *sosyal darvinizm* teriminin bazı dinamiklerine karşılık geldiği gibi organizmacı bir yaklaşımın benimsendiği söylenebilir. Çünkü bu kurama göre özellikle temsilcilerinden olması bakımından Spencer'e göre toplum bir organizmaya benzetilmektedir. Organizma gibi toplumda büyür, gelişir, değişime uğrar ve eski denge değişerek, yerine eni bir toplumsal düzen gelmektedir (Dursunoğlu, 2016: 215).

Sonuç olarak Rousseau'nun düşüncesinde devletin yönetim şeklinin önemli olduğunu ve dikkat edilmesi gereken durumların söz konusu edildiğini gördük. Rousseau devlet düşüncesinde insana paralel bir yapı kurarken insanın kendisine yaptıkları veya bir diğerinin ona yaptıkları onu etkileyeceği için bu konu devlet içinde söz konusudur. Devlet hem kendi içerisindeki yönetim araçlarıyla kendisini etkin tutar hem de başka devletlerin müdahalesinden de etkilenebilmektedir. Aydınlanma döneminde görülen ticaret, madencilik, deniz yolu ulaşımı, tarım ürünleri vs. devletler arasındaki ilişkileri diri tutan unsurlar olmaktadır. Ayrıca Afrikalı kölelerin sömürülmesinin de unsurlarıdır. Bu yüzden Rousseau bundan da haberdardır ve bu konu

onu Aydınlanma eleştirisi yapmaya iterek Avrupa ülkelerinin elde ettikleri ürünler ve yaşayış şekillerindeki tüketim olgusunu bu mahiyette eleştiriye tabi tutacaktır. Denilebilir ki Rousseau eleştiri yapıp devlet yönetim şekillerinden bahsedip bırakmamıştır. İdeal olan devlet biçimine dair de özgürlük ve eşitlik temelli bir yaklaşım getirmeye çalışmıştır.

2.4.3. Din Eleştirisi

Rousseau'nun aydınlanma eleştirilerinde bulunurken bir diğer alan olarak dini ele alır. Toplumların ortak paydası niteliğinde olan din Rousseau'nun nezdinde farklı şekillerde açıklanır. Rousseau'nun din eleştirisini verirken dine dair bakışın politik tarafına dikkati çekerek din konusundaki algısının nasıl olduğunu ve bu algıyla iç içe şekilde aydınlanma eleştirisinin ne şekilde gerçekleştiği gösterilmeye çalışılacaktır.

Rousseau'nun dine dair düşüncesi toplumun politik yapısıyla da bağlantılıdır. Ona göre başlangıçta insanların yönetilmesinde kral yönetim veya başka bir yönetim yoktu. İnsanın kendi türünden birisini efendi kabul etmesi çok sonra oldu. Buna dair Rousseau'nun görüşü şu şekildedir:

“Her politik toplumun başına bir tanrının konulmuş olması, ortaya ulus sayısı kadar Tanrı çıkmasına yol açmıştır. Birbirine yabancı ve hemen her zaman düşman olan iki ulus, uzun süre aynı varlığı efendi olarak tanıyamamışlardır” (Rousseau, 2012: 124-125).

Bunun sonucunda ulusların ayrılması, inanç bağlamında fazlalaşan dini inançlar, hoşgörüsüzlük ortaya çıktı. Ayrıca bir ulus diğer ulusun dinini kendi dinine döndürmek isteyebilirdi. Bunu yapmasının yolu da o ulusu tahakküm altına almaktır (Rousseau, 2012: 125-126). Görülüyor ki, dini savaş aynı zamanda politik bir savaştı ya da politik bir savaş aynı zamanda dini bir savaştı. Bu durumun örneklerini Aydınlanma eşiğinde ve döneminde sömürge faaliyetlerinde bulunan devletlerin politikalarında görebiliriz. Öyle ki, bu devletler başka topraklara hâkim olmakla o yerin insanların dinlerini değiştirmesi yönünde de çabaları olmuştur. Rousseau *Toplum Sözleşmesi*'nde dini anlamda, Eski Yunanda başlayan ve paganlıkla devam eden süreci Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslam'ı da değerlendirerek kısaca açıklamalar getirmektedir. Burada dini kaynaklı olarak toplum yasalarının yeniden şekillenmesi söz konusu edilmiştir. Dinde önemli olan şahısların, özel olarak dini tutumlarını ve bu dini tutumların daha

sonraki süreçlerde kalıcılığını ele almıştır. Rousseau daha sonra aynı eserinde dine dair açıklamalarına devam eder.

Rousseau'ya göre insanın din ile ilgilenmesi için belli bir yaşa gelmesi gerekmektedir. Onun din anlayışında genel yaklaşımı Durmuş'un ifadesine göre şu şekildedir: *Toplum Sözleşmesi ve İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kaynağı* adlı eserlerinde dini, topluma sağladığı yarar açısından değerlendirerek, bir devlet dininden söz eder. Rousseau'nun dine yönelik bu yaklaşımı, onun siyaset teorisiyle paralellik arz etmektedir" (Durmuş, 2010: 43). Rousseau'ya göre toplumla ilişkisi bakımından genel ve özel din olmak üzere iki din vardır. Buna paralel olarak da insanın dini ve yurttaşın dini olarak da ikiye ayrılabilir. Ama bir üçüncüsü daha vardır, ki o da papaz dinidir. Şimdi bu dinlere bakacak olursak; genel din bir insan dinidir ve insanın dininde tapınak, tören vs. yoktur. Tanrıya içten gelen bir tapma söz konusudur ve burada insanı sınırlayan şey de ahlak ödevidir. Ayrıca bu din İncil'den esinlenen temiz, sade, doğal Tanrı hukuku diyebileceğimiz gerçek Tanrıçılık dinidir. Özel din ise dediğimiz yurttaş dinidir. Genel dinin aksine ayinleri olan, tapınak dogmaları olan ve kendisine inanmayanları barbar olarak gören bir memleket dinidir. Bu din ilk kavimlerin dinidir. Ayrıca bu dine toplumsal ya da pozitif hukuk da diyebiliriz. Son olarak hem dinli hem de yurttaş olmayı engelleyen tuhaf bir din vardır. Bir nevi papaz dinidir, Roma kilisesine bağlı Hıristiyanların dini böyledir. Bu dinden karma olan ve toplum yaşamına uymayan bir çeşit hukuk doğar ve bunun adı belli değildir (Rousseau, 2012: 129).

Bu üç dinin kendine özgü iyi yönleri ve eksiklikleri vardır. Birinci dinin en iyi yönü, kutsal, yüce ve gerçek olarak kabul edilen bu din sayesinde Tanrı'nın kulları olan insanlar, birbirlerini kardeş bilirler ve bununla birbirine bağlanan toplum ölümle bile dağılmaz. Bu dinin eksik ve kötü olan yönü ise politik yönle hiçbir ilişkisinin olmaması, yasalarını kendi varlıklarından alması ve yine bunu yasalara bırakarak onlara yeni bir güç eklememesidir. Bu durum, yurttaşları devlete yürekten bağlayacağı yerde onları devletten uzaklaştırmaktadır ve bu toplum ruhuna aykırı bir şeydir. Hatta bu din gerçekten Hıristiyan olan bir halkın, Hıristiyan insan kafasının düşünebileceği en olgun toplumun kurulmasına olanak sağlar. Rousseau'ya göre bunda bir tek güçlük vardır; o da gerçek Hıristiyanlığın kuracağı bir toplumun artık bir insan topluluğu olamayacağıdır. Hatta böyle bir toplum ne en güçlü toplum olur ne de sürekliliği olan bir toplum olur. İnsanlar istedikleri kadar yetkinleşsin toplumsal ilişkilerde birbirlerinden mesafe olur. Çünkü bu yetkinleşmenin kendisi insanı kemiren bir kurttur.

Şimdi isteniyor ki herkes ödevini yapsın, halk yasalara boyun eğsin, başkanlar doğru ve ölçülü olsun, askerler ölümü hiçe saysın, ne lüks ne de kendini gösterme çabası olsun... Bunlar güzel istekler ancak bir de bunun ötesi vardır. Hıristiyanlık dininden bakıldığında tümüyle ruhani bir din olan Hıristiyanlık öbür dünya için uğraşır ve bu dünya onun yurdu değildir. Ödevini yapar ama başarılı veya başarısız olup olmadığına bakmaz. Çünkü bu dini kınayacak kimse olmasın, her şey yolunda gitsin istenmektedir. Birde bu dinin devleti gelişme halindeyse, halkın mutluluğundan yararlanmaya cesaret edilmez. Yönetici yurdunun şadıyla övünmekten korkar. Eğer devlet yok olmaya yüz tutarsa kullarının tepesine inen, Tanrı eline rahmet okutmaktadır. Toplumun dirlik içinde olması için ve bunun sürekliliğini sağlamak için yurttaşların hepsinin iyi Hıristiyan olmaları gerekir. Ama kazara gözü yükseklerde olan bir tek kişi, yani ikiyüzlü adam hiç kuşkusuz yurttaşların hakkından gelir. Çünkü böyle bir adam bir takım hilelerle yurttaşlarını buyruk altına almanın ve devlet gücünün bir parçasını ele geçirmenin yolunu bulur bulmaz saygı görmeye başlar. Çok geçmeden büyük bir güç kazanır ve gücünü kötüye kullanırsa Tanrı kullarını cezalandırmak için başlarına bela sarmış demektir. Devlet gücünü zorla ele geçirmiş birini kovmak zordur. Çünkü kan dökmek gerekecektir ve bu da Hıristiyanlığın yumuşaklığıyla uyuşan bir şey değildir. Böylece insan burada hem acılarla dolu dünyada bir köle olmuş hem de özgür olmuş önemli değildir, çünkü önemli olan cennete gitmektir. Dolayısıyla olacağı boyun eğmek de cennete gitmenin yollarından biridir. Burada aslında Rousseau kader dediğimiz durumu kastetmektedir. Bu boyun eğiş şu şekildedir; bir devletle savaş mı var yurttaşlar nazlanmadan savaşa gitmeli savaşı yenmekten çok ölmesini bilmelidir. Hâlbuki bunların karşısına yurt sevgisiyle yanan insanları getirdiğinizi düşünün ezilip darmadağın olurlar. Böylece karşı taraf muzaffer döneceğiz derken, diğer tarafın öleceğiz demesi baştan yenik düşmesi demektir. Ama Hıristiyanlar için hiçbir zaman muzaffer döneceğiz yeminini etmezler çünkü bu Tanrıyla boy ölçüşmek gibidir (Rousseau, 2012: 130-132).

Hıristiyanlık, kölelik ve bağıllık öğütleri verir. Zorbalık Hıristiyanlıktan her zaman yararlanır. Hâlbuki gerçek Hıristiyanlar köle olmak için yaratılmıştır ve onlar bunu bilirler bu yüzden üzülmezler çünkü bu yaşam onlar için çok az önemlidir. Ayrıca Hıristiyan askerler için iyinin iyisi denmektedir ama hayır değildir; çünkü Hıristiyan ordusu diye bir şey yoktur. Haçlı seferlerini örnek verseler dahi aslında papanın askerleri ve kilisenin yurttaşlarıdır onlar ve askerler de onun ruhsal ülkesi için

çarpışmaktadır, çünkü kilise ne yapıp edip bu ülkeyi dünyaya yerleştirmektedir. İyi yönden düşünüldüğünde bu bir paganlık ve Hıristiyanlar arasında hiçbir din savaşı mümkün değildir. Pagan imparatorlar zamanında Hıristiyan askerler yiğit kişilerdi bu doğrudur. Çünkü bu pagan askerlere karşı bir onur yarışması gibidir. İmparator Hıristiyan olur olmaz bu yarışma ortadan kalkmış ve Romalılara has o gözü peklik yitip gitmiştir. Çünkü haç kartalı kovmaktadır (Rousseau, 2012: 132-133). Rousseau'nun bir diğer bakış açısı şu şekildedir: “Dinde zulmedenler, gerçek inananlar değil, alçak kimselerdir” (Rousseau, 2008a: 61).

Rousseau'nun dini inancı vahiy ve dogmatik bilgileri içeren bir Hıristiyanlık inancı değildi. O doğal din insanıydı aslında ve onun Tanrısı doğada, dağlarda, ormanlarda hissedilendir. Ona göre bu dinsel dogmalar bu doğal din duygusuna zarar vermiş ve onu bozmuştur. Dolayısıyla Rousseau deizm inancını benimsemiştir ve bu durumla da o yarı Hıristiyan bir inanca sahiptir diyebiliriz. Çünkü o bu konuda vicdanı öncelediği gibi ruhun insandaki ilahi sesine kulak verir (Durmuş, 2010: 57).

İkinci dinin iyi yönü; Tanrı sevgisini yasa sevgisiyle birleştirip yurttaşlara ve yurda karşı hayranlık sağlayarak devlete hizmet etmenin Tanrıya hizmet olduğunu göstermesidir. Bu bir çeşit teokrasidir. Yurdu uğruna can vermek, şehit olmak ve yasaları çiğnemek dinsizliktir. Bu dinin eksik ve kötü yönü ise; insanları aldatıp kandırdığı ve kör inançlı duruma soktuğu yönündedir. Gerçek tapınmayı birkaç boş törene boğduğu için kötüdür denebilir. Çünkü bu din yanılgı ve yalan üzerine kurulmuştur. Ayrıca zorbalığa kaçarak bir ulusu can kıyıcı ve hoşgörüsüz yapar ve ulus artık asıp kesmekten başka bir şey düşünmez, nedeni de kendi tanrılarına inanmayanları öldürmekte yatmaktadır, öyle ki bunlar kutsal bir iş yaptıklarına inanırlar. Sonuçta bu durum ulusu diğer uluslarla doğal savaşa, haliyle kendi güvenliğini de zararlı bir duruma sokmasına neden olmaktadır (Rousseau, 2012: 130).

Rousseau'ya göre, üçüncü din papaz dinidir. Bu dinin iyi yönlerinden bahsetmez. Ona göre bu din açıkça kötüdür ve yine bu dinin kötü olduğunu ispatlamak için uğraşmak zaman kaybıdır. Nasıl ki toplumsal birliği bozan şey kötüdür. Bu durum bu din içinde geçerlidir (2012: 130).

Herkes canının istediği görüşü benimsemekte özgürdür, egemen varlığın bunu bilip öğrenmeye hakkı yoktur. Çünkü egemen varlığın öbür dünyada bir yetkisi olmayacak, uyruklarını orada bekleyen şey onu ilgilendirmeyecektir, bu yüzden insanlar

dünyada iyi birer yurttaş olsunlar kâfidir. Sonuç olarak; “Bir ulusta, yalnız bir din yoktur. Böyle olduğuna göre, başka dinlere müsamaha eden her dine müsamaha etmelidir. Yeter ki, bu din medeni dine, yurttaşlık ödevlerine aykırı olmasın. Kilise dışında selamet yoktur diyeni de kovmalı devletten...” (Alsan, 1962: 80). Din ile ilişkisi bakımından belirtmemiz gereken birkaç şey daha vardır. Onlardan bir tanesi Rousseau’nun dine bakışını gösteren niteliktedir. Şöyle ki; Rousseau *Yeni Heloise* ve *Emile* adlı eserlerinde de din konusuna değinir. Buna göre; *Yeni Heloise*’deki kahramanlardan ‘inançsız’ Wolmar’a acırken romanın başkahramanının dini-bütün bir kadını temsil eden Julie’dir. Julie, inancı önyargılara değil, akla dayandırmaktadır. Onun inandığı Tanrı, acıyan ve hakkı gözeten yüce bir varlık olduğu için Wolmar her ne kadar dinsiz de olsa iyi bir insan olduğu için Tanrı onu cezalandırmayacaktır. Hatta romanın bir başka yerinde Rousseau kendi kabul ettiği dini inancını yansıtmak şeklinde inancın akla ve mantığa dayandırılması gerektiğini kabul eden romanın kahramanlarından birini şöyle konuşturmuştur: “Dinin anlayabildiğim yanlarına inanıyorum; anlayamadıklarına da, inkâr etmeden, saygı gösteriyorum” (Durmuş, 2010: 50-51). Sonuç olarak Rousseau dine karşı bakışında dini algının nasıl dönüştüğünü ve bu dönüşümde hükmetme arzusunun etkisini gördük. Dinin toplumla ilgisi bakımından türlerine ve bunların iyi- kötü yönlerini vermeye çalıştık. Ancak Aydınlanma dönemine gidildiğinde dine dair algının her ne kadar Reformasyon sürecinden geçilmiş olsa dahi tam olarak oturmadığı görülmektedir. Modern dünyada bile dini tutumlarından dolayı baskı altında olan birçok insan söz konudur. Aydınlanma döneminde dini inanç boyutunda çeşitlilik genel anlamda var olsa da insanlara dayatmanın iyi bir şey olmadığı düşüncesi yeni yeni kendini gösteriyordu. Ancak Rousseau kendi döneminden önceki insanların dini mahiyette nelerle karşılaştığını, insanların nasıl muameleler gördüğünü elbet biliyordur. Bu yüzden kral tanrının ya da yönetici tanrının, toplumun politik düzenini sürdürülebilir tutmak ve çıkarlarını gerçekleştirmek için hükmetme arzusunun doğuracağı sömürge faaliyetine de inceden inceye vurgu yapmaktadır.

2.5. Eğitim ve Kültür Eleştirisi

2.5.1. Eğitim

Rousseau’nun Aydınlanma eleştirilerinin bir diğer ayağı eğitim üzerinedir. Bu konuda kaleme aldığı eseri *Emile*’de çocuğun belli çağlardan geçmesinden bahseder. Bunlar doğuştan ilk çocukluk çağı, konuşan çocuk çağı, ilk gençlik çağı, buluş çağı ki

insanın gerçek kişiliği bu çağda başlar, genç adam çağı (hayata giriş) gelişimini, değişimini sistemli bir şekilde hemen bütün yönleriyle ele alır. Rousseau'nun bu eserini konumuzun ana kaynaklarından biri olarak belirleyerek eğitimi neden ve hangi yönlerden eleştirdiğini anlamlandırılmaya çalışacağız. Böylece eğitimin hangi yönlerden olumsuzluklar barındırdığını ve Aydınlanmanın getirdiği eğitim algısının ne şekilde olduğunu Rousseau'nun bakışıyla vermeye çalışacağız. Ancak 18. yy Aydınlanmasında eğitimin durumuna geçmeden önce eğitimin hangi aşamalardan geçip ne konumda olduğunu değerlendirmek gerekir. Rousseau'nun neden eğitimi eleştiriye tabi tuttuğunu daha iyi açıklamış olunacaktır. O halde Rousseau'nun eğitim algısı nasıldır bakılmalıdır. Çünkü bu mesele onun *Emile* kitabının yakılmasına neden olan düşüncesine ilişkin içerikler sunmaktadır.

Eğitim, 18. yüzyıla gelmeden önce konumu itibariyle eleştirilmesi gereken bir yapıyı barındırmaktaydı. Çünkü ortaçağ ve sonlarına doğru bakıldığında eski zamanlara ait gelenek, görenek, dinsel inançlar ve de inançta yer bulan Tanrısal vasıfların eski zamanlardan bir nevi miras olarak alınması söz konusudur. Devamında dinler arası çatışmaların yaşandığı, hoşgörüsüzlüğün arttığı bir dönemden geçildiği düşünüldüğünde böyle bir ortamda eğitiminde ne kadar sağlıklı olabileceği tartışmalıdır. Katolik mezhebi ve kiliseler insanların vicdanını denetlemeyi amaçlamış ve bunun içinde engizisyon mahkemeleri rol oynamıştır. Dolayısıyla eğitimde yeni şeyler söylemek, kiliseye karşı propagandalar geliştirip onun dini söylemlerini eleştirmek bile çok zordur. Bu sebeple geçmişten gelen bir bilgi aktarımı söz konusudur.

Aristoteles'in felsefesi ve bilgi birikimi yaygınlaştırılmaktadır. Yine Aristoteles'in düşünceleri mantık, psikoloji, zooloji, edebiyat, felsefe ve diğer birçok alanda 16. yy itibari ile önemli bir kaynak konumundadır. Farklı olan bir şey vardır, Aristoteles'in doğa ve evrene dair söylemleri deneysel kanıtlara göre değil sıradan gözlemlere ve duyulara dayanır. Dolayısıyla bu dönemdeki eğitim anlayışında deney ve gözlem mutlak bir metot değildir, bu durum daha sonra aydınlanmada ayırıcı bir özellik olacaktır. 16. yüzyılın sonu Kepler, Galileo ve Copernikus'un yaptığı çalışmalar vardır. Ancak Aristoteles'in evren hakkındaki düşünceleri sorgulanmadan kabul edilmektedir, çünkü kilise böyle istemektedir. Evren hakkında dönem bilim insanları bir gerçek bulduğunda bunu açıklayamamaktadır. Çünkü kilise öğrenimin yapıldığı yerdir ve eğitimde kilise kontrolünde gerçekleştirilmektedir. Dönem yüksekokullarında da görevliler zaten kilise mensubudurlar. Böyle bir ortamda eğitim gören öğrenciler ise

sonunda kilise görevlisi olmayı amaç edinmektedir. Bir kırılma olur ve bazı soylu kimseler din düşmanı olarak tanımlanmış olan aydın kesim çocuklarının, kilise dışında yükseköğretimlerine devam etmeleri konusunda çaba göstererek girişimde bulunurlar. Böylece 17. yüzyıla gelindiğinde ortaçağdan kalan eğitim sistemi yavaş yavaş ortadan kalkmaya başlamış, bilim değer kazanıp bilimsel dernekler kurulmuştur. Bu bir uyanıştır, aynı zamanda bir başkaldırıdır. Kaldı ki bu yüzyılda da değişen eğitim aydınlanma eleştirisinin önemli noktalarından biri olmuştur.

Rousseau'nun eğitim konusundaki genel bakışı Işık'ın aktarmasıyla şu şekildedir: “Bu eski rejimin etkisindeki küçük erkek çocuklarının saçları toz içinde, bir kılıç taktıklarını, 'kolunun altında şapka, bir firfir ve yaldızlı duble paça bir ceket giydiklerini, bir kız çocuğunun, moda uygun bir kadının gibi komikçe giydirildiğini ve eğitimin bir davranış şekli oluşturduğunu ve büyüdüklerinde bunların onlar için büyük önem taşıyacağını öğreniriz.’ Entelektüel taraftan bakıldığında eğitim, büyük ölçüde gelenekseldi ve Latince dilbilgisi, kelime ve hafıza çalışmalarında özel bir eğitim esas oluşturmuştur. Rousseau sert bir şekilde bu uygulamaları eleştirmiş ve reform için çabalamıştır. Dolayısıyla *Emile*'de natüralist ilkelerini, hayali bir öğrencinin eğitimine uygular, çocuk doğduğu andan itibaren olgun bir insan haline dönüştüğü zamana dek, artık kendisinden başka herhangi bir rehber ihtiyacı duymayacaktır” (Işık, 2013: 61). Rousseau'nun eğitim algısının diğer önemli boyutuna bakıldığında ideale varan eğitim anlayışının temelleri kendini göstermektedir.

Rousseau'ya göre, insan doğası geliştirilir ve ondaki yetkinlikler daha farklı bir boyuta taşınabilir ve bunun olmasını sağlayacak olan, eğitimidir. Rousseau'nun eğitim anlayışı ‘özgürlük-natüralizm-eğitim-aydınlanma’ ilişkisinde eleştirel ve olması gereken şeklindeki bir zemindedir. Onun doğalcı anlayışı ve düşünceleri uygarlıkla ve uygar toplumla zıt yönde olduğu için eleştirmektedir. Ayrıca olması gerekenler konusunda *Emile* eserinde bu konuya geniş yer vermektedir. İnsan hem fiziken hem de karakteri açısından doğadaki değişime ayak uyduran bir varlıktır. Eğitimde onun karakterine göre biçimlenmesine odaklıdır.

İnsan dünyaya geldiğinde kötü bir varlık olarak değil özünde iyi bir varlık olarak gelir. Bunun için eğitimde doğadan uzaklaşmayla ortaya çıkan istenmeyen durumlar ve kötülükler, dünyaya saf, arı olarak gelmiş olan çocukların gelişimleri (fizyolojik, psikolojik) göz önünde bulundurularak doğaya yönlendirilmeleri, çevreleriyle duygusal bir bağ kurmalarını gerektirir. Böylece doğadan uzaklaşmanın getirdiği özgürlüğü

kaybetmenin yerine çocukların özgürlüğü hissetmeleri sağlanmış olur (Bakır, 2007: 112).

Eğitim konusunda Rousseau *Emile* adlı kitabında insanın doğuştan ilk çocukluk çağının sonuna kadarki gelişimi ele alır. Çocuğun gelişiminin ilk aşamalarını veren düşünür sonrasında çocukluğun ikinci evresi dediği konuşan çocuk çağını ele alır. Daha sonra ilk gençlik çağını ve ardından buluş çağını vermektedir, burada insanın gerçek kişiliğinin şekillenmesi söz konusudur. Son olarak da genç adam dediği, hayata giriş başlığı altında insanı özellikle kadını ele alır. Bütün bu süreci yazdığında ortaya kesin bir şekilde insanın gelişimine uygun bir eğitim olması gerektiği ve günümüz eğitim kuramlarının da temelinde yer alacağı bir sistem ortaya konmaktadır. Rousseau burada sadece eğitim anlayışı veya bireyin gelişim aşamalarını vermekle kalmaz, uygun bir eğitim için olması gerekenleri de ele almaktadır. Anne-babaya düşen görevlerin neler olduğundan tutalım da bireyin kendini ve yetkinliklerini, yeteneklerini keşfetmesi noktasında dikkat edilmesi gerekenlere de ışık tutar. Böylece günümüz toplum algısında yer alan anne veya babanın mesleğini yapmak için bireyi sınırlamak, değerli meslekler olarak görülen doktor, hâkim, öğretmen vs. olması için çocukları veya insanı sınırlandırmayan bir yaklaşım sergilenmektedir. Bu anlamda, döneminde var olan eğitim anlayışını çocuğun gelişimi temelinde açıklayarak bireyi kısıtlayan bir minvalde olduğu için eleştirir. Şimdi Rousseau'nun bu eleştirilerine ve de olması gerekenler noktasındaki tutumuna daha detaylı bakacak olursak neler demek istediği daha iyi anlamlandırmış olunacaktır. Rousseau'nun eğitim algısı ve ideale varan eğitim görüşlerinden sonra Aydınlanma minvalinde eğitim eleştirisi verilecektir.

Rousseau'nun buradaki eleştirilerini anlamak için eğitime dair bazı sorulara cevap aramak gerekir. Eğitim neden gereklidir? Çünkü insan uygarlıkla birlikte doğa durumundan uzaklaşmıştır ve buraya artık eğitimle dönülebilir bu yüzden eğitime zorunlu bir şekilde ihtiyaç vardır ve bu eğitim doğaya uygun olmalıdır. Eğitimin amacı nedir? İnsanı doğaya yönlendirerek meraklarına geri döndürmek, bizzat toprağı, doğayı yaşayarak, yaparak sahtelikten uzak bir öğrenme meydana getirmek ve insanın aslolan kendisine dair gerçekçi bir tanıma ortaya koymaktır. Rousseau bunun için eğitimcilere önemli görevler düştüğünü hatırlatmaktadır. Buna göre; eğitim insanın gelişim aşamalarına göre şekillenmeli, bireyin psikolojik durumu da göz önünde bulundurulmalıdır. İnsanın doğal gelişimine aykırı bir eğitimden kaçınmak gerekir. Çünkü insan zaten doğa durumundan uzaklaşmıştır, bu birçok kötülüğü beraberinde

getirmiştir. Bir de gelişimine aykırı eğitim vermek insanı kötülüğe sürükleyecek, bir kapıdan içeri girmesine sebep olmak demektir.

Eğitim konusunda Bakır'ın getirdiği bir yorumlama şu şekildedir: “Rousseau’ya göre, uygarlıkla doğallığını yitirmiş, yozlaşmış bir toplumdan çocuk soyutlanmalı ve iyi bir yurttaş yetiştirilmek üzere düzenlenmiş eğitim anlayışı ile yetiştirilmelidir” (Bakır, 2007: 115). Bu yüzden çocukları iyiye iyi bir şekilde yönlendirmek gerekir, çünkü kötülük insana özgü bir şey değildir. Eğer çocuk kötülük yapıyorsa, bu iyi duyguların kötü bir şekilde yönlendirilmesiyle ilgilidir. Yanlış bir eğitim çocuğun tüm hayatını etkilemektedir. Çocuğun hayal gücünü, yaratıcılığını, yetenek ve yetkinliklerini olumsuzlayan bir neden haline dönüşmektedir. Hâlbuki en az kısıtlamayla eğitim verilmelidir. Bu durumun eleştirisi Rousseau nazarında diğer bir değerlendirmeye göre şu şekildedir:

“Günümüz ulus devletlerinin kamu otoritesini pekiştirmeye ve makbul vatandaşlar yetiştirmeye dayalı, endüstriye eleman ihtiyacını karşılamaya yönelik eğitim anlayışı öğrencilerin kişisel özelliklerini, beklentilerini ve ilgilerini yadsımakta, çoğu zaman bireylerin potansiyelini, yeteneklerini ve hayal güçlerini daha hayatın ilk yıllarında köreltmektedir. Sanayi toplumunda eğitimin amaçları belirlenirken öncelikli olarak ekonomik değerlerin göz önünde bulundurulduğu bir gerçektir” (Tüfenkçi, 2017: 497).

Rousseau eğitim-özgürlük ilişkisinde özgürlüğü temel almış toplumun karşısına bireyi koyarak baskıcı bir sisteme karşı çıkmıştır. Onun temelde eleştirdiği ilk nokta “yapaylıktır”. *Emile* adlı eserinde ilk olarak öğrenmede yapaylığı eleştirir. Bunun eksik yönlerini göstermeye çalışır. Burada amaç bireyin gelişimine göre bir eğitim anlayışı ortaya koymaktadır. Çünkü insan aklının, yeteneklerinin ve yetkinliğinin ilerlemesi ihtiyaçlar silsilesini ortaya çıkarmıştır. Böylece doğada hiçbir şey bilmeyen insan, uygarlığın ilerlemesiyle birçok şeyi eğitimle öğreniyor konuma gelmiştir. Peki, ‘dünyada bulunan bu insanın eğitiminin etken unsurları nelerdir?’ denildiğinde üç unsurla karşılaşmaktadır. Bular; doğa, insan ve çevredir. Biraz daha açacak olursak, doğada insan kendi yetkinliklerini keşfeder ve doğal süreçte fiziki gelişim gerçekleşir, bu doğal eğitimidir. İnsanın yetkinlik ve gelişimi kullanma eğilimi diğer insanlarla ilişkilerinde daha çok gelişir, bu insanın eğitimidir. Ayrıca insanın dünyadaki nesnelere etkileşimi açısından deneyimleri de çevrenin etkisiyledir, bu çevrenin eğitimidir.

Görülüyor ki, insanın eğitim süreci ‘doğa-insan-çevre’ ilişkisinin sağlıklı gelişimiyle olması söz konusudur. Böylece Rousseau’nun dediği, özgürlük temelli bir eğitim gerçekleşmiş olacaktır. Çünkü insan doğayı bildiği ölçüde kendisini de bilir, insan kendisini bildiği ölçüde diğer insanı da bilir, insanın diğer insanla ilişkisi de çevrenin ne kadar sağlıklı olmasıyla belirlenir. Öyleki toplumsal yaşayışın ve uygarlıkların ilerleyişi konusunda insanın yaşadığı doğa, insan tarafından dönüştürülmektedir. İnsan çevreye verdiği zararlardan dolayı kimi zaman temel besini dahi karşılayamayacak tahribatlara yol açabilmektedir. Yine insan çevresini dönüştürmektedir. Bu koşullar altında, böyle bir doğada yaşanması insanın bir diğeriyle olan ilişkisinin sorunlu olmasına sebep vermektedir. Bu durumlarda insanı eğitmek zordur. Verilecek eğitimde uzun soluklu, sağlıklı bireyler ortaya çıkarmaz diyebiliriz. Sonuç olarak üç unsur bireyin eğitim almasının temel bileşenleri olarak olmazsa olmazlardır. Rousseau bu üç unsuru eğitimin temeline koymakla birlikte sağlıklı bir eğitimin de unsurlarını vermektedir.

Rousseau genel olarak dönemi Fransa’ında gördüğü eşitsizliğe sebep olan birçok durumu eleştirmiştir. Tabiki dönemi eğitim anlayışı da bunlardan biridir. Çünkü insan doğasına uygun eğitilmezse bu toplum düzenini ve mutluluğunu da etkileyecektir. Bu yüzden; Rousseau ezberci ve katı bir eğitimin insanı zincirlerle bağlamak gibi olduğunu düşünmektedir. Baskıcı, kuralcı, sınırlayıcı bir eğitim yerine insan gelişimi dikkate alınarak yapılan bir eğitim olmalıdır. Bu yüzden uygarlığın kaybettiği iki kavram özgürlük ve doğallık eğitimin temel yapıtaşlarıdır. Eşitlik ve özgürlük tabanında bireyin doğal insan olması yönünde verilen eğitimin ilk basamağı ailenin(anne-babanın) etkisiyle gerçekleşmektedir. Bunun için Rousseau çocuğa karşı takılan ilk zincirden bahsederken özgürlüğün engellenmesine sebep verdiği için eleştiride bulunur. *Emile*’de şu şekilde ifade edilir:

“Çocuk, annesinin karnından çıkar çıkmaz kollarını ve bacaklarını kımıldatma özgürlüğünü tadar; ancak bu hürriyeti kısa zamanda elinden alınır. Başı bağlanır, bacakları uzatılır, kolları vücuduna bitişirilerek kundağa sokulur. Hareket etmesine imkân tanınmayacak bir şekilde sarıp sarmalanmıştır ve artık bir kötürümden farksızdır. Kundak çocuğun kan dolaşımını sekteye uğratır, kuvvetlenmesine ve büyümesine engel olur” (Rousseau, 2018: 22). “Böylesine bir baskıya maruz kalmak çocuğun mizacına etki etmeyecek midir? İlk hisleri elem ve sıkıntıdır, hareket etmek isterler ancak engelle karşılaşırlar. Kürek mahkûmu bir suçludan daha şanssız olan bu çocuklar boşuna gayret ederler, kızarlar, bağırlarlar. Çaresizce

ağlamalarına şaşmamak gerekir; çünkü sizden ilk aldığı şey zincirlerdir ve durumlarından hoşnut olmadıklarını anlatmak için yapabilecekleri tek şey ağlamaktır” (Rousseau, 2018: 22).

Böylece Rousseau gelenekselliği içerisinde barındıran bu tür anne-baba eylemlerinin eleştirirken, çocuğun doğal bir şekilde büyümesi taraftarıdır. Rousseau'nun eğitim anlayışı doğalcıdır. Buna göre insanın içinde bulunduğu yapay topluma karşılık doğal kalma çabası söz konusudur. Çünkü insanlar doğal durumunda özgürdür, mutludur bu yüzden eğitimin içeriği ve uygulanışı da doğal olmalıdır. Tam bu noktada insanın özgürlüğünün bir nevi güvencesi olan, köleliğe doğru giden durumun engelleyicisi olan uygar toplumun yapaylığı içinde doğallığını korumaya çalıştığı yurttaşlık ön plana çıkmaktadır. Yurttaşlık insanın uygar ve yapay toplum içerisindeki doğal kalma olgusunu ifade eder. Nitekim eğitimin temel gayesi bu doğallığın korunmasıdır. Yapay toplum içinde yurttaş olarak kalmaya çalışan insanın hayatını sürdürebilmek için diğer insanlarla ilişkisinde ve eğitimsel seviyesinde kamusalık ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla eğitimin kamusalılığı da söz konusudur. Buna göre eğitim kamu düzenini sağlanması açısından önemlidir. İnsanlar bu düzen içerisinde doğal olmaktan sapmamalı ve biri diğerini köleleştirecek seviyeye gelip de eşitsizliğe dönüştürmemelidir. Kamu genelinde ortak bir yurttaşlık bilinci oluşturmak gerekir (Bakır, 2007: 116-117). Doğalcı bir yaklaşımla ele aldığı eğitim konusundaki amaçlarından biriside çocuğun çocuk olmasını engelleyen bariyerleri kaldırmaktır. O çocuklar için özgür, mutlu ve daha iyi bir yaşam hedeflemektedir. Yani Rousseau'nun eğitim felsefesinde belki de en önemli gerekliliklerden biri, ne olursa olsun, çocuğun asla unutulmamasıdır. Çünkü natüralizm temelli özgür, mutlu ve düzenli bir toplum çocuk tohumlarının iyi yetiştirilip büyümesiyle şekillenmektedir (Işık, 2013: 88-89).

Eğitimin bir diğer yönü de toplumsal olmasıdır. İnsanlar önyargılarından kurtularak bir düzen içerisinde eğitimden geçmelidir. Çünkü eğitim sadece okumayla ve öğretmeyle olan bir şey değildir. Öyleyse, insanı eğitimde doğayla yüzleştirmeli, doğal çevreyi tanıtmalı ve ahlaki-sosyal ilişkileri de doğal olarak kavratma amacıyla olmalıdır. Böyle bir eğitim gerçekleşirse kişi kendini toplumun bir parçası olarak algılar ve kendini sever. İnsan yurttaşlık bilinci ve sevgisiyle toplum içinde belirli bir düzeye gelip vatanseverlik erdemine ulaşması bir eğitim meselesi olarak görülüp amaç olmalıdır (Bakır, 2007: 117-118).

Rousseau negatif eğitim modelini benimsemektedir. Negatif eğitim modelinde çocuk bir bireydir ve onun özgürlüğü eğitimin amacıdır. Negatif eğitim aynı zamanda doğal eğitimidir. Buna göre doğuştan saf, masum, kendini keşfetmeye çalışan, yetenekleri ile yetkinleşmeye çalışan çocuğun özündeki iyi varoluşunun korunması gerekir. Bu yüzden çocuğun gelişimini engelleyen dış etkenler kaldırılmalıdır. Böylece çocuk, hür düşünen, konuşmaktan çekinmeyen ve özgür davranan bir varlık olup bütünsel bir kişilik olacaktır. Ayrıca çocuk erdemsizliklerden de korunmuş olur. Rousseau negatif eğitimi savunurken pozitif eğitim içerisindeki ezber yapmak gibi çalışma yöntemini de eleştirir. Pozitif eğitim, çocuğun zihni olgunlaşmadan şekillendirmeye çalışmaktadır (Tüfenkçi, 2017: 497-498). Negatif eğitimde çocuğu yönlendirmekten kaçınmak gerekir. Çocuğun gelişimiyle beraber soyut kavramlar algısı da gelişecek ve akıl yürütme yoluyla çıkarımlarda bulunmasına sebep olacaktır. Gelişme ve ilerleme artarak otorite temelli kabullere yönelirse, kötülük ortaya çıkabilecektir. Bu yüzden kendi görüşünü çocuğa dayatmak onun özgürlüğünü ve etraflıca düşünmesini kısıtlamak anlamındadır. Çocuğa erdemleri öğretmek yerine, bunu onlara aşılacak olan öğretmenin çocuğa örnek olması gerekir. Bunu yaparken de bir yandan küçük oyunlarla gösterip yaşadığının farkına varmadan tecrübeyle öğrenmesi sağlanmalıdır (Rousseau, 2018c: 10-101). Böylece toplumda düzenli ve uzlaşımsal bir yaşayışın temelinde olan erdemler hissettirilerek ve deneyim yoluyla öğretilir. Bunun için uygun olan nesnelere deneyime yer açılmalıdır. Böylece erdemler çocuk tarafından öğrenildiği gibi uygarlığın problemi olan kendini başkalarıyla kıyaslayıp kıskanma veya daha fazlasını isteme arzusunun da önüne geçilmiş olunacaktır.

Rousseau aydınlanmacı, ilerlemeci ve rasyonalist bir eğitim anlayışına karşıdır. Çünkü aydınlanmadaki eğitim içerisinde gizli bir rekabet duygusunu barındırmaktadır. Bu da kötülüğü ortaya çıkarmaktadır. Ayrıca Rousseau çağında, eğitimin iki yüzlü insanlar yetiştirdiğini de ileri sürerek eleştirmektedir (Tunçel, 2012: 94). Gerçekçi olmayan bir sistemle insanın doğal hareketlerinin sınırlandırılarak yapılan eğitimin ortaya çıkardığı sonuçlar vardır. Çünkü otoriteye dayalı tek yanlı teorik öğrenme şekli ve eğitimi insanı yozlaştırmış ve ruhu da bozmuştur (Gökberk, 2016: 342). “Rousseau’ya göre eğitimin üç etkeni şunlardır; “Tabiat, eşya, insan”. Eğitimin ilkeleri ise; “hürlük, zorunluluk, aşamalılık, denlilik ve karışmazlıktır”” (Öktem, 2014: 23) Eğitim bu olgulara dikkat edilerek gerçekleştirilmelidir. Bu bağlamda Rousseau’nun eğitimdeki amaçlarından birisi, kilise ve devlete hizmet etmek için yetiştirilen

kimselerin, başkalarının emri altına girerek bireyselliğinden feragat edilmesine engel olmaktır. Buna göre geçmişin eğitim amaçlarına karşı Rousseau bir bütün olarak bakıp değerlendirdiği çocuğun herhangi bir meslek veya sosyal bir konum için eğitilmesine karşıdır. Çocuk, eğitime göre değil eğitim, çocuğa göre şekillenmelidir (Işık, 2013: 59-60).

Rousseau'nun eleştiride bulunduğu 18. yy Fransa'sında hâkim olan eğitim hem kırsalda hemde şehirde insanı doğasından uzaklaştırarak özüne yabancı hale getiren bir yapıdayken aynı zamanda insanın hak ettiği yere gelmesinin önünde de engel olmaktadır. Çünkü aydınlanmanın getirdiği modern kurumlar bireyleri gerçeklikten uzaklaştırdığı gibi, doğal olmayan alışkanlıklar kazanmalarına sebep olmaktadır ve insan bu alışkanlıkları devamlı olarak sergilediğinde doğal olmadıklarını unutur ve artık bunları gerçekten kendisi sergilediği için kendinden olan alışkanlıklar olarak görmeye başlarlar. Hâlbuki durum hiçte öyle değildir. Geleneksel toplum, insanları aynı kalıba döken bir insan yaşamı sunmaktadır ve dönem Fransa'sında centilmenlik, nezaket, kibarlık, adetlere kurallara uymak... vs. zorunlu gibi gösterilmektedir, insan kendi gibi olmaya cesaret edememektedir. Modern toplumlarda ise insanların kendileri gibi olmaları için fırsatlar verilerek yetenekleriyle kendilerini ortaya koymaları mümkün olabilmektedir ancak bunun da sıkıntıları vardır ve kişi sahte dünyasının, alışkanlıklarını bir adım daha öteye taşımış konumda olur (Tunçel, 2012: 92-93).

Rousseau, insanın özgürlüğünü, doğallığını ve de mutluluğunu sınırlandıran, insanı ideolojik bir kalıp içine sokulmasına neden olan uygarlık içindeki eğitim anlayışlarının tümüne karşı konumdadır. “Eğitimde doğal yöntem, artık doğal olmayan uygar toplumda, spontane bir gelişim içinde özgür ve orijinal bir insan doğası meydana getirmektir” (Bakır, 2007: 116). Rousseau'nun düşüncesinde ideale varan eğitim algısının tohumlarının filizlendiği ideal eğitim tasarısı da önemlidir.

Rousseau'nun ideal olan eğitimin nasıl olması gerektiği konusundaki düşünceleri önemlidir. Rousseau ilk olarak insanın beden eğitimine öncelik vererek pratik yaşam için öğrenmelere değer verir. Sonrasında ise zihni ön planda tutarak ruhun eğitimine değer verir. Böylece Aydınlanmanın her şeyi akla dayandıran soyut ilkelerle hareket eden yaklaşımına karşı çıkmaktadır. Duyguya önem veren düşünür kuru akılcılığın yerine canlı duyguyu değerli görmektedir (Gökberk, 2016: 342). Eğitimi bir süreç olarak görmekte ve bunun insan-doğa, insan-insan, insan-çevre ilişkisinde bireyin gelişimi dikkate alınarak gerçekleşmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Herkesin aynı

yetkinlikte olduğu düşünülüp eğitim verilmemelidir. Bireysel farklılıklar dikkate alınmalıdır. Bu yapılırken insanın fiziki, sosyal ve psikolojik yönü dikkate alınmalıdır. Bebeklik çağında ailenin etkisiyle başlayıp insanın gelişim özelliklerine ve yaş aralıklarına göre eğitim verilmelidir. Yapaylıktan uzak, doğal olmaya yönelimli olan bir eğitim çocukların önemsenmeleri ölçüsünde verilmelidir. Böylece çocuklar, özündeki iyi varoluşu koruduğu gibi erdemleri de koruyacak; özgür, mutlu bireyler olacaklardır. Rousseau eğitim eleştirisiyle modern eğitim anlayışının temellerinde bulunan ilkelere dair bakış açısı kazandırmıştır. Çünkü eğitim onun için toplumsal düzenliliği sağladığı gibi, uygarlık durumundaki yozlaşmanın da önleyicisidir. Yurttaşlık eğitimine yaptığı vurguyla da birlik beraberlik anlayışının aşılmasına sebep olmaktadır. Yapılandırmacı eğitim anlayışının ilk örneklerinden birini ortaya koyan Rousseau sadece eğitim düşüncesi ortaya koymakla kalmamıştır. Aynı zamanda bir gelişim psikolojisi de ortaya koymuştur.

2.5.2. Kültür

Rousseau'nun Aydınlanma'da eleştiride bulunduğu alanlardan birisi kültürdür. Onun kültür eleştirisi diğer eleştirileriyle bağlantılıdır ve paralelindedir. Kültür, bir toplumun din, dil, örf, adet, gelenek, görenek, sanat ve edebiyat gibi unsurları kapsar. Rousseau'nun içinde bulunduğu toplumun kültürel özellikleri hakkındaki söylemleri eserlerinde mevcuttur. Toplumun kültür yapısındaki olumsuzlukları ve eleştirilerini örneklendirerek değerlendirme de bulunur. Ancak Rousseau'nun değerlendirmeleriyle bağlantılı olarak ilkin kültürel değişimin nasıl gerçekleştiğine bakmak gerekir.

Rousseau'da her halkın ulusal bir karaktere sahip olması gerekmektedir. Bu noktada Korsikalılar örneğini verir. Bu örneğe bakıldığında, bu adada eşitlik ilkesi uygulanmakta, adalet ve insanlık kuralları da layıkıyla yerine getirilmektedir. Eşitlik, insanlık ve iyi niyet bu adanın karakteristik özellikleri arasındadır. Bunun bir diğer örneği de İsviçre'dir. Burada çıkarlar ve ihtiyaçlar çatışmaz. Biri diğerinin toprağına göz dikmez. Dürüst bir insanlık, çalışkan ve bağımsız bir yaşam görülmektedir. Korsikalılar zamanında bu özellikleri kendi kültürlerinden örnek almışlardır. Ancak sonraları İsviçre'nin kendinde barındırdığı bu özellikler para hırsından dolayı değişmeye başlamıştır. Ticaret, sanayi ve lüksün artmasıyla otoriteye zincirlenen bireyler çoğalmış, para da yoksullar ve zenginler arasında eşitsizliğe sebep olmuştur (Erdem, 2012: 25). Sonuç olarak, toplumun kültür yapısının değişmesinin önemli bir

kaynağı para temelli gerçekleşmiştir. Bu değişiklik Rousseau'nun ifadesine göre şu şekildedir:

“(...) Para, (...) hiçbir şeyi olmayanların sırtından servet yapmanın aracı oldu. Ticarethaneler ve imalathaneler çoğaldı. Tarımdaki el emeği büyük ölçüde zanaate kaydı. Nüfus arttı ve insanlar arasındaki eşitsizlik derinleşti; şartları daha elverişli olan ve daha kolay geçim şartları sunan ülkelere dağıldı nüfus. Kimileri ülkelerini terk ettiler, kimileri tüketerek ve üretmeyerek ülkelerine zararlı oldular.(...) kentlerde nüfus artarken tarım ihmal edildi. Dışarıdan gelen besin maddelerini daha gerekli hale getiren daha pahalı yaşamsal ihtiyaçlar ülkeyi komşularına karşı daha bağımlı hale getirdi. Aylak yaşam yozlaşmayı getirdi ve egemenlerin maddi külfeti ağırlaştı; yüreklerdeki vatan sevgisinin yerini paraya düşkünlük aldı; ruhu yücelten bütün duygular bastırıldığından insanlarda kararlı tavırlar ve alınan kararların arkasında durma gibi hasletler kalmadı. Eskiden yoksul İsviçre Fransa'nın efendisiydi; şimdi zengin İsviçre, bir Fransız resmi görevlisi kaşlarını çatınca titriyor” (Rousseau, 2008b: 46).

Paranın ve tüketimin eşitsizliğe neden olduğu üzerinde duran Rousseau'da, bu durum insanları kültürel mahiyette doğalarından uzaklaştırdığı için de yozlaşmanın nedenlerinden biridir. Bu konuda kentli kültürü ile köylü kültürü ayırımından bahsedilirse daha iyi açıklanmış olunacaktır. Rousseau'nun düşüncesinde kültürel değişimin yanı sıra üzerinde durulan konu kentli kültür-köylü kültürü üzerinedir. Bu noktada kentli kültürü- köylü kültürünün içeriklerinin ve değerlendirilmesinin nasıl olduğuna bakmak gerekir. Çünkü bu konu eleştirel mahiyette bir bakış sunmaktadır.

Rousseau tarım kültürüyle yetişen toplumların diğer toplumlar karşısında bağımsız olacağını vurgulanmaktadır. Buna örnek olarak da Korsika adasını vermektedir. Korsika adasında halk bütün coğrafyaya eşit dağıtılabiliyorsa mükemmel bir düzen kurulabilir. Ancak buradaki sıkıntı böyle bir toplumda yaşayan çiftçilerin kentli yaşamına özenmeleridir. Aslında kentli ve köylü bütün adada yaşayanlar aynı haklara sahip olmalıdır ve sorumluluklarını yerine getirmelidir (Erdem, 2012: 24-25). Çünkü kentli insan da olsa köylü insan da olsa kültürde ortak olan şey insanların hep aynı haklara sahip olmaları gerekliliğidir. Kentleri de kendi içinde değerlendiren Rousseau'ya göre, kentler zararlıdır ama başkentler daha zararlıdır. Çünkü bir başkent insana gelenek, görenek, yasalar, cesaret ve özgürlüğü kaybettirir, unutturur. Buradaki insanlar daha çok daha iyi bir mesleğe sahip olma arzusundadırlar, daha çok tüketirler. Başkentlerin içine baktığımızda bir yaşam vardır ama buradan uzaklaştıkça her taraf

ıssızlaşır (Rousseau, 2008b: 41). Bu konu üzerine İbni Haldun'un bedevi (konar göçer) topluluklar ve hadari (uygar/ şehirli) topluluklar olarak yaptığı ayırımından bahsedilebilir. Bedevi toplumdan hadari topluma geçmek söz konusudur. "İbn Haldun'a göre, şehirlerde yaşamaya heveslenen bedevilerin şehre göçleri çoğu zaman hüsrarla sonuçlanacaktır. Ancak daha önce sermayesi ve birikimi olan varlıklı kişiler bu zilletten kurtulma şansına sahiptirler. Bu kişiler belli bir birikime sahip oldukları için şehre göç ettiklerinde, şehir hayatına ayak uydurabilecek, şehir halkının rahat ve lüksüne uygun bir hayat süreceklerdir" (Ateş ve Utkan, 2017: 223). Görüldüğü üzere bedevi toplumdan hadari topluma evrimleşme durumunda, buradaki yapıların kendi içerisinde barındırdığı dinamikler ve yaşam şekilleri de farklıdır. Bu konuda Rousseau ve İbni Haldun'un görüşleri kıyaslandığında, Rousseau'da kentli kültür ile şehir kültürünün farklılık barındırması, İbni Haldun'da da bedevi topluluk ile hadari toplulukların kültürlerinde farklılığın gözle görülür şekilde belirgin olması benzer görünmektedir. Bu konuda daha fazla kıyaslama yapabilmek için İbni Haldun'un *Mukkaddime* eserinin I. ve II. ciltlerine bakılabilir.

Rousseau'da kentli kültürü ile köylü kültürü arasında bir ayırım olduğunu görülmektedir. Çünkü daha önceki eleştirilerine binaen kentte yaşayan insan, doğa durumundan daha uzak ve hırslı bir varlıktır. Ancak zincirleriyle sıkı sıkıya bağlanıp diğerlerinin kölesi olmak durumundan kurtulamamaktadır. Çünkü kent kültürüyle yetişen insan, çiftçinin ürettiğini fazlasıyla tüketir ve kıskançlıktan ötürü hep daha fazlasını ister. Ancak doğa durumundan çok uzakta yetişen bir kültürün insanları ise daha özgür olmayan, daha mutsuz bir hayat süren yapıdadır denilebilir. Böylece köylü kültüründe yetişen insan toprakla, tarımla uğraştığı için doğa durumuna yakındır. Toprağı dilediği gibi işlediği için özgürdür ve kentli olmak istemediği sürece de özgür kalacaktır. Daha az tükettikleri gibi gelenek göreneklerine de daha sadıktırlar denilebilir.

Eşitsizliğin Kaynağı Üzerine Söylev'de uygarlığın gelişmesiyle doğa durumundan uzaklaşan insanın mülkiyet temelli bir eşitsizlik yaşaması söz konusuydu. Bu eşitsizlik kültürler arasındaki farklılığın araştırılmasının da sebebi olmaktadır. Eşitsizlik kendisiyle beraber bazı durumları da getirmektedir. Eşitsizlik, insanların, toplumların kültürünü olumsuz yönde etkilemektedir. Kentli kültürde yetişen bir kimse kendisini köylü kimse ile aynı kefeye koymaz ve hatta onu cahil bile görür. *Anayasa Projeleri* adlı kitabında da yer yer kültür eleştirisi başlığı altında örnekleyebileceğimiz

durumları vermektedir. Rousseau, köyde tarımla ilgilenen bir çiftçinin kendisinden ürün alan kentlinin hayatını merak etmesinin onu kent kültürüne bakması noktasında tetiklemesine sebep olacağına vurgu yapmaktadır. “Rousseau, kentleri (başkentleri de) ve kentlileri kendilerine köylerden ve köylülerden ayrıcalıklı olarak görüp eşitsizlikleri beslemesinden dolayı eleştirir” (Erdem, 2012: 28).

Ayrıca eşit olmadığını fark eden çiftçi belki kentli olmayı isteyecektir. Böylece köy kültürünün içinde barındırdığı özgür yaşam biçimi yine rahatlık ve doğayla içiçelik yok olmakla karşı karşıya kalabilmektedir. Çünkü köylü ve kentli insanın yaşam şekline bakıldığında özgür olan ve mutlu olan köylüdür. Kaldı ki böyle durumlar modern zamanda da mevcuttur.

Sonuç olarak Rousseau’da görülüyor ki aydınlanma akımının dayandığı temeller kültürel anlamda değişim getirmiştir. Buna göre Rousseau, kültürel anlamda her türlü kendine özgü kişiselliğin tahrip edildiği düşüncesindedir. Ona göre örf, adetlerimiz geleneklerimiz ve düşünüşümüzde bayağı ve aldatıcı bir tekdüzelik egemendir. Bütün ruhlar aynı biçimin içine zorla sokulmuş izlenimini veriyor. Nezaket hiç durmadan bir şeyleri talep ediyor ve insanlar arasındaki resmiyet belirli şeyleri emrediyor. İnsanlar daima alışkanlıklarını izliyorlar ve içlerinden gelen sese kulak vermiyorlar. Kişi kendini olduğu gibi göstermeğe cesaret edemiyor. Sürekli zorlamanın içinde toplum dediğimiz sürüyü teşkil eden insanlar, eşit hal ve şartlarda aynı şeyi yapıyorlar (Weischedel, 2009: 198-199). Aydınlanma dönemi düşünüldüğünde özgün kültürel yaşayışın korunması zordur. Çünkü insanın ilerlediği düşünülüyor ve insanın merakı da artıyor. Bu yüzden mevcut kültürel yaşayışı bırakmak söz konusu oluyordu. Yine toplumlar arasındaki ticaret, ekonomi eğitim gibi birçok alanda yapılan alışveriş, kültürel yapının doğallığını bozan unsur olmuştur. Ayrıca Rousseau’nun Aydınlanma eksenli kültür eleştirilerinin başka içerikleri de mevcuttur. Rousseau’nun kültür eleştirisinin çarpıcı bir örneği kentlerle ilgili söylediklerinde yatmaktadır. Buna göre kentler içerisindeki başkentleri ve kentlileri kendilerine köylerden ve köylülerden ayrıcalıklı olarak görüp eşitsizlikleri beslemesinden dolayı eleştirmektedir.

Rousseau Aydınlanmanın getirdiği kültür değişikliğini açıklamakla beraber dönemi Avrupa’sını da eleştiriye tabi tutar. Ona göre; uygarlığın getirmiş olduğu birçok olumsuz özellikle beraber, Fransız, Alman, İspanyol, İngiliz gibi ülkeler aslında birdir, hepsi Avrupalıdır. Çünkü bunların zevkleri, gelenek-görenekleri ve tutkuları aynıdır. Yani bunlar, cömert ve yüce gönüllü olduklarını söyleyecekler ama düzenbazlık

yapacaklar, kedi çıkarını düşünecek, alçak gönüllü olmayı övecekler ama hırslı ve de lüks tutkuları altın olacaktır (Rousseau, 2008b: 95). Böylece Aydınlanmanın insanı doğadan uzaklaştıran istençlerin değişiminin örneği Avrupalı ülkeler baz alınarak ifade edilmiştir.

18. yy Aydınlanmasının ideallerinden birisi de aklın gelişmesiydi. Bu bağlamda insanlık kültürünün bir başarı yakalayarak gelecekte daha çok mutluluğa erişilecek neden olmasıyla çok güvenilir görülürdü. Dönemin kültür dünyası akli ölçü olarak hareket ettiği için matematik ve doğa biliminin yöntemi temel alınarak oluşturulmaya çalışılmıştır. Ancak Rousseau bu tutuma karşıdır çünkü kültürü bir çıkmaza sokan rasyonalist yaklaşım eğitim başta olmak üzere insanın duygularını tanımamasının önünde engel olduğu gibi doğanın sesini ve çağrısını duyamayan insanda zihne bağımlı kalır. Bu anlamda kültür kötü sonuçlarıyla bir olgudur ve insan bir doğa insanı gibi yaşayamamaktadır. Ancak uygarlığın getirdiği kültürel farklılıklar için her ne kadar doğa durumuna insan geri dönemese de yapılacak olan şey, olabildiğince yeniden doğa durumuna yaklaştırmaya çalışmaktır. Bu da eğitimle olur ve eğitim insanı bozan ya da yozlaştıran şekilde değil doğal olarak geliştiren şeklindedir (Gökberk, 2016: 340-343). Görülüyor ki, kültürün eğitimle olan bağlantısı da önemlidir.

Bilim ve Sanatlar Üzerine Söylev'de uygarlığın gelişmesiyle bilim ve sanatların insanın ahlakını bozması söz konusu edilmiştir. Burada kültürün ahlakla ilişkisine bakmak gerekir. Buna göre gelenek ve göreneklerin bağından kutulan insan eski kültürel bazı olguları yok sayarak değersiz bulma noktasına gitmektedir. Rousseau genel anlamda, uygarlığın gelişmesiyle kültürün değişimine ve bu değişimin de olumsuz yönde şekillenerek gerçekleştiğine vurgu yapar. Çünkü ahlakı bozulan insanın toplum içerisinde sıkı sıkıya uyacağı içsel bir yasaya ket vurması söz konusudur. Bu yüzden hırs, lüks ve para özgürlüğü kısıtlar, insanları doğal bir gelenek-görenekten çıkarıp devletlerarası ilişkilerde bir nevi ticari anlamda zincirlere bağlanan kölelere dönüştürmektedir.

“Zamanımızda hoşla gitmek sanatı daha mahirane özentilerle birtakım düstur ve kaidelere boğulmuş olduğu için ahlâk ve âdetlerde bayağı ve aldatıcı bir yeknesaklık hüküm sürmekte, bütün ruhlar aynı kalıba dökülmüş gibi görünmektedir. Hep nezaket icapları, kibarlık zaruretleri içindeyiz; hep âdetlere, usullere uymaktayız. Hiç kendi ruhumuza uyduğumuz yoktur. Kimse olduğu gibi görünmeye cesaret edemez olmuş. Zaruretlerin mütemadi tazyiki altında cemiyet

denilen sürüyü teşkil eden insanlar muayyen vaziyetler karşısında hep anı şeyleri yapacaklardır; başka türlü hareket edebilmeleri için çok mühim sebepler lâzım. Bu yüzden dostumuzu tanıyabilmek için büyük hadiseleri bekleyeceğiz; o zaman da iş işten geçmiş olacak; çünkü onu tanımak zaten bu hadiseler için lâzımdı” (Rousseau, 2017: 45-46).

Sonuç olarak uygarlığın gelişmesi, değişmesi kültürlerin değişmesini olumsuz yönde etkilemiştir. Çünkü bilimi, sanatı, ahlakı, toplumu, devleti(politika), eğitimi etkileyen uygarlık kültürün değişiminin de sebebi olmuş ve insanları birbirlerine çıkar ilişkisiyle bağlayan bir duruma götürmüştür.

2.6. Bilim- Sanat- Ahlak Eleştirisi

Rousseau'nun temelde ele aldığı konular Aydınlanma dönemini ilerleme, gelişme ve gerçek bir Aydınlanma olarak kabul eden düşünceler üzerinedir. Çünkü o, aksini söyleyerek Aydınlanmanın bu şekilde anlaşılmasına karşı bir yaklaşımla değerlendirmektedir. İlgilendiği alanlar ise doğal dünya, doğal insan, uygarlık, yerleşik hayat, mekanik hayat bakışı, makineleşme, makine insan anlayışı, tek tip insan algısı...vs. düşüncelerine karşıt bir yaklaşımla hemen her zaman çatışma içinde görülmektedir (Akağündüz, 2012: 117). Bu bağlamda Rousseau uygarlığın getirmiş olduğu insan uğraş alanları olarak bilim, sanat ve ahlakı değerlendirmeye tabi tutmaktadır. Eleştirel şekilde ele aldığı bu konu için yazmış olduğu *Bilimler ve Sanatlar Üzerine Söylev* olarak dilimize çevrilen yazısını Dijon Akademisi'ne verdiği ve sonuçlar açıldığında çok büyük ses getirir. Yazının içeriği adından da anlaşılacağı üzere bilim ve sanatla ilgilidir. Bunun yanında bu konu ahlakla ilişkilendirerek insan ve toplum bağlamında değerlendirilir. Rousseau içinde bulunduğu dönemin özelliklerinden, geçmiş dönem tarihsel olaylardan örnekler vererek, insanın özgürlüğünü ve mutluluğunu değerlendirmektedir. Rousseau'nun bilim, sanat ve ahlaka dair yaptığı bu çalışma Aydınlanma eleştirisinin güzel bir örneğidir. Yine *Emile*'de bilim, sanat ve ahlakın çocuk eğitimi için ne ifade ettiği işlenmektedir. Bu alanların çocuğun gelişiminde ve öğreniminde nasıl bir etkiye sahip olduğu eleştirel olarak değerlendirilmektedir. Bizde Rousseau'nun eleştirisini ayrı başlıklar altında değil, bilim, sanat ve ahlakın birbiriyle bağlantısı olduğu için aynı başlık altında vermeye çalışacağız.

Rousseau'ya göre, insanı doğarken seyretmek güzel bir tabloyu seyretmek gibidir. İnsanı incelemek, onun doğasını ve ödevlerini tanımak, ereğini bilmek insana

dair en güç olan şeylerden birisidir. Rousseau'nun böyle gördüğü insan aslında dönem Avrupası'nda başkadır. Çünkü bu dönemde Avrupa ilkçağın barbarlığı içindedir. Diğer bir deyişle dünyanın bu parçası, bugünün aydınlık içindeki insanları, birkaç yüzyıl önce bilgisizliklerinden de kötü bir durumda yaşıyorlardı. Bilgisizliğin kendinde görülen bilimsel jargon bilgi adını gasp etmişti. Ama insanları yeniden sağduyuya döndürmek için bir devrim zorunluydu ve bu en sonunda en az beklenecek olan yerden geldi. Fatih Sultan Mehmet'in İstanbul'u fethetmesiyle Konstantin'in tahtı devrildi. Bu İtalya'ya eski Yunanistan'ın yıkıntısını getirirken, Fransa'da bu değerli yağmalamada kendi payına düşeni aldı. Sonrasında bilimlere yazım alanı izledi ve devamında yazı yazma sanatına düşünme sanatı eklendi (Rousseau, 2017: 7). Bu ilerleyiş 'bilim, sanat ve de ahlakta nelere sebebiyet vermektedir?' sorusunu cevaplamaya çalışmak gerekir. Böylece, Rousseau'nun Aydınlanmanın gelişimi paralelinde bilim, sanat ve ahlakı neden eleştiriye tabii tuttuğu daha iyi anlaşılacaktır.

Rousseau'nun bilim ve sanata bakışı ilk olarak diğer insanların bu alanları hoş birşeymiş gibi görse de altında gizlediği istenmeyen bir yapının bulunmaktadır. Şöyle ki ona göre; zincirlere bağlı olan insanın zincirleri görmesi gerekirken bilim ve sanat ahlaki yaşayışı da etkilediği için zincirlerin üzerini örten çiçekler gibi olmaktadırlar. Bu durum insanın özgürlük duygusunun üzerini de kaplar, köleliği güzel gösterir ve uygar dediğimiz toplumların yada aydınlanmanın gerçekleştiği milletlerin yaşadığı tam da budur (2017: 8).

Rousseau'nun bilim, sanat ve ahlakı birbirleriyle ilişkilendirerek açıklar. Ona göre; bilimler ve sanatlar gereksinimleri artırmışlardır. Önceleri sanat, davranışları şekillendirir ve tutkularla yapay bir dili konuşmayı öğretirdi. Ama artık Rousseau döneminde sanat, insanlara eseri beğendirmek ve hoşnut etmek için vardır. Bu nedenle insandaki tavırlarda da bayağı ve aldaticı bir biçim egemen olmuştur ve tüm kafalar aynı kalıba dökülmüştür. Peki nedir bu kalıp? Biri kibarlık ki sürekli istemlerde bulunur, diğeri de terbiyedir ki buyruklar çıkarmaktadır. "Bilim ve sanatlar doğal insanları aldatarak onları uygarlaştırmakta, hatta sadece onları değil, bu kişilerin zamanla kendilerini aldatarak "mış gibi" hayal dünyasında ve gerçekten uzak sanal dünyalar yaratmalarına neden olmaktadır. Hatta zamanla bilim ve sanatlar insanların hiçbir erdeme sahip olmadan erdemli gibi yaşamalarına yol açmaktadır" (Akagündüz, 2012: 119).

Bilim ve sanatlar tek başına gelişemeyeceği için Rousseau bilim adamlarını, sanatçıları, filozofları da eleştirmektedir. Uygarlık içerisinde şairlerin bilge insanlar olarak kabul edilmeleri söz konusudur. Aslında onlar bilge kimseler değildirler. Sanatçılara bakacak olursak, onlarda aynı şairler gibi bir durum içindedirler. Çünkü sanatçılar arasında birkaçı çok iyi işler yapmış olarak tanındığında, onlar kendilerini çok akıllı görmekteydiler ve bu durumdan gurur duymaktaydılar. Hâlbuki Rousseau için bu hiçte değer verilesi bir şey değildir. Sokrates'in söylemlerinin kendisi içinde geçerli olduğunu gördüğümüz Rousseau aslında sanat ve bilimle ilgilenen insanları bir şey bilmedikleri halde bildiklerini söyledikleri için eleştirir. Kendisini de bu konumda farklı bir yere koyarak ele alır. Kendisinin bir şey bilmediğini ve bundan da şüphe etmediğini belirterek değerlendirir.

Rousseau'ya göre, sanatçılar ve şairler ürettikleri şeyler karşısında alkışlanmak isterler. Kendilerini beğendirmek isterler. Bu yüzden de eserler yaratıp durmaktadırlar. Bu durum lüks sebebiyle bozulan ahlakın göstergesidir. Böylece bilim ve sanat ahlakı kötü etkilemektedir. Bunlarla ilgilenen kimselerin (şair, sanatçı, filozof) de ahlakını kötü etkilediğini göstermektedir. Rousseau'nun buradaki eleştirilerinin temel nedenini bilimlerin ve sanatların ortaya çıkıp birçok olumsuzluğu beraberinde getirmesine ve insanların değişmesine bağlar. Yani insandaki duygu, istek, arzu, hırs, rekabet vd. gelişmesiyle birlikte insanın yönelimleri değişmiştir. İnsan bilgisizlikten kurtulmak istemiştir, ancak bunun sonucu pahalıya mal olmuştur. Çünkü kölelik, ahlaksızlık ve lükse düşkünlük meydana gelmiştir (Rousseau, 2017: 17).

İnsanın değişen bir diğer istenç eğilimi de lükse sahip olmaktır. Bu durum bir dizi 'bu olmasaydı, şu olmazdı' gibi olası durumlara kapı açmaktadır. Şöyle ki, lüks olmasaydı lüksün beslediği sanatlar olmazdı, haksızlıklar olmasaydı hukuk bilimi ne işimize yarardı, zalim hükümdarlar, savaşlar olmasaydı tarih ne olurdu? Görülüyor ki insanlar böyle olmayıp mutluluklarıyla ilgilenmiş olsalardı, yani doğal ihtiyaçlarını giderecek şekilde bir yaşam sürselerdi, bilimler ve sanatlar gibi boş düşüncelerle uğraşmazlardı (Rousseau, 2017: 19-20). Ancak zaman ilerledikçe insan uygarlaştıkça, aydınlanmaya başladıkça insan eğilimleri evrilmiştir. Buna göre, bilim ve sanatlar zaman kaybettiği gibi lüksü isteyen dönem insanı bu disiplinlerden kopamaz olmuştur. Çünkü lüks güçlü hissettirmekle beraber ahlaki düzgünlükle çelişen bir şeydir. Lüks ahlakı bozduğu gibi, zevklerinde bozulmasına neden olmuştur. Bu konuya dair Rousseau'nun ifadesi şu şekildedir:

“Hayatta rahatlıklar arttıkça, sanatlar ilerledikçe, lüks her tarafa yayıldıkça, mertlik bozuluyor; askerlik değerleri kayboluyor: Bu da yine kapanık odalarda türeyen bilimler ve sanatların işidir” (Rousseau, 2017: 25).

Zenginliğin sembolü olarak lüks gösterilir, yani çok pahalıya satılan bir ürün çok değerlidir. Diğer yandan bazı toplumlarda insanlara hayvanmış gibi muamele edilip öldürülmeleri söz konusu olur. Dolayısıyla bir şeye harcanan para ölçüsünde o değerlidir. Parayla değer biçilen insanın hali ve hayvanla eşdeğer muamele gören insanın hali, aslında lüksün getirdiği kötülüklerin erdemleri yok etmesiyle alakalı olan durumun göstergesidir. Bu yüzden birileri açlıktan ölürken, birileri 500 milyarlık ceketi üzerine giymektedir. “Zengin olmak, yalnızca çok fazla paraya sahip olma meselesi değildir; asıl ne istediğimizle ilgilidir. Zenginlik daimi de değildir, arzularımızla bağlıdır. Ne kadar paramız olursa olsun ne vakit gücümüzün yetmeyeceği bir şeyin peşinde olsak yoksul sayılırız” (Rousseau, 2016: 15). Ama Rousseau’ya göre şu bir gerçektir ki, lüks yaşayışı olmayan bazı toplumlar ile zengin toplumlar arasında çıkan savaş durumlarında hiçbir şeyi olmayan toplumlar yenebilmektedir. Tarihte bunun örnekleri vardır. Mesela Çanakkale Savaşı’nda yaşananlar bunun gerçekte en iyi göstergelerinden birisidir. Aslında buradan çıkarılacak sonuç şudur; zengin olup birçok silah olsa, parayla toprak satın alınmaya kalkılsa da karşıdaki topluluğun zaten kaybedecek bir şeyi yoksa ve onların direnişinde vatan sevgisi, yurttaşlık bilinci ve birlik olma düşüncesi varsa bu satın alınamaz. Rousseau’ya göre zenginlikle, lükse alakalı olan para ahlakla ilişkisinde insana özgürlük vermiş gözükse de, insanın elde etmek için ardında koştuğu şey onu tutsak etmektedir (Rousseau, 2016: 35).

Rousseau’ya göre, dönemindeki sanat dünyasında insan işsiz kalmak istemiyorsa mecburen de olsa heykelcilik vs. uğraşmak zorunda kalabilir. Ama bununda getirileri vardır. Rousseau sanatın getirdiği olumsuzluk için örnek olarak şunu söyler: “Romalılar, tabloları, gravürleri, süslü vazoları anlatmakta, güzel sanatları yaymakta ileri gittikçe askerlik değerlerinin söndüğünü gizlememişlerdir” (Rousseau, 2017: 25). Görülüyor ki, sanatın ilerlemesiyle insan değişmiştir. İnsanla beraber toplumsal yaşayışın algısı başka gayeye yönelmiştir. Bu yüzden toplumsal unsurların diğer yapılarında da çatlaklar meydana gelmiştir.

Rousseau insanın bilme merakını ele alırken bilgi kaynaklarının da sanıldığı gibi iyi olmadığı konusunda bazı değerlendirmelerde bulunmaktadır.

“Astronomi boş inançlardan doğmuştur, güzel sözler söylemekten, hırstan, yalandan ve dalkavukluktan, geometri; cimrilikten doğmuştur, fizik, boş bir meraktan, ahlak ve bu disiplinlerin hepsi temelde insanın kendini beğenmesinden doğmuştur” (Rousseau, 2017: 19).

Görülüyor ki bunlar, doğuşlarından kötülük barındırdığı gibi insanı bu kötülüğe sürükleyen sebepler olmuşlardır. Bilimler işsizlikten doğdukları için toplumda işsizliği besler ve böylece topluma karşı ilk kötülük bu olmuştur. Ayrıca bilimsel (astronomi, fizik, geometri vb.) ve sanatsal çalışmalar sonrasında elde edilen bilgiler, buluşlar içinde yorumu bulunmaktadır. Ona göre, eğer bunlarla ilgili bilgileri öğretmemiş olsaydık, yeryüzünde daha mı az kalabalık olacaktık veya daha mı kötü yönetilecektik, daha az sağlıklı, ahlaklı, güçlü mü olacaktık? Bu yüzden bunlarla ilgilenen insanlar aslında erdemi yıkmakla kalmaz, din ve vatan gibi kelimelere dudak bukerler. Onlar insanın kutsal saydığı şeyleri baltalamaya yönelik çalışırlar. Onların bir kiliseye kapatıldığını düşünelim hemen ilk dua etmeye kalkıp itaat edenle yine onlar olacaktır. Çünkü onlar her durumda parlamak isterler ve bunun için yapmayacakları şey de yoktur (Rousseau, 2017: 20-21).

Rousseau'nun bir diğer eleştirdiği nokta, sanatların ilerlemesiyle birlikte ortaya konan sanat eserlerinde nelerin tasvir edildiği üzerinedir. Çünkü bu eserler insanın sapkınlığını yansıtacak çizimler içermektedir. Özellikle Yunan mitolojisinden esinlenilerek yapılan heykelcilik, resim ve diğer alanların ortaya koyduğu eserlerin kısmen müstehcen içerikler barındırmasıdır. Hâlbuki bu durum daha eğitim bile görmemiş çocukların önlerine ahlaksızlıkların sunulması gibidir. Bunun yanı sıra dönem insanları, sanatçılara ve bilim insanlarına bakış açıları onların ürettiği eserlerin yararına veya faydasına yine sanatçının ahlaklı olup olmasına bakmak şeklinde değildir. Onların (sanatçı, bilim insanları) yetenekli olup olmadıklarına, eserlerinin iyi yazılıp yazılmadığına bakmak şeklindedir. Bu yüzden güzel sözler övülürken güzel eylemlere değer verilmemektedir (Rousseau, 2017: 28). Aslında dönem bilim adamları, fizikçileri, ressamaları, astronomları, müzikçileri vardır ve kentlerde yaşarlar ama yurttaş yoktur. Çünkü hakiki yurttaşlar köylerde perişan bir hayat sürmektedirler (Rousseau, 2017: 28-29). Böylece Rousseau'nun yurttaş algısının ne yönde olduğu görülebilir.

Rousseau'ya göre nasıl ki evrendeki işleyiş birbiriyle bağlantılıysa ahlakında düzenliliği bilim ve sanatların gelişmesine bağlıdır. Ne zaman ki bilim ve sanatlar parladı, o zaman erdemlerimize karanlıklar çökmüştür. Ayrıca uygar halklar veya mutlu

köleler dediğimiz insanların ya da toplumların kendilerini erdemli olarak görmelerine karşın, Rousseau'ya göre bunlar erdemden pay almamış kimselerdir. Hatta bu insanlar tüm erdemlerin kendilerinde olduğunu söylemektedirler ama işin gerçeği böyle değildir. Onlar kendilerini bu anlamda üstün görmüş olsalar dahi bunun altında yatan bir sebep vardır. O da, kentli yaşayış içerisindeki insanların, diğerleriyle ilişkilerinde dikkati çeken beğenilme olgusudur. Ayrıca bu insanların amaçları, toplumda iyi bir karaktere sahip olup daha rahat ilişkiler kurarak yaşama düşüncesidir. Burada sürekli onlar diyoruz ama onlar dediğimiz kimseler, uygar olduklarını söyleyen, medenileştiklerini iddia eden kimselerdir. Aydınlanmanın kendilerine büyük fayda sağladığını söyleyenlerdi. Hâlbuki bunlar hayatta istekleri ve arzuları arttığı için bir diğerinin işlerini yapan 'uygar köle' statüsündeki insanlardır. Böylece onlar Rousseau'nun ifadesiyle kentli tavırlara sahiptirler. Ancak insan eski dönemlerde yani kentli olmanın geri planda kaldığı çağlarda daha gerçekçi yaşamaktaydı. Uygarlığın getirdiği toplumların ya da kentlilerin takındıkları yapmacık yüz ifadelerini ve yapmacık bir hayat tarzı sergilememekteydi. Bakıldığında gerçekçi yaşamak aslında daha çekici gelmektedir. Örneğin, eski Atina ve Roma en şaşalı günlerinde bile uygar kentlilerden daha gerçekçi yaşamaktadır. Bu yüzden aslında vurgulanması gereken nokta yapmacık davranmak konusu üzerindedir. Yapmacık davranmak insanı kendi kimliğinden uzaklaştıran bir şeydir. Rousseau'ya göre aydınlanma dönemindeki halklar daha çok yapmacık olma özelliğine sahiptirler. Bu iyi değildir, çünkü bunun içine gösteriş dediğimiz durum girecektir. Yani insanların giyimlerinden varlıklı olup olmadığının anlaşıldığı ya da statüsünün ne olduğu hakkında bilgi edinildiği bir tablo ortaya görülmektedir. Bu konuyu insanın sağlıklı veya güçlü olması durumuna vurduursak, bir saraylının yaldızlı kostümler giymesi aslında onun bedensel güç ve dinçliğini göstermez. Ama bir emekçinin kaba saba giysileri altında onun bedensel güç ve dinçliği aranmalıdır. Aslında gösteriş için giyinme söz konusudur. Bunun dürüstlikle ilgisi vardır. Dürüst insan çıplak dövüşmeyi seven bir atlet gibidir. Bu atlet gücünü kullanmasını önleyecek olan ve çoğunlukla belli bir çirkinliği gizlemek için üretilmiş olan tüm bayağı süsleri istememiş olacaktır. Rousseau bu süsleri de küçümser. Rousseau der ki: "Dış görünüş, davranışlarımız, her zaman yüreğimizdeki eğilimlerin tam bir belirtisi olsaydı, gerçek felsefe, filozof adını taşıyanların hepsinde bulunsaydı, bizim aramızda yaşamak ne tatlı bir şey olurdu!" (Rousseau, 2017: 9). Ama bunun böyle hepsinin bir arada olması nadirdir ve böylesine bir durum varsa burada erdem

seyrektilir. B6ylece Rousseau erdem ile g6steriş arasındaki çarpıklığa dikkat çekmeye çalışır.

Bilim ve sanatların ilerlemesi ahlakı bozduğu gibi, eğitim d6şuncemizi k6t6 y6nde etkilemiştir. Çocuklar eğitim alırken birçok Şey 6ęrenirler ve mısıraları incelerler. Bilinmeyen başka dilleri 6ęrenmeye çalışırlar, Tanrı'nın adını çok duyarlar. Ama bu çocuklar temel yaşayışta iyi bilinmesi gereken Şeylerden mustarıptırlar. Ő6yle ki, kendi dillerini iyi bilmezler, doğruyu yanlıştan ayırt etmeyi bilmezler, mertlik, yiğitlik, hakseverlik, fedak6rlık gibi kavramların ne olduğunu bilmezler. Bir Şey yapacakları zaman Tanrı'dan çekinmezler sadece korkmakla yetinirler (Rousseau, 2017: 26-27). Ayrıca uygarlık insanın doğal d6nyadan uzaklaşmasına neden olduğu gibi, duygusuz insanlar ortaya çıkmasına da neden olur. Gerçekte insanlar nasıl olduklarını g6stermemek için asıl g6r6nt6lerini maskeler takarak saklarlar (Akag6nd6z, 2012: 119).

Ahlakın bozulması sadece çocuklar için olan bir Şey değildir. Ahlakın bozulmasının geniş çapta başka 6rnekleri de vardır. Bunun için Rousseau Şu 6rnekleri verir. Boş bilgilerden korunarak erdemleri ile kendi ilerinde mutlu olan ve başka uluslara 6rnek olan birkaç 6lkenin ahlakından bahseder. Buna g6re, Persler'in b6yle bir yapıya sahip olduğunu ifade eder. Persler 6ylesine benzersiz bir ulus ki, onlarda erdem tıpkı bizim durumumuzda bilimlerin 6ęrenilmesi gibi başlıca inceleme konusudur. Asya'ya çok kolayca boyun eğdirdiler. Yalnızca onlar kurumlarının tarihinin felsefi bir roman sayılması gibi bir Őekinlięe ulaşmışlardır. Yine harika methiyelerini kalıt bırakan İskitler de b6yledirler (Rousseau, 2017: 13).

Rousseau'nun ahlakın mevcut durumuna dair yaptığı eleştirisi ahlakın eski zamanlardaki insanları kıyaslayarak ortaya koyduğu sonuçlarından oluşmaktadır. Bu konudaki değişimi Rousseau Şu Şekilde ifade eder: "... ruhlarımız bilim ve sanatların eksiksizlikte ilerlemeleriyle orantılı olarak 6r6m6řt6r" (Rousseau, 2017: 11). Ahlak için insanın kazanmış olduğu ahlaki davranış ve yaşayış niteliklerinin neler olduğu konusunda ise Rousseau Ő6yle der:

"G6vensizliğin doğuracağı sayısız k6t6l6kleri d6ř6n6n. Artık ne içten bir dostluk, ne gerçek bir saygı, ne temelli bir bağlılık kalacak. Kuşku, g6vensizlik, korku, soğukluk, çekingenlik, nefret, hıyanet, hep o basmakalıp ve aldatıcı nezaket perdesinin arkasına saklanacak, y6zyılımızın bilim ve anlayışına borçlu olduğumuz o 6v6nd6ke 6v6len uygarlık kisvesine b6r6necekler. Evrenin yaratıcısına karşı saygısızlık sayılacak kaba s6zler ağza alınmayacak, ama hassas kulaklarımızı

incitmek şartıyla ona en ağır hakaretler yapılacak. Kimse kendi değerlerini sayıp dökemeyecek, ama başkasının değerini düşürmeye çalışacak. Kimse düşmanına kabaca sataşmayacak, ama ustalıkla bir biçimde iftira edecek” (Rousseau, 2017: 10).

Rousseau’ya göre, bu durum çağının bir talihsizliği değildir ve dünyanın kendisi kadar eskidir. Bilim ve sanatın ışıkları toplum çevresi üzerinde yükselmesiyle birlikte erdem kaçıp gider. Bu durum tüm zaman ve yerlerde gözlemlenmiştir (Rousseau, 2017: 11). Örneğin, Yunanistan’a, geçmişte bir kez Truva ve bir kez de kendi kapıları önünde Asya’yı iki kez yenen kahramanların ülkesine bakalım. Doğmakta olan yazı yazma sanatı henüz orada yaşayanların yüreklerini bozmamıştı. Ama arkadan sanatların ilerlemesi, ahlakın bozulması ve Makedonya’nın boyunduruğu geldi. Her zaman bilge, zevkine düşkün ve her zaman köle Yunanistan, devrimlerinin ortasında yalnızca efendilerinin değişimini tanıdı (Rousseau, 2017: 11-12).

Rousseau Avrupa’daki krallıkların uzun süre ayakta kalamayacağı düşüncesindeydi. Onu bu söyleme iten neden bilim ve sanatların ilerlemesiyle ahlakın bozulması ve diğer toplumsal işleyişi sağlayan unsurlarında bu bağlamda kötüye gitmesiydi. Diğer yandan Rousseau, İngilizleri kibre meyilli görürken Fransızları’da gösterişe meyilli görmekteydi. Bu durum ahlakla da ilgilidir ve onun eleştirdiği noktalardan biridir (Rousseau, 2016: 13-17).

Rousseau’ya göre ahlak insanın doğuştan sahip olduğu yapısının bir parçasıdır ve aslında insan iyi olarak doğmuştur. Kötülük tohumları insanın özünün değişmesine neden olur. Hâlbuki insan bu tohumlar ekilmeden önce özsevgi ve merhamet duygularını içinde barındırıyordu. Bunlar olumsuz duygular değildir, ancak bu durum kendi içlerinde olumsuz bir dönüşüm yaşanmadığı sürece devam edebilir. Bu dönüşümün sebebi, insan doğasına kötülüğün girmesidir. Ama kötülük, insanın gereksinimlerinin artmasıyla girer. Çünkü insan bir diğerinde bulunanla kendi elindekini kıyaslar ve bunun sonucunda da elinde bulunmayanı da ister. ‘Merhamet’, insanın isteklerinin karşılanmasıyla kötü olacağı durumlarda bu kötülüğü engelleyen bir duygudur. Bu duygu, içerisinde duygudaşlık terimini barındırır ve insanı diğerleriyle ilişkisinde doğal insan yapan yegâne duygudur. Merhametin paralelinde olan, ahlaki hayatı yönlendiren bir diğer mekanizma da vicdandır. Bu duygu (vicdan) bizi asla aldatmaz. Gül’ün ifadesine göre Rousseau’daki vicdan anlayışı şu şekildedir:

“Vicdan, insanın doğasını mükemmelleştiren, davranışlarına ahlaki yön veren ve onu diğerlerinden üstün kılan şeydir. Kuralsızlığın yerine, kuralı; kaosun yerine, uyumu; anlamsızlığın yerine de, anlamı koyandır. İnsanın kendine, ötekine ve doğaya yabancılaşmasını önleyendir. İnsanın kendini tanımamasını ve kendini bilmesini sağlayan bir tür yol göstericidir” (Gül, 2008: 73).

Yine Rousseau'nun vicdan anlayışına göre, vicdan doğuştan gelendir, insana iyinin ve kötünün ayırdımına varmasını sağlamaktadır (Gül, 2008: 75). Merhamette yaratılıştan beri gelen bir duygudur. Vicdan ile merhametin kaynağı aynı köke dayanmaktadır. Dolayısıyla bu duygular insan doğasının ve ruhsal yapısının bir ürünüdür ve insanın mutlu olmasının belirleniminde bu duygular pozitif bir değere sahiptir. Ama zamanla bilim ve sanatların ilerlemesi insandaki duyguların değişmesine neden olmuştur. Merhamet ve vicdan ahlaki davranışın, yaşayışın temelindeyken artık insanı daha bencil yapan duygulanımlar olarak karşımıza çıkmaktadır.

Ahlaktaki değişimi ele alan düşünür kentli insanın ve köylü insanın ahlaki yaşayışlarını aynı şekilde değerlendirmez. Onun düşüncesi ele alındığında köylü ahlakının kentli ahlakından daha üstün olması durumu söz konusu olabilir. Çünkü çıkarlar ve erdemsizliklerle iç içe yaşamayan köylü toplumu ahlaki daha iyi muhafaza edebilecek konumdadır. Böylece Rousseau bilimler ve sanatların insanın doğa durumundan çıkıp, doğal olmayan duruma yönelmesiyle meydana geldiğini ifade eder. Ama bu meydana gelişin insanın özünden çok şey götürdüğünü vurgulamaktadır. Bunların en önemlilerinden birisi içgüdüsel yaşayışta insana pusula görevi yükleyen duygularıdır (merhamet, şefkat ve hatta vicdan). İşte bu duyguların yerine gelen duygular insanı mutlu yapmadığı gibi başta kendi türü olmak üzere zarara sebep olmuştur. İnsanı sahte insan yoluna itmiştir. Bu insan özgür olmayacağı gibi, mutlu olmak konusunda da acı çekecektir. Sadece insandaki duygular değişmemiş, toplumsallaşan insanların temel eğitim, din, kültür gibi alanlarının da olumsuz etkilenmesine sebep olmuştur.

Rousseau bilimler ve sanatların belli bir yol kat ettiği bir dönemde yaşamaktadır. Bu disiplinler insanların manevi dünyalarına zarar vermektedir. Ahlakı bozmakta ve insanlığı yozlaştırmaktadır. En kötüsü de insanlar bu durumun farkında olmadan yaşamaktadır. İnsan kendini tanımaktan uzak kendinden başka roller içerisinde varlığını sürdürmektedir. Bu gidişe dur demek gerekir. Maneviyatın, ahlakın, sağlıklı insan kafasının varlık bulduğu ve insanın nefisini güzelliklerle beslediği erdemli bir yaşayışın

rehber edinildiği doğaya geri dönülmelidir. Dönmek imkânsız ise olabildiğince doğal insan olmaya çalışılmalıdır (Akagündüz, 2012: 124).

Rousseau'ya göre, geçmiş ve şimdi (uygarlaşma) kıyaslaması yapıldığında Aydınlanma dönemine ait olan insana dair değişimin ne yönde olduğu eleştirel bakışla değerlendirilmiş olunacaktır. Ona göre medeniyet dediğimiz kavramın aslında karşılığı kendi yarattığı kötülöklere umutsuzca süregelen çare arayışıdır (Rousseau, 2016: 17). Kıyaslama yapılacak olursa, önceleri töreler gerçekten de kırsal ama doğaldı. Rousseau'nun dönemine gelindiğinde, sürekli olarak görenekler izlenir durumdadır. Önceleri insan davranışlarına bakıldığında ilk bakışta insanların karakterlerinin ayrımı yapılabilirdi. Ama onun döneminde hiç kimse olduğu gibi görünmeyi göze alamazdı. Bu yüzden bir zorlama ile toplum denilen sürüyü oluşturan insanlar, aynı koşullar altında değerlendirilirdi. Daha güçlü bir güdü engellemedikçe bu insanların tümü aynı davranışlarda bulunurdu. Böylece insanın kiminle ilişkide olduğu hiçbir zaman doğru olarak bilinemezdi. Dostları tanımak için bile fırsatlar doğuncaya kadar, eleştirel bakışla, yani iş işten geçinceye dek beklemek zorunda kalınırdı. Çünkü tam olarak öyle durumdadır ki onları önceden bilmenin önemi özsel olacaktır. Önceleri insan doğası temelde daha iyi değildi; ama insanlar güvendiklerini birbirlerinin yüreklerine ulaşmadaki kolaylıkta bulurlardı. Bundan böyle değerini duyumsamıyor göründüğümüz bu üstünlük onları birçok erdemsizlikten kurtarırdı. Rousseau'ya göre, döneminde kiminle ilişkide olduğunu hiçbir zaman doğru olarak bilemeyen insanın bu belirsizliğine erdemsizlikler eşlik eder. Dostluklar içten değil, saygı gerçek değil, güven temelsizdir. Kuşku, kıskançlıklar, korkular, soğukluk, uzaklık, nefret ve ihanet sürekli olarak kibarlığın o tek biçimli hain örtüsü altında gizlenir. Çağının Aydınlanmasına borçlu olduğu o çok övülen kentlilik örtüsü altında yatardı (Rousseau, 2017: 10).

Sonuç olarak şunu söyleyebiliriz, sadece o insandır ki, doğadan bir parçadır. Bir nevi doğaya içkindir. İşte o insandır ki doğa durumunda özgürdür, mutludur, ahlaklıdır ve kendisi için kendine yeten, daha fazlasında gözü olmayan yegâne varlıktır. Rousseau açısından değerlendirdiğimizde eğer ki, doğal insan dediğimiz insan (vahşi), modern zamanda da böyle bir varlık olarak kalsaydı insan kaynaklı olan savaş, açlık, katliam, nükleer üretim, hala daha kölelik ve mültecilik gibi durumlar ve vakalar olmazdı. Ama ne yazık ki modern insan, Rousseau'nun doğa durumunda söylediği insanın görüntüsünün zıddıdır. Çünkü insan var olanı, dünyayı en iyi şekilde koruyup yaşamak yerine başka yaşayacak yerler aramaktadır. Var olanı sadece kendi yararına isteyen

güçlü insan rolündeki kimseler doğa durumundan çok uzak olan varlıklardır. Bu düşüncelerle yaşayan bazı insanlar (yöneticiler) diğerlerinin yaşam kaynaklarını dahası topraklarını da elinden almak için çalışmaktadır. Bu yüzden Rousseau günümüzde yaşamış olsaydı belki beyin kanamasından değil de yüreğinin kanamasına dayanamazdı.

SONUÇ

Çalışmamızda öncelikle Aydınlanmadan önceki dönemler (15. yüzyıl itibariyle Avrupa) ve yeniçağda Avrupa'nın genel görünümü verilmiştir. Sonra Aydınlanma döneminin insanı, toplumu, düşünceleri ve yaşamı ele alınmıştır. Böylece Rousseau'nun Aydınlanma eleştirisi yapacağı dönemin tarihsel verilerle tanınması sağlanmıştır. Daha sonra Rousseau'nun Aydınlanma eleştirileri çok yönlü bir şekilde açıklanmıştır.

15. yüzyıldan hareketle, Avrupa'nın siyasi durumuna bakıldığında, İtalya'da başlayan ve Avrupa'nın büyük kısmına yayılacak olan modern devlet adı verilen siyasal örgütlenme şeklinin olduğu görülmektedir. Yeniçağın hemen öncesi ve yeniçağla devam eden tarihsel süreçte, yeniçağ başlarken Avrupa'da bir uyanışın olduğunu söyleyebiliriz.

Avrupa'nın toplumsal ve ekonomik yaşamı üzerinde coğrafi keşiflerin büyük etkisi olmuştur. Çünkü bu keşifler sömürgeleştirme faaliyetlerinin sebeplerinden biridir. Sömürgeleştirmenin, ekonomik ve ticari düzenin yönünü değiştiren bir yapısı vardır. Oysa bu durumun sömürgeye maruz kalan taraf için hiçbir getirisi yoktur.

Yine Aydınlanma öncesi görülen Rönesans, hümanizm ve reform hareketlerinden bahsedilmiştir. Ancak hümanizm, Rönesans ve reform hareketleri değerlendirildiğinde, 'değer görmek istiyoruz, bizde söz sahibi olmak istiyoruz' diyen insanların başkaldırıları ve özgürlük talepleri ile karşı karşıyayız. Bu anlamda insanın, kendisine, yaşamına, yaşayış şekline, toplumsal kabullere, dayatmalara ve zorbalıklara karşı bir uyanışın olduğu görülmektedir. Ayrıca bu uyanışın önemli bir dayanağı da kilise merkezli olarak dini inanca yönelik kabuller üzerindedir. Bazı tabular kırılmaya başlamıştır.

18. yüzyıldan bahsetmeden önce, insan ve insanlığa dair çarpıcı unsurlar barındırması bakımından ve Aydınlanmayla birlikte nelerin değiştiğinin gösterilmesi için, Avrupa'da görülen nüfus hareketleri, göçler ve köle ticareti ele alınmıştır. Sadece Avrupa değil, aynı zamanda diğer kıta ülkelerinin bu konudaki tutumları da konunun ciddiyeti açısından işlenmiştir. Burada insanlar, kötü yaşam koşullarından, savaşlardan, baskılardan... kaçmaktadırlar. Yine insanlar zulümden kaçmak için zorunlu olarak göç etmektedirler. Ayrıca insanlar, karınlarını doyurmak amacıyla, yeni yerlerin keşfedilmesi (coğrafi keşifler) ile birlikte bulunmuş olan madenleri işlemek için de göç etmişlerdir. Bu göçlerin gerçekleşmesiyle birlikte köle ticareti artmıştır. İnsanlara bir

mal yada eşyaymış gibi davranılmasının hatta bazı insanların hayvanmış gibi hayvanat bahçelerinde sergilenmesinin tarihsel belgeleri bulunmaktadır. Yaşanılan bu hayat biçimi salgın hastalıkları da beraberinde getirerek ölüm oranlarının artışını hayli hızlandırmıştır.

Toplumsal, ekonomik, ticari vb. gibi alanlarda yaşanan olumsuzlukların yanında, kültür, sanat ve iletişimde de yenilikler söz konudur. Modern anlamda kullanılan çoğu aletin (araç, gereç) ilk modelleri 15. yüzyıl itibariyle yapılmaya başlanmıştır. Müzik, resim ve tiyatro gibi alanlarda yapılan çalışmalar bulunmaktadır. Bu çalışmaların barındırdığı içeriklerin toplumdaki sınıflar arası yaşam şeklini yansıtan yönleri bulunmaktadır. Yeni bir bakış açısıyla insanı, topludaki kültürel farklılığı, doğayı ve sesleri değerlendirmek söz konusu edilir. Elit kesimi hedef alan bir sanat anlayışı görülmektedir. Söz gelimi, edebi yazılar, gazete, köşe yazıları ve inşa edilen sanat odaları dailetişimi artırmaktadır. Tarım, madencilik ve zanaatta ise insan hayatının kolaylaşmasını sağlayan makineler icat edilmektedir. Aydınlanma dönemine bakıldığında, felsefede rasyonalizmin etkisinin arttığı görülmektedir. Bilimde eski tabuların yıkılarak evrenin merkezi kaymıştır. İktisatta ekonomik değerin artırılmasının yollarının araştırılır. Teknolojide hayatı daha kolay ve verimli kılacak aletlerin, sanayi, tarım, ticaret, ulaşım gibi alanlarda geliştirilip kullanılmaya çalışıldığı görülmektedir. Böylece toplumlar arasındaki etkileşimin arttığı da gözlemlenmektedir.

Aydınlanma (18. yy) dönemine gelindiğinde, Gökberk'in ifadesiyle Aydınlanma genel anlamda şudur: "Aydınlanma, insanın düşünce ve değerlemede din ve geleneklere bağlı kalmaktan kurtulup kendi akli, kendi görgüleri ile hayatı aydınlatmaya girişmesidir..." (2016: 289). Bu dönemin insan tipi; kendine güvenen, akılcı ve özgürdür. Her şeyin ölçüsü olarak akıl, geleneğin ve Tanrının iradesinin yerine geçmektedir. Akıl ve bilimsel bir metot ile incelenen her şey laik bir temele oturtulmalıdır. Bu sebeple din, ahlak ve siyaset laikleştirilmeye çalışılmıştır. 18. yüzyılda özgürlük ortamı ilerlediğinde artık; bir düşünce ve kültür toplumu ortaya çıkmıştır. Artık evreni, doğayı ve kendini anlamayı belirleyen yegâne güç, devlet veya onun baskısı, din veya dinsel inançların baskısı altında değildir. Bu dönemde Aydınlanma felsefesi de akılcıdır ve ilerlemeye açıktır. Çünkü ilerleme, gelişme insan aklına güvenmekle mümkündür.

Aydınlanmada yeni politik sistemlerde, devrim düşüncesine kapı aralama isteği görülmektedir. Eğer değişim gerekli ise bu aynı zamanda aklın da gereğidir. İktidar

buna dirençli ise devrim zorunludur. Dinin kendisi üzerine olan yaklaşımlarda, din-Tanrı ilişkisinde mevcut bulunan eski kabullere dayanan dini inançların kaynakları sorgulanmıştır. Bu kaynakların güvenilirlikleri tartışılmıştır. Böylece dine karşı tutumda, akıl önemli konuma gelmektedir, vahiy ve iman ikinci plandadır. Çünkü Aydınlanmada belirli bir dine inanma şartı olmadan, akıl temelli inancın olması gerektiği vurgusu yapılmaktadır.

Fransız Aydınlanması incelendiğinde buradaki Aydınlanmanın hem yıkıcı (eleştirel) hem de yeni baştan inşa eden bir tavrı vardır. Bu hem düşünüş, hem de eylemsel boyutta olup insanlığın ilgilendiği hemen her alanda olmaktadır. Fransız Aydınlanması, Aydınlanma ruhunu temsil etmenin yanı sıra bu ruhu gerçekten oluşturan bir felsefeye de ev sahipliği yapmıştır.

Aydınlanma öncesi Avrupa'nın genel durumu ve Aydınlanmanın genel özelliklerinin bir değerlendirmesini yapmak Rousseau'nun eleştirilerinin hemen her yönüne değinmek adına önemlidir. Çünkü Rousseau açısından Aydınlanmanın getirdiği değişimin mahiyetinin hangi yönde olduğu değerlendirilebilecek bir içerik sunmaktadır. Bu değerlendirmeyi anlayabilmek için döneminin aynası olması bakımından Rousseau'nun yaşamına kısaca bakmak gerekir. Rousseau 1712'de doğmuştur, hayatı *İtiraflar* eserinde bahsettiği üzere zorluklarla, maddi sıkıntılar içerisinde geçmiştir. Rousseau, duygusal bir düşünürdü, doğa aşığıydı. Öyle ki, özgün düşüncelerinin çoğu ya bir ağaç altında, ormanda ya da kuş sesleri içinde uyandığı bir sabahta ortaya çıkmaktaydı. Yazdığı yazılar kimi insanlar tarafından beğeniliyor kimileri tarafından eleştiriliyordu. Bu yüzden Rousseau bazen bulunduğu yerden kaçmak zorunda bile kalmıştır. Doğa aşığı olan düşünürümüzün ölümü de bu doğanın kucığında talihsiz bir kaza sonucu gerçekleşmiştir. Rousseau özgün bir düşünürdü ve onun bazı düşünceleri döneminde ve bugün bile hala ses getirmektedir.

Rousseau'nun Aydınlanma eleştirileri incelendiğinde, insanın değişim sürecini temelinde 'doğa durumu' anlayışından hareketle görüşlerini açıkladığı görülmüştür. Doğa durumunda insan özgür, eşit ve mutlu yaşayan bir varlık iken akli melekelerin gelişmesi ve toplumsallaşmanın ortaya çıkmasıyla birlikte, özgürlüğünü eşitlik ve mutluluğu kaybetmiştir. Tarihsel süreçte insan değişmiştir. İnsanın değişmesiyle birlikte insanlıkta değişmiştir. Ahlak, toplum, kültür, eğitim, din, sanat, bilim gibi alanlarda bu değişimin yansımaları olumsuz bir şekilde vardır. Bu yüzden insanı köleliğe iten bu olumsuzluklarda ve konumdan kurtarmak gerekmektedir. Kurtuluş ancak toplum

sözleşmesiyle mümkündür. Herkes toplum sözleşmesine katılmalıdır. Böylece insanın, kaybettiği ve unuttuğu haklarını geri kazanarak güvenilir bir toplumda özgür bir şekilde yaşaması sağlanacaktır. Bu konudaki düşüncelerinin ayrıntıları, insanlığın evrimi olarak nitelendirdiğimiz doğa durumu, sahte uygarlık durumu ve gerçek uygarlık durumu şeklinde bahsedilen aşamalarda da ele alınıp değerlendirilmiştir. Böylece Rousseau insanlık tarihine farklı bir yorum getirmiştir.

Rousseau bahsetmiş olduğu insanlık üzerine açıklamalarında bulunurken eleştirilerinin temel iki boyutu vardır. Bunlardan biri özgürlüğün ve eşitliğin kayboluşunun sebepleri üzerinedir. Diğeri ise, insanı insanın kölesi yapan özel mülkiyet ve iş bölümü temelli eleştiridir. Eleştirel boyutun ilkine bakıldığında, insanlık tarihinde ilk olarak doğa durumunda özgür ve eşit yaşayan insan varken duyguların ve yetkinliklerin değişmesiyle birlikte eşitlik ve özgürlüğünün üstü örtülen sahte uygar insan ortaya çıkmıştır. Daha sonra toplum sözleşmesiyle eşitlik ve özgürlüğünün güvence altına alınması söz konusu olacaktır. Ancak şu düşünülebilir: Eşitlik ve özgürlüğün üstünün kapatıldığı bir yerde yaşam şekli nasıl olur? Çıkar ilişkileri, bencil insan modeli, sınıfsal ayrışmalar, insanın benliğine dair algısının gerçeklikten uzak olması gibi olumsuz birçok unsuru içinde barındıracaktır. Rousseau tam olarak bunlardan bahsetmektedir. Rousseau'nun bu anlamda Aydınlanma eleştirisi, dönemin zihniyetine olan bir eleştiridir.

Rousseau'nun düşüncesine göre, genel iradeye herkesin kendi haklarını devretmesiyle bu olumsuz unsurlar ortadan kalkabilecektir. Aydınlanmada “böyle bir şeyin olmuş olması Rousseau açısından mümkün müdür?” denilirse, herkesin kendi haklarını genel iradeye devretmesinin mümkün olmadığı gözükmektedir. Eleştirel boyutun ikinci kısmı, köle- efendi durumunun sebebi olan özel mülkiyet ve iş bölümü temelli eleştiri değerlendirildiğinde, insanlık tarihinde doğa durumunda, özel mülkiyet ve iş bölümü yoktur. Sahte uygarlık döneminde tarım ve madencilik ile ilerlemesiyle topluluk halinde yaşayan insanlardan birinin ‘bu benimdir’ diyerek bir toprağı çevrelemesi ilk mülkiyet olgusunu ortaya çıkardığı gibi toplumlar arasında görülen birçok çatışmanın da sebebi olacaktır. Bu çatışmaların önüne geçmek için yine toplum sözleşmesi imzalanmalıdır. Peki “Aydınlanma döneminde bu sözleşme karşılık bulmuş mudur?” Rousseau düşünüldüğünde böyle bir sözleşmenin karşılığı yoktur. Çünkü Aydınlanma döneminde toprak kavgaları hala daha vardır. Kaldı ki, bu çatışmalar yüzünden birçok insan tarihsel süreçte kötü bir yaşam geçirmiştir. Örneğin, maden

işle meşgul olan insanlara eşit olmayan yükler yüklenmektedir. Bunların üstesinden gelmek için iş bölümü yapmak mecburidir. Eşitsizliğin hâkim olduğu köle-efendi ilişkisinin meşrulaştırılmış görüldüğü toplumda yapılacak olan şey, toplum sözleşmesinin imzalanmasıdır. Bu şekilde insanların hakları güvence altına alınmış olacaktır.

Rousseau'nun Aydınlanma eleştirilerinin bir diğer ayağı, Aydınlanma içerisindeki toplum, devlet (politika), din, eğitim, kültür, bilim, sanat ve ahlak üzerinedir. Aydınlanmadaki toplum eleştirisinde, toplum durumuna geçişin getirileri üzerinde sıkça durmaktadır. Aydınlanmadaki insanın duyguları kaygıları ve korkuları söz konusudur. Rekabetçi, daha fazlasını isteyen, lüks ve tüketimi seven bir insan modeli vardır. Ahlaki birtakım özelliklere ve erdeme sahip olan insan artık erdemsizlik sayılabilecek birçok hareketi toplumda sergilemektedir. Aydınlanma ile birlikte gelişim gösteren mimari, heykeltiricilik ve resim üzerine yapılan yoğun çalışmalar toplum düzeni ve yapısını bozmuştur. Ayrıca aydınlar toplumun bozulmasına katkı sağlamışlardır.

Devlet (politika) konusunda Rousseau devlet yönetim biçimlerini ve en iyi yönetim şeklini incelerken vurguladığı noktalardan biri, toplumların dünya üzerinde bulunduğu konumları üzerinedir. Çünkü devletlerin buldukları konumda görülen iklim tipi, yönetim, üretim ve tüketim ilişkisini etkilemektedir. Her devlet nihayetinde yıkılacaktır. Ayrıca eskiden insanlar, asker, hukukçu gibi bir ayrıma tabi tutulmuyorlardı. Çünkü insanlar ne asker ne yargıç ne de din adamıydı, insanlar ayırım olmadan her görevi yerine getiriyorlardı (Rousseau, 2008b: 137). Ancak Aydınlanma döneminde keskin şekilde ayrılmış meslekler bulunmaktaydı. Bu yüzden insan sınırlı bir meslekle hayatını idame ettirmek durumuyla yüzleşiyordu. Hâlbuki insan özgür olmalıydı.

Rousseau din eleştirisinde çeşitli dinlerden bahsederek, iyi ve kötü yönlerini söyler. Ancak ona göre bilinmelidir ki, herkes canının istediği görüşü benimsemekte özgürdür, egemen varlığın bunu bilip öğrenmeye de hakkı yoktur. Çünkü egemen varlığın öbür dünyada bir yetkisi olmayacaktır. Uyruklarını orada bekleyen şey egemen varlığı ilgilendirmeyecektir. Bu yüzden insanlar dünyada iyi birer yurttaş olsunlar kâfidir. Görüldüğü üzere dine inanmak dayatılan bir şey olmamalıdır. Rousseau'nun dönemine bakıldığında belki dini inançta seçim yapmak mümkündür ama aynı zamanda zorunluda gözükmektedir. Çünkü yeni inanışlar ortaya çıkmıştır. Bu inançların etrafında toplanan kimseler, kendilerine taraf bulmak için diğer insanlara bazı yardımlarda

bulunacaklardır. Vaatlerde bulunarak toplumdaki diğer insanları kendi içlerine ve kendi taraflarına çekmişlerdir. Halbuki Rousseau doğal din anlayışından bahseder. Ona göre din bir gönül işidir.

Rousseau eğitim-özgürlük ilişkisinde özgürlüğü temel almış toplumun karşısına bireyi koyarak baskıcı bir sisteme karşı çıkmıştır. Onun temelde eleştirdiği ilk nokta “yapaylık” olmuştur. Eşitlik ve özgürlük tabanında bireyin doğal insan olması yönünde verilen eğitimin ilk basamağı ailenin(anne-babanın) etkisiyle gerçekleşmektedir. Rousseau aydınlanmacı, ilerlemeci ve rasyonalist bir eğitim anlayışına karşıdır. Çünkü aydınlanmadaki eğitim, içerisinde gizli bir rekabet duygusunu barındırmaktadır. Rousseau *Emile* eserinde insan doğasına uygun bir eğitimi anlayışı ortaya koymaya çalışmıştır.

Rousseau'nun düşüncesinde Aydınlanma'nın dayandığı ilerleme, gelişme ve uygarlaşma gibi temellerin kültürel anlamda da değişimi getirdiği görülmektedir. Bu değişim hem köylü kültürü hem de kentli kültürünü etkisi altına almıştır. Ancak bir derecelendirme yapılacaksa kentli kültürü bu değişimden daha çok etkilenmiştir. Çünkü Rousseau, kültürel anlamda her türlü kendine özgü kişiselliğin tahrip edildiği düşüncesindedir.

Bilim ve Sanatlar Üzerine Söylev'de uygarlığın gelişmesiyle bilim ve sanatların insanın ahlakını bozması üzerinde durulmaktadır. Rousseau'ya ün kazandıran bu yazısında döneminde ilerleme ve yenilik olarak kabul edilen alanlara yönelik eleştirileri vardır. Çünkü bu alanlar insanı yozlaştırmaya götüren niteliklere sahiptir. Bilim ve sanatların gelişmesi ile birlikte, ahlakla bağlantılı olarak gelenek ve göreneklerin bağından kutulan insan modeli olmuştur. Bu insan eski kültürel bazı olguları yok sayarak, değersiz bulma noktasına gitmiştir. Ancak Rousseau'nun toplumsal sözleşmesine buradaki ahlaki mesele açısından bakıldığında, doğa durumundaki erdemlerin modern toplumda da yaşatılabileceği düşüncesi görülebilmektedir.

Sonuç olarak Rousseau, döneminde söylediği ve yazdığı mevcut uygar insanın haline ilişkin görüşlerinin savunuculuğunu sonuna kadar devam ettirmiştir. İnsana attığı tarihsel evrim şekli ve bu evrime inşa ettiği değişimlerin silsilesi önemlidir. Çünkü bu silsilenin Aydınlanmada yansması söz konusudur. Böylece Rousseau'nun eleştirilerinin dayandığı temel sistem bu tarihsel evrim silsilesi üzerinden işlemektedir. Rousseau'nun bu eleştirilerinden *Bilimler ve Sanatlar Üzerine Söylevini* temele alarak

düşündüğümüzde, bugün modern anlamda teknolojinin ilerlemesinin insanı bozan veya yozlaştıran yapısının eleştirel değerlendirmesi yapılabilir. Belirtmek gerekir ki Rousseau duygusal ve romantik bir düşünür olmasının yanı sıra edebi dili de kuvvetli olan bir edebiyatçıdır. *Yalnız Gezenin Düşleri* eseri, bunun en iyi örneğidir. Burada Rousseau'nun bizzat yaşadığı varoluş sancılarını kendi üzerine, insan üzerine ve doğa üzerine düşünceleri ile karşılaşılmaktadır.

KAYNAKLAR

- AĞAOĞULLARI, M. A. (2013). *Siyasi Düşünceler Tarihi*, (Ed. Mehmet Ali Ağaoğulları), Anadolu Üniversitesi Yayınları, Baskı 1. Ünite 5-8, Eskişehir.
- AKDEMİR, F. (2010). “Aydınlanma ve Modernitenin Romantik Eleştirmeni: Jean Jacques Rousseau”, *Ekev Akademi Dergisi*, sayı: 44, s: 63-64.
- ALSAN, N. (1962). *Jean Jacques Rousseau*, Varlık Yayınevi, İstanbul.
- ATEŞ F. ve UTKAN T. (2017). “İbni Haldun’a Göre Toplum ve Şehir”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 10 (53), s. 216-230.
- BAKIR, K. (2017). “Jean-Jacques Rousseau’nun Naturalist Eğitim Anlayışı”, *Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi Dergisi*, sayı: 15, s. 103-122.
- BAUER, S.W. (2016). *Dünya Tarihi III*,(Çev. Mihriban Doğan), Say Yayınları, 2. Baskı, İstanbul.
- CEVİZCİ, A. (2003). *Felsefe Terimleri Sözlüğü*, Paradigma Yayınları, Baskı 2, İstanbul.
- CEVİZCİ, A. (2015). *Felsefe Tarihi*, Say Yayınları, 6. Baskı, İstanbul.
- CEVİZCİ, A. (2016). *17. Yüzyıl Felsefesi*, Say Yayınları, 4. Baskı, İstanbul.
- COŞKUN, S. (2017). “Jean Jacques Rousseau”, (Ed. Ahu Tunçel ve Kurtul Gülenç), *Siyaset Felsefesi Tarihi Platon’dan Zizek’e cilt 1* içerisinde, Doğubatu Yayınları, 3. Basım, Ankara.
- ÇAVUŞOĞLU, H. (2013). *Jean Jacques Rousseau’da Tanrı Anlayışı*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas.
- ÇÖREKÇİOĞLU, H. (2019). *Rönesans’ın Doğası*, Say Yayınları, İstanbul.
- ÇUHADAR, S. G. (2017). “Aydınlanma, Eşitlik ve Kadın: Rousseau Üzerine Bir Değerlendirme”, *Emek Araştırma Dergisi (GEAD)*, c:8, sayı: 12, s. 145-156.
- ÇÜÇEN, A. K. (2012). “Batı Aydınlanmasının Düşünsel Kökenleri ve Eleştirisi”, *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Atatürk’ün Doğumunun 125. Yılı ve Cumhuriyetimizin 83. Yılı Özel Sayısı, s. 25-34.
- DURĞUN, S. (2012). “Jean Jacques Rousseau’da Amour Propre Kavramı”, (Ed. Haluk Erdem, Mustafa Günay), *Özne Felsefe ve Bilim Yazıları*, Çizgi Kitabevi Yayınları, 17. Kitap, (103-112).
- DURMUŞ, Ş. (2010). *Jean Jacques Rousseau’da Temel Kavramlar ve Doğal Din Anlayışı*,(Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.

- DURSUNOĞLU, İ. (2016). “Sosyal Darwinizm”. *Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 6 (1), s. 210-221.
- ECO, U. (2017). *Ortaçağ Keşifler, Ticaret, Ütopyalar*, Alfa Yayınları, 2. Baskı, İstanbul.
- EMEKLİER, B. (2011). “Thomas Hobbes ve John Locke’un Güvenlik Anlayışlarının Karşılaştırmalı Bir Analizi”, *Güvenlik Stratejileri Dergisi*, 13, s. 99-123.
- ERDEM, H. (2012). “Jean Jacques Rousseau’da Kültür ve Toplum Eleştirisi”, (Ed. Haluk Erdem ve Mustafa Günay), *Özne Felsefe ve Bilim Yazıları*, Çizgi Kitabevi Yayınları, 17. Kitap, s. 15-28.
- ERHAN, Ç. (2014). *Siyasi Tarih I*, (Ed. Çağrı Erhan ve Esra Yakut), Anadolu Üniversitesi Yayınları, 4. Baskı, Ünite 1-3, Eskişehir.
- ERKEK, F. (2015). “Uygarlık Eleştirisi ve Toplumun Temeline Dair İki Görüş: Rousseau ve Nietzsche”, *FLSF (Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi)*, sayı: 19, s. 195-212.
- EVREN, M. (2015). “Locke ve Rousseau’nun Doğa Durumu ve Mülkiyet Anlayışlarının Karşılaştırılması”, *Iğdır Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: 6, s. 31-44.
- GÖÇMEN, D. (2013). Aydınlanmacılığın Tarihsel Anlamı ve Güncel Mirası Üzerine, <https://dogangocmen.files.wordpress.com>. (18.04.2019).
- GÖKBERK, M. (2016). *Felsefe Tarihi*, Remzi Kitabevi. 29. Baskı, İstanbul.
- GÖKKAYA, A. K. ve YEŞİLBURSA C. C. (2010). *Yeni ve Yakın Çağ Tarihi*, Siyasal Yayınevi, 2. Baskı, Ankara.
- GÜL, F. (2008). “Vicdanın Neliği Üzerine: Rousseau- Kant Örneği”, *Kaygı Dergisi*, 11, 69-76.
- GÜLMEZ, B. (2014). *Kültür Tarihi*, (Ed. Bahadır Gülmez), Anadolu Üniversitesi Yayınları, 4. Baskı, Ünite 7, Eskişehir.
- GÜLTEKİN, V. (2001). *Jean Jacques Rousseau Hayatı ve Eserleri*, Radyo Yayınları, 1. Baskı, İstanbul.
- HALDUN, İ. (1996). *Mukaddime II*, (Çev. Zakir Kadirî Ugan), Mili Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul.
- HALDUN, İ. (1997). *Mukaddime I*, (Çev. Zakir Kadirî Ugan), Mili Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul.
- HAUSER, A. (2005). “Rönesansın Ötesinde Michelangelo”, (Ed. Nurettin Pirim), *Rönesansın Serüveni* içinde, Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık. 1. Baskı, İstanbul.
- HOBBS, T. (2001). *Leviathan*, (Çev: Semih Lim), Yapı Kredi Yayınları, Baskı 3, Nisan, İstanbul.

- IŞIK, C. (2013). *Aydınlanma Düşüncesi Çerçevesinde Jean Jack Rousseau'nun Aydınlanma ve Eğitim ile İlgili Görüşleri*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Yeditepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- İNALCIK, H. (2016). *Rönesans Avrupası Türkiye'nin Batı Medeniyetleriyle Özdeşleşme Süreci*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 8. Basım, İstanbul.
- İŞLER, E. (1998). "Voltaire ve Rousseau Etrafında Aydınlanma Çağı Fransız Yazını'na Bir Bakış", *PAÜ Rektörlüğünce Düzenlenen Aydınlanma Hareketi ve Türkiye'ye Etkileri Konulu Panel'de Sunulan Metin*, 16 Nisan, Denizli.
- KAR, S. (2014). "Din, Aydınlanma ve Eleştirisi", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 42/ 173-192.
- KARAGÖZOĞLU, H. (2006). "Homo Homini Lupus: Thomas Hobbes'un Ahlak Felsefesi Üzerine", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 30-1, s. 215-242.
- MCNEİLL, W.H. (2008). *Dünya Tarihi*. (Çev. Alâeddin Şenel), İmge Kitabevi Yayınları, 13. Baskı, İstanbul.
- ÖKTEM, G. (2014). *Rousseau'nun Eğitim Anlayışı ve Günümüze Yansımaları*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Beykent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- ÖZGEN, N. (2018). *Dünya Tarihi*, (Ed. Yavuz Selim Erdoğan), Venedik Yayınları, İzmir.
- ROBERTS, J.M. (2010). *Avrupa Tarihi*, (Çev. Fethi Aytuna), İnkılâp Yayınevi, İstanbul.
- ROUSSEAU, J. J. (2008a). *Siyasal Fragmanlar Ekonomi Politik Üzerine Söylev*, (Çev. İsmail Yerguz), Say Yayınları, 1. Baskı, İstanbul.
- ROUSSEAU, J. J. (2008b). *Anayasa Projeleri*, (Çev. İsmail Yerguz), Say Yayınları, 1. Baskı, İstanbul.
- ROUSSEAU, J. J. (2011). *Yalnız Gezenin Düşleri*, Nilüfer Yayıncılık, Ankara.
- ROUSSEAU, J. J. (2012). *Toplum Sözleşmesi*, (Çev. Vedat Günyol), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Basım IX, İstanbul.
- ROUSSEAU, J. J. (2016). *İçimizde Gezinen Sessizlik Aforizmaları*. (Çev. Rabia Elif Özcan), Zeplin Kitap, İstanbul.
- ROUSSEAU, J.J. (2017). *Bilimler ve Sanatlar Üstüne Söylev*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, VII. Basım, Eylül, İstanbul.
- ROUSSEAU, J. J. (2018 I) *İtirafılar*, (Çev. Osman Sarıkaya), Kaknüs Yayınları, 4. Baskı, Birinci Cilt, İstanbul.
- ROUSSEAU, J. J. (2018 II). *İtirafılar*, (Çev. Osman Sarıkaya), Kaknüs Yayınları, 4. Baskı, İkinci Cilt, İstanbul.

- ROUSSEAU, J. J. (2018a). *İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kaynağı*, (Çev. Rasih Nuri İleri), Say Yayınları, 15. Baskı, İstanbul.
- ROUSSEAU, J. J. (2018b). *Melodi ve Müziksel Taklit ile İlişki İçinde Dillerin Kökeni Üstüne Deneme*, (çev. Ömer Albayrak), Türkiye İş Bankası Yayınları, 7. Baskı, İstanbul.
- ROUSSEAU, J. J. (2018c). *Emile*, (Hz. Ülkü Akagündüz), Selis Yayınları, 25. Baskı, İstanbul.
- RUSSEL, B. (2017 III). *Batı Felsefesi Tarihi*, Alfa Basım Yayın, 3. Baskı, 3. Cilt, İstanbul.
- TANİLLİ, S. (1987). *Yüzyılların Gerçeği ve Mirası İnsanlık Tarihine Giriş III*, Say Yayınları, 1. Basım, İstanbul.
- TAŞTAN, M. ve YILDIRIM Ç. (2007). *Tarih Sözlüğü*, Asil Yayınları, 1. Baskı, Ankara.
- TEKKÖK, B. (2014). *Kültür Tarihi*, (Ed. Bahadır Gülmez), Anadolu Üniversitesi Yayınları, 4. Baskı, Ünite 5, Eskişehir.
- TİMUÇİN, A. (2008). “Aydınlanma Nedir?”, *Bilim ve Gelecek Dergisi Arşivi İndirilebilir e-kitaplar-2*, sayı: 50, İstanbul.
- TUNCAY, M. (2008). “Aydınlanma, Etik ve Ahlak”, *Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi*, s. 1-9.
- TUNÇEL, A. (2012). “Özgün Bir Yurttaşın Anatomisi Olarak Emile”, (Ed. Haluk Erdem ve Mustafa Günay), *Özne Felsefe ve Bilim Yazıları*, Çizgi Kitabevi Yayınları, 17. Kitap, s. 85-101.
- TÜFENKÇİ, S. ve ÇETİN M. (2017). “Rousseau’da İnsan Doğası ve Değerler Eğitimi”, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c: 16, sayı: 32/2, Artvin, s. 487- 506.
- WARBURTON, N. (2017). *Felsefenin Kısa Tarihi*, Alfa Basım Yayım Dağıtım, 29. Baskı, İstanbul.
- WEİSCHEDEL, W. (2009). *Felsefenin Arka Merdiveni*, (Trc. Sedat Umran). İz Yayıncılık, , 5. Baskı, İstanbul.
- WEST, D. (2016). *Kıta Avrupası Felsefesine Giriş*, (Çev. Ahmet cevizci ve Hüsamettin Arslan), Paradigma Yayınları, 4. Basım, İstanbul.
- YALÇINKAYA, A. (2013). *Siyasi Düşünceler Tarihi*, (Ed. Ali Ağaoğulları), Anadolu Üniversitesi Yayınları, 1. Baskı, Ünite 1-4, Eskişehir.

ÖZ GEÇMİŞ

KİMLİK BİLGİLERİ

Adı Soyadı: Zeynep EKŞİCİ

Doğum Yeri: Konya

Doğum Tarihi: 25.02.1991

E-posta: felseferehberi@gmail.com

EĞİTİM BİLGİLERİ

Lise: Konya Zeki Özdemir Lisesi

Lisans: Pamukkale Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Felsefe, Yüksek Onur Öğrencisi Derecesiyle Bölüm Birincisi Olarak Mezun Oldu

Yüksek Lisans: Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe Anabilim Dalı Felsefe Bilim Dalı'nda "Gazzali'de İnsan ve Benlik Algısı" başlıklı tezi ile 2019'da mezun olmuştur.

Yabancı Dil: İngilizce-Orta Seviye, Korece-Başlangıç Seviyede (Korece konuşulanları temel düzeyde anlayabiliyor)